

A. S. Sagdullayev, V. A. Kosteckiy

Á Y Y E M G I D Ú N Y A T A R I Y X Í

Uliwma orta bilim beriw mektepleriniń 6-klası ushın sabaqlıq

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi
tárepinen baspaǵa usınılǵan

Tashkent
2022

UO'K 94(100)(075.3)
KBK 63.3(0)ya72
S 17

A. Sagdullayev, V. Kosteckiy.

Áyyemgi dúnya tariyxı: Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 6-klası ushın sabaqlıq /A. Sagdullayev, V. Kosteckiy. 2022. -192 b

Pikir bildiriwshiler:

D. M. Kenjayev – Prezident agentligi quramındaǵı bilimlendiriw mákemeleri direktorı orınbasarı.

O. M. Mavlonov – tariyx ilimleri doktorı.

B. B. Aminov – tariyx ilimleri doktorı.

O. P. Kobzeva – tariyx ilimleri doktorı.

T. M. Bagdasarova – Tashkent qalasındaǵı 49-ulıwma orta bilim beriw mektebiniń tariyx páni oqıtıwshısı.

Respublikalıq maqsetli kitap fondı
qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

Original maket hám dizayn koncepciyası
Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen islendi.

ISBN 978-9943-8171-3-5

Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022

MAZMUNÍ

Kirisiw	5
---------------	---

I BÓLIM

Eñ áyyemgi dúzimnen civilizaciyağa qaray

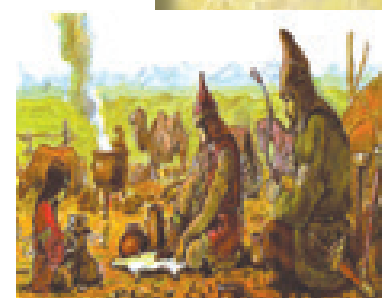
1-§. Áyyemgi tariyxtırn baslanıwı.....	7
2-§. Eñ áyyemgi adamlardıń rawajlanıw basqıshları	11
3-§. Ruwshılıq jámiyeti	17
4-§. Eneolit hám bronza dáwiri	21
5-§. Orta Aziya temir ásirine ótiw dáwirinde	26

II BÓLIM

Áyyemgi Shıǵıs hám Orta Aziya

6-§. Nil alabı hám onıń xalqı.....	28
7-§. Áyyemgi Mısır hám qońsı mámleketler	32
8-§. Áyyemgi Mısırdá din	34
9-§. Piramidalar hám maqbaralar.....	36
10-§. Áyyemgi Mısır mádeniyatı	40
11-§. Mesopotamiya civilizacıyları	43
12-§. Babil patshalıǵı.....	48
13-§. Aldıńǵı Aziya mámleketleri	52
14-§. Ahamoniyler mámleketi	55
15-§. Áyyemgi Hindistandaǵı dáslepki civilizaciya	58
16-§. Áyyemgi Hindistan mádeniyatı.....	62
17-§. Áyyemgi Qıtay civilizacıyları.....	66
18-§. B.e.sh. III ásirde Qıtay.....	69
19–20-§. Ózbekstan aymaǵındaǵı áyyemgi mámleketler	73
21-§. Zardushtiylik hám “Avesto”	81

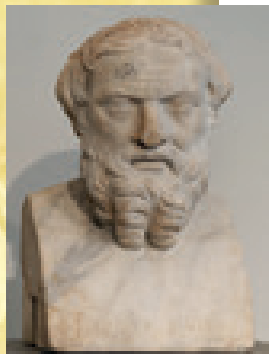

III BÓLIM

Áyyemgi Greciya

22-§. Antik tariyxtırn baslanıwı.....	85
23–24-§. Áyyemgi Greciyanıń gúllenıwi	88
25-§. Grek koloniyaları	93
26-§. Afinada demokratiya.....	95
27–28-§. Grek-parsı urısları. Makedoniyanıń Greciyanı basıp alıwı	99

29-§. Grek puqaralariniń tárbıyası	103
30-§. Áyyemgi Greciya mádeniyatı	105
31-§. Áyyemgi Greciyanıń alımları hám oyshılları	109
32-§. Áyyemgi Greciyanıń ápsanaları	111

IV BÓLIM

B.e.sh. VI – eramızdıń III ásirlerinde Orta Aziya

33–34-§. Ahamoniylardıń Orta Aziyaǵa basqınshılıq júrisleri	114
35–36-§. Orta Aziya xalqınıń grek-makedon basıp alıwshılarına qarsı gúresi	122
37-§. Salavkiyer mámleketi hám Grek-Baktriya patshalıǵı	128
38–39-§. Áyyemgi Xorezm	132
40-§. Áyyemgi Qanha hám Davan mámleketleri	137
41-§. Kushan mámleketi	143
42-§. Ullı Jipek jolı	148

V BÓLIM

Áyyemgi Rim

43-§. Áyyemgi Italiya hám onıń xalqı	151
44-§. Rim Respublikası	154
45-§. Rim Respublikasınıń turmısı	158
46-§. Qullar hám gladiatorlar	161
47-§. Rim Respublikasınıń qulawı	165
48-§. Batis Rim imperiyasınıń hálsirewi hám qulawı	169
49–50-§. Áyyemgi Rim mádeniyatı	173

Qosımshalar

Tariyxıy atamalar sózligi	178
Áyyemgi dúnya tariyxı sánelerde	181
Juwmaqlawshı tákirarlaw	186
Áyyemgi dúnya tariyxına tiyisli geografiyalıq hám tariyxıy atamalar	188
Áyyemgi dúnya tariyxındaǵı adam atları	189

Tariyx ómirdiń haqıyqıy muǵallimi dep ataladı. Insaniyattıń tariyxıy rawajlanıwınan durıs juwmaq shıǵarılsa, kóplegen qátelerden qutılıw múmkin. Tariyx bizlerdi sabırılı bolwǵa, asıqpawǵa, islerimizdi oylap kóriwge úyretedi.

KIRISIW

Búgin Jer júzindegı kópshilik adamlardı uzaq ótmish, óz xalqınıń hám mámleketiniń tariyxı qızıqtıradı. Áyyemgi dúnya tariyxı usı ótmishti úyrenedi. Bul tariyx hár túrli arxeologiyalıq hám jazba dereklerde óz sáwleleniwın tapqan. Olar áyyemgi dáwir adamlarınıń turmısı hám iskerligi haqqında gúrriń etip, sorawlarımızǵa juwap tabıwda járdemlesedi.

Insan tas qurallardı jasawdan baslap, metaldı oylap tapqanǵa shekem, eń ápiwayı turaq jaylardan dáslepki qalalardı qurǵanǵa shekem, hár túrli ónermentshilik buyımları, jazıw hám taǵı basqalardı oylap tapqanǵa shekem uzaq tariyxıy joldı basıp ótedi.

Adamdaǵı dóretiwshilik sıpatı bārha qádirlenip kelinggen. Hátteki, áyyemgi zamanlarda alıs ata-babalarımızdıń ómiri qáwip-qáter, táshwishlerge tolı bolǵanda da, olar dúnyanı ańlawǵa háreket etken. Bul bolsa ruwxıy mádeniyattıń rawajlanıwı ushın tiykar bolıp xızmet etken.

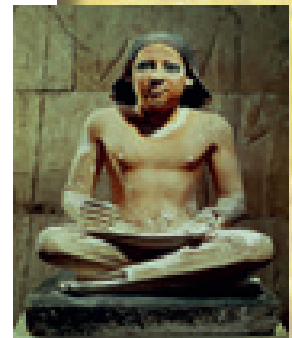
Biziń Watanımız – Ózbekstan uzaq hám dańqlı tariyxqa iye. Mine usı jerde uzaq ótmishte ózine tán civilizaciya jaratıladı. Bul jerde áyyemgi qalalar hám mámleketler payda bolǵan. Diyqanlar, ónermentler hám qurıwshılar ózleriniń miyneti hám dóretiwshiligi menen úlkeniń atın álemge taratqan.

Watanǵa muhabbat basqınshılardı qarsı gúresken xalıq qaharmanlarınıń mártliklerinde kórinedi. Olar el-jurt azatlıǵın ózleriniń ómirlerinen joqarı qoyǵan.

Ata-babalarımızdıń erlikleri hám ámelge asırǵan ullı isleri kewillerde watansúyiwshilik sezimin oyatadı, hárbirimizge Watan máplerin qorgawdı úyretedi. Sol sebepli hárbirimiz óz Watanımız tariyxın biliwimiz hám basqa mámleketler xalıqlarınıń tariyxı hám mádeniyatına húrmet penen qarawımız kerek.

Jer júzinde adam payda bolǵannan baslap, eramızdıń 476-jılı – Batıs Rim imperiyası qulaǵanǵa shekem bolıp ótken waqıyalar tariyx páninde áyyemgi dúnya tariyxı dep ataladı.

Áyyemgi dúnya tariyxı hár túrli dereklerde óz sáwleleniwın tapqan.

Xatker háykeli

Tariyx bizlerdi zorlıq penen barlıq zatqa erisiwge emes, bálkim óz ara kelisim hám basqalarǵa húrmet penen qatnasta bolıwǵa úyretedi. Tariyxı sáne hám atamalar ushın emes, bálkim, ata-babalarımızdıń bahalı dóretiwshilk tájiriyesi ushın úyreniw kerek.

Xalqımız ázelden jaqsılıq, tınıshlıq hám dóretiwshilikke umtılğan. Bul umtılw tariyxıy dástúrler, bay aǵartıwshılıqqa tiykarlanğan hám mámleketimizdiń házirgi kúni hám keleshekтеgi rawajlanıwı, gúlleniwi hár tárepleme soǵan baylanıslı bolıp esaplanadı. Biz ata-babalarımızdıń jaqsı islerin dawam ettiriwimiz kerek.

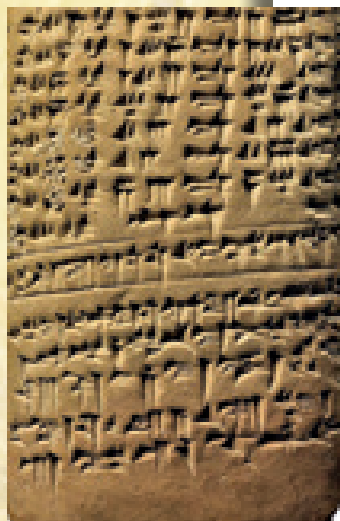
Sabaqlıq teksti menen islesiw

Usı sabaqlıqtı oqıǵan waqtınızda kóplegen túsiniw qıyın bolğan sózler, tariyxıy atama hám sóz dizbeklerin ushıratasız. Olardı yadlaw, este saqlaw kerek boladı. Usı másláhátlerimizdi dıqqat penen oqıń, olar úyrenilip atırǵan temanı eslep qalıwınızǵa járdem beredi.

Úyge berilgen tapsırmalardı tayarlawda tómendegilerge ámel etiń:

Áyyemgi jazıw úlgileri

- 1 → Sabaqta jazıp alǵanlarıńızdı birneshe ret oqıń.
- 2 → Oqıwdan aldın tema atına dıqqat etiń, sabaqta neler ayılǵanın esleń.
- 3 → Hár bir tema aqırında berilgen sorawlardı oqıń. Sonda siz jazǵanlarıńızdı oqıǵanıńızda nelerge itibar qaratıw kerekligin hám oqıǵanlarıńızdı qay tártipte aytıw kerekligin bilip alasız.
- 4 → Tekstti shamalap bóleklerge bóliń hám hár biriniń tiykarǵı mazmunın óz sózlerińiz benen aytıń, keyin temanı tolıq sóylep beriń. Ayta almasañız, qıyın jerlerin jáne oqıń. Tákirarlań. Sabaqlıq tekstin yadlaw kerek emes.
- 5 → Tekstti oqıw procesinde onda esletilgen súwret hám kestelerdi tabıń, túsindirmelerdi oqıń, tekstte ushırasqan qalalar, mámleketler atamaların kartadan tabıń.
- 6 → Sorawlarga juwap beriń hám tema aqırındaǵı tapsırmalardı orınlań.

I BÓLIM EÑ ÁYYEMGI DÚZIMNEN CIVILIZACIYAĞA QARAY

1-§. ÁYYEMGI TARIYXTÍN BASLANÍWÍ

Biyik tawlar jartaslarında ásirler dawamında qarlar erimeydi. Taw sayları qosılıp, asaw dáryalardı payda etedi. Qus ushsa qanatı kúyetuğın sahra, keñ shólistanlıqlarda ıssı samal esip turğan. Kárwan jolları kesilissen jerlerde dúnyanın túrli mámleketlerinen kelgen adamlar jıynalısqı, qızgın sawda – satıq islegen.

Jurtımızdın diyqansılıq alaplarında ásirler dawamında bağlar gúllerge búrkengen. Jazba derekler batırlardıñ batırılıqları haqqında sóyleydi.

Adamlar shólistanlıqlardı gúlzarğa aylandırıp, qalalar, ájayıp imaratlar qurdı, aspan álemi sırların ashtı.

Qarañ, aspanda mınlap juldızlar jarqırap turıptı. Olar sonshellı jaqın bolıp kórinedi, qol sozsañ – jetetuğınday. Quyashtın dáslepki nurlarında sawlatlı imaratlardın kók gúmbezleri tawlanıp kórinedi hám gúmbezler aspan menen tutasıp ketkendey boladı. Alıs-alıslarda qosıq sesleri jañlamaqta.

Dáryalar sebepli jurtımızdın alaplarında ásirler dawamında bağlar gúllerge búrkengen.

Áyyemgi ıdıslar

Bul-ana háyyiwi. Ana háyyiwinen ana Watan baslanadı. Janajan Watan jap-jasil jazıqlıqlar, hám tınıq suwlı sarqırana bulaqlardan, birinshi oqıtıwshı hám kitaptan, biz jasap turğan kóshe hám úyimiz bosagásınan baslanadı.

Házirgi waqıtta da ónimdar alaplar, shól hám tawlarda úlken-kishi qalalar, qorğanlar hám áyyemgi ibadatxana qaldıqların kóremiz. Adamlar bul jerlerdi álleqashan taslap ketken. Áyyemgi qalalar qarabaqanaları adamsız. Qarabaqanalar únsız, olardı kebir hám jabayı shópler basqan.

Biraq adamlar barmay qoyğan bul jerlerge arxeologlar keledi. Olardıń háreketleri menen áyyemgi qala hám qorğanlar qaldıqları topıraq astınan shıǵarılıp, uzaq ótmishten sóyley baslaydı.

Kitap oqıp, sayaxat etip, muzeylerdi barıp kórip, tariyx hám mádeniyat estelikleri haqqında kóbirek bilimge iye bolamız.

Áyyemgi tariyxtı úyreniw

Insaniyattıń áyyemgi tariyxın túrli qánigeliktegi ilimpazlar úyrenedi.

Arxeologlar

áyyemgi zamanlarda adamlar jasağan qonılarda hám turaq jaylarında qazıw jumısların alıp baradı.

Antropologlar

áyyemgi adamlardıń súyek qaldıqların (skelet hám bas súyekler) jaqsılap tekserip, olardıń sırtqı kórinislerin tikleydi, mın jıllar aldın jasağan adamlardıń sırtqı kelbetinde júz bergen ózgerislerdi úyrenedi.

Etnograflar

áyyemgi adamlardıń kóplegen úrp-ádetlerin, xojalıq hám mádeniy dástúrlerin saqlap qalğan, házirgi waqıtta jasap atırğan qáwimler hám elatlardı úyrenedi.

Arxeologlar

Ayyemgi tariyx boyinsha derekler

Dúnyanıń túrli ayaqlarında áyyemgi dáwir tariyxına tiyisli keń úyrenilgen derekler arxeologlar tárepinen tabılǵan materiallıq (zatlay) derekler bolıp esaplanadı. Arxeologiyalıq qazılımlar dawamında tabılǵan miynet quralları, gúlal ıdıslar, qural-jaraqlar, taǵınshaqlar, ulıwma, insan qolı menen jaratılǵan barlıq zatlar materiallıq derekke kiredi.

Arxeologiyalıq maǵlıwmatlar áyyemgi dúnya tariyxın tolıq jarıtıp bere almaydı. Sol sebepli ilimpazlar jazba derekler menen de islesedi. Orta Aziya tariyxı boyınsha eń áyyemgi jazba derek “Avesto” kitabı bolıp esaplanadı. Onda jurtımızdıń áyyemgi tariyxı hám mádeniyatı haqqında gúrriń etiledi.

Áyyemgi dáwir tariyxına tiyisli jáne bir bahalı jazba derek Irandaǵı *Behistun jartaslarındaǵı jazıwlar* bolıp esaplanadı.

Parsı shahı Dara I dıń buyırǵı menen jartasqa oyıp jazılǵan jazıwlarda basıp alınǵan úlkelер qatarında Orta Aziyanıń áyyemgi mámleketleri de sanap ótiledi.

Eń ayyemgi dúzimdi dáwirlestiriw

Dúnyadaǵı barlıq xalıqlardıń tariyxı **algashqı jámiyet dúziminen** baslanǵan.

Adamzat rawajlanıwındaǵı birinshi basqısh adamlardıń óz aldına toparlarǵa birlesiwı bolıp, ol eń áyyemgi adamlardıń dáslepki jámáatı edi.

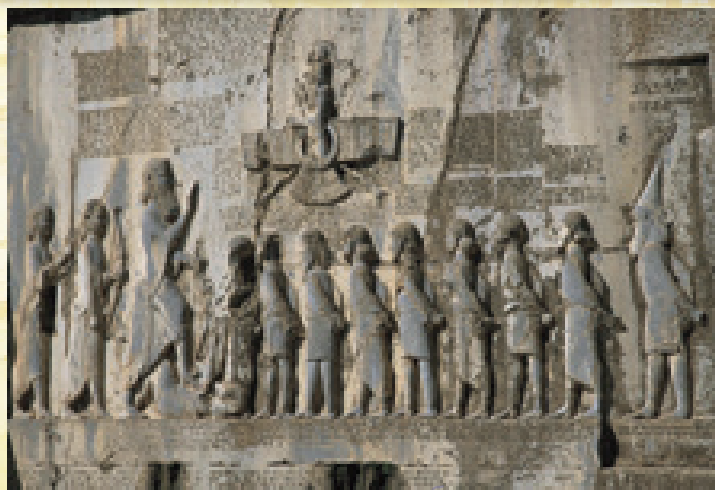
Ayyemgi qoljazba

Eramızdıń II ásirinde jasaǵan grek tariyxshısı Arrian Aleksandr Makedonskiydıń Orta Aziyaǵa shólkemlestirgen áskeriy atlanısları haqqında **“Aleksandrıń áskeriy atlanısları”** degen shıǵarma jazǵan.

B.e.sh. V ásirde áyyemgi grek tariyxshısı Gerodot túrli mámleketlerge sayaxat etip, **“Tariyx”** kitabın jazadı. Onda jurtımızdıń áyyemgi tariyxı haqqında kerekli maǵlıwmatlar berilgen.

B.e.sh. I ásir aqırlarında áyyemgi grek tariyxshısı hám geografi **Strabon “Geografiya”** shıǵarmasında kóplegen mámleketler xalıqları haqqında maǵlıwmatlar keltirip ótedi.

Behistun jartasındaǵı jazıw hám börtpe súwretler

Algashqi ruw jamaati

Eslep qalin

Áyyemgi tas dáwiri tariyxı **dáslepki**, **orta** hám **sońgi** paleolit dáwirlerine bólip úyreniledi.

Algashqi jamaatler áste-aqırın adamlar- dın aǵayın-tuwısqanlarınan quralǵan óz al- dına **ruw jamaatlerine** bóline baslaydı.

Dáslepki ruw jamaatleri hayal – ana dó- gereginde birlesken. Adamzat tariyxındaǵı bul basqısh ana ruwı dáwiri – **matriarxat** dep atalǵan.

Ádewir keyinirek, miynet quralları hám xojalıq júrgiziw formaları jetilisen sayın jamaattegi jetekshilik áste-aqırın er adamǵa óte baslaǵan, bul bolsa, endi ruwǵa er adam basshılıq etiwın bildirer edi.

Adamzat tariyxındaǵı usı dáwirdi ilimpazlar **patriarxat** – áke ruwı dáwiri dep ataydı.

Matriarxat

Dáslepki ruw jamaatleri hayal adam - ana átirapında birlesken.

Patriarxat

Ruwas jamaatlerdi er adam basqarǵan.

Eń áyyemgi adamlar dáslepki miynet quralların tasan islegen, sonın ushın arxeologlar adamzat tariyxınıń bas- lanıwın **“tas dáwiri”** dep ataǵan. Tas dáwiri ádewir uzaq waqıt dawam etken, sonın ushın onı tómendegi basqıshlarǵa bóledi:

Paleolit

áyyemgi tas dáwiri (grekshe paleos – “áyyemgi” hám litos – “tas”)

Mezolit

Orta tas dáwiri (grekshe mezos – “orta” hám litos “tas”)

Neolit

Jańa tas dáwiri (grekshe neos – “jańa” hám litos – “tas”)

Eneolit

mıs-tas dáwiri (latınsha eneus – “mıs” hám grekshe “tas”)

Soraw hám tapsırmalar

1. Arxeologlar, antropologlar hám etnograflar nelerdi úyrenedi?
2. Ilmpazlar qaysı derekler járdeminde tariyxtı qayta tikleydi?
3. Tariyxtı úyreniwde paydalanılǵan materiallıq dereklerden qaysıların bilesiz?
4. Ne ushın arxeologlar adamzat tariyxınıń baslanıwın “tas dáwiri” dep ataydı?
5. Tas dáwirlerin sanap berin. Olar ne ushın solay atalǵan?

2-§. EՆ ÁYYEMGI ADAMLARDÍŃ RAWAJLANÍW BASQÍSHLARÍ

Jer júzinde adam qalay payda bolǵanlıǵı haqqında túrli ápsanalar hám diniy ráwiyatlar áyyemgi dáwirlerden beri bar. Ilimde bul másele, ilimiy tiykarda, antropologiya hám arxeologiya maǵlwmatlarınan kelip shıqqan halda úyreniledi. Tariyx páninde eՆ áyyemgi adamlar **algashqı adamlar** dep ataladı.

EՆ áyyemgi adamlar

Jerjúzindegı dáslepki adamlar qáddi-qáwmetin tik uslap júretuǵın, miynet quralların jasaw hám olardı qollanıwdı bilgen. Olardıń járdeminde tábiyattan azıqlıq zatlardı tawıp jegen. Ilimpazlar eՆ áyyemgi adam súyekleriniń qaldıqların Shıǵıs Afrikadan tawıp úyrengen. Bul adamnıń jası 2 million jıldan asadı. Ilimpazlar onı **“isbilermen adam”** dep ataǵan, sebebi ol júdá ápiwayı tas miynet quralların jasawdı bilgen.

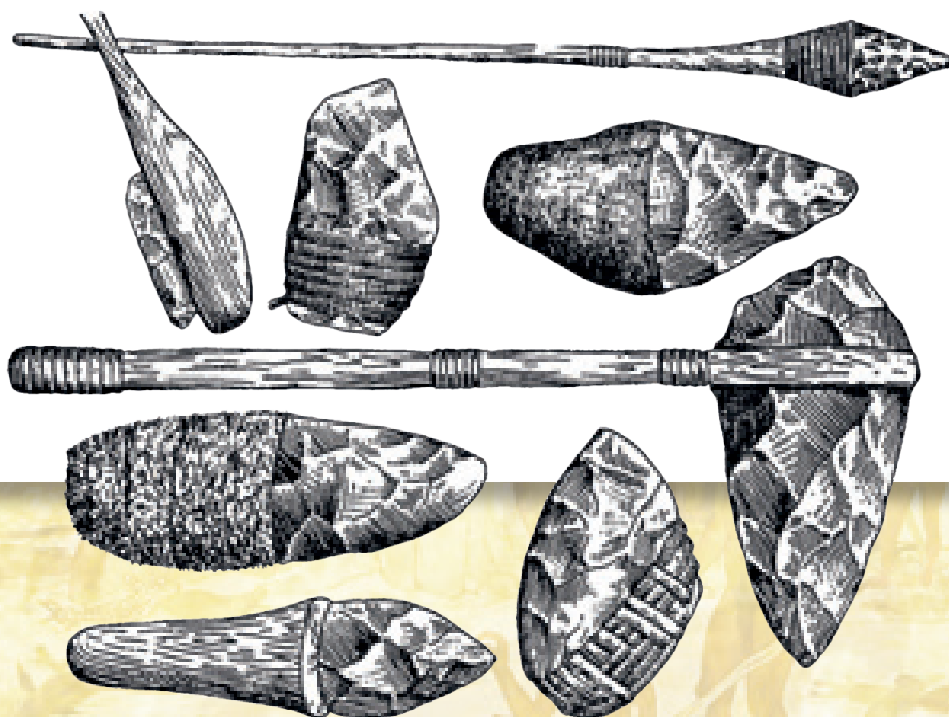
Mıń jıllıqlar dawamında adamnıń sırtqı kórinisi, kónlik-peleri hám miyiniń kólemi ózgerip bargan. Áyyemgi tas dáwiriniń gezektegi basqıshında **“tik júriwshi adam”** dep atalǵan áyyemgi adam payda bolǵan.

Mamont

Tastan islengen qol shoqmari

Tas dáwiri miynet quralları

Tas hám súyekten
islengen miynet
qurallari

Chopper

Onıń denesi ádewir kúshli bolǵan. Ol túrli tas qural-
ların islew kónlikpelerine iye bolıp, shaqmaq túsip ór-
tenip ketken toǵaydaǵı tábiyyiy ottan paydalanıwdı da
bilip alǵan. “Tik júriwshi adamlar” jasaw jerlerin óz-
gertip, keń aymaqlarǵa tarqalıp ketken. Olardıń jasaǵan
mákan-jayları hám súyek qaldıqları Afrikadan, son-
day-aq, Evropa hám Aziyanıń kóp jerlerinen tabılǵan.

Jer júzinde klimat ıssı bolǵan dáwirlerde adamlar
kishi dáryalar yamasa bulaqlar átirapındaǵı tóbelikler-
de jasaǵan. Dáslepki paleolit dáwiriniń aqırlarına kelip
Ullı Muzlıq dáwiri baslanadı. Alǵashqı adamlar júdá
awır sınawǵa ushıraydı. Bul jaǵday adamlardı jańasha
klimat hám turmıs tárizine iykemlesiwine alıp keledi.
Bunday waqıtta tek kúshliler ǵana jasap qalıwı mımkin
edi.

Muzlıq dáwiri

*Áyyemgi adamlar bargan sayın kúsheyip atırǵan
suwıq aldında háltsiz ekenligin túsiniıp, ıssı hám pana jer
izlep, alıs mákan-jaylarǵa ketedi. Mine, kóp waqıttan
beri jóteliıp kiyatırǵan bir kekse adam artta qala bas-
laydı. Ol nawqaslı hám zorǵa adım atıp kiyatırǵan edi.*

*Adamlar tez-tez toqtaw qáwipli ekenligin, sebebi sonı
dep, kópshilk ólip ketiwi mımkinligin túsinetuǵın edi.
Kekse adam artta qalıp ketti, biraq basqalar onı kútpes-
ten óz jollarında dawam etedi. Ol ózge jerlerde jalǵız
qalatuǵının túsiniıp, qattı azaplanıp, inıranadı. Kekse
adamnıń jalbarınıp atırǵan nalası kóp waqıtqa shekem
esitilip turdı, keyin áste-aqırın tómenlep, aqırı ulıwma
óshti.*

Keyinirek sol joldan ótken basqa adamlar da suwıqtan tońıp, qaltırıp jatqan keselbent ǵarrını kóredi. Biraq, bul adamlar da oǵan járdem bermeydi. Qarlı boran toqtamay, kúsheyer edi. Qara suwıq baslangan. Adamlardı aldında jáne awır sinawlar kúter edi. Bul dawamlı, ayawsız alǵashqı dáwir edi. Muzlıq dáwirinde kúshli adamlar ǵana aman qalǵan.

Eń áyyemgi adamlardıń kásipleri

Orta Aziyada tastan islengen áyyemgi miynet quralları tómendegi mákan-jaylardan tabılǵan.

Selúńgir

Fergana alabı

Kólbulaq

Tashkent wálayatı

Bular turpayı tas qurallar bolıp, olardıń bir tárepi urılıp, tegislenip ótkirlengen edi. Arxeologiya páninde bul tas qurallar chopperler dep atalǵan.

Miynet quralları adamlarǵa azıq-awqat tabıw ushın zárúr bolǵan. Dáslepki miynet quralları ápiwayı edi. Adamlar ushı ótkirlengen tas hám tayaq penen haywanlardı awlaǵan, ósimliklerdiń jewge bolatuǵın tamır miywelerin qazıp alǵan.

Solay etip, tábiyat insańǵa neni inam etse, adam sonı alǵan, tapqan azıǵı menen qanaatlanǵan. Sonıń ushın da adamlardıń eń áyyemgi kásibi bolǵan miywe-tamırlardı teriw hám ań awlaw **ózlestiriwshi xojalıq** dep ataladı.

Baysın tawlarınan tabılǵan **Tesiktas** úńgiri orta paleolit dáwiri (**b.e.sh. 100–40 mıń jılıq**) mádeniyatınıń dúnyaǵa belgili esteligi bolıp esaplanadı. Tesiktas úńgirinen tas qurallar hám olardıń bólekleri, taw eshkisi,

Oylap kóriń

Áyyemgi adamlar ornında bolǵanıńızda ne qılǵan bolar edıńız?

Nege awırıw adamǵa járdem kórsetiwdi qálemedi?

Neandertal bala.
Tesiktas

Mamont awlaw

Oylap kórin

Úngir arislanı ne ushin adamlarğa taslanıwğa batılı jetti?

Qorqınıshlı jirtqıştı kórip, adamlar ne ushin qashpadı?

Áyyemgi adamlar ornında ne qılğan bolar edińiz?

kiyik, jabayı at, qaplan, qoyan, mayda kemiriwshiler, sonday-aq, quslardın súyekleri tabılğan.

Tesiktas úngirinen tabılıp, tekserilgen, tas ásirine tiyisli 8-9 jasar neandertal balanın súyekleriniń qaldıqları eń belgili tabılma bolıp tabıladı.

Balanın denesi qábirge kómilgen. Óliktiń átirapına taw eshkisi shaqları shanship shıǵılğan.

Jalın átirapında jiynalğan adamlarğa qaray úngir arislanı buqqılap kele baslaydı. Ol terek hám putalar arasınan sezdimey jılsılap keler edi. Biraq birew onı kórip qalıp, qorqqanınan baqırıp jiberedi. Barlıǵı shorshıp, arislan tárepke qaradı. Arislan jaqınlasıp qalğan bolsa da heshkim qashıwdı oylamadı. Qashqan adamdı arislan bir sekirip uslap alar edi. Arislannan kózlerin úzbey, hámme jelkeme-jelke turıp, qattı dawıslap baqırar hám qolların silkitip, jirtqış tárepke bastırıp barar edi.

Arislan ózin joytıp qoydı, kózleri alardı. Adamlar arislan tárepke jaqınlasıp kele berdi. Bul olar ushin birden-bir qutılıw joli edi.

Áne, eń kúshli haywanlardı jeńgen hám dógerek - átiraptı qorqıwğa salğan úngir arislanı artqa shegine baslaydı. Adamlar bolsa jáne de qattıraq baqırısıp, arislanğa qorqpay, jaqınlay berdi.

Sonnan keyin adamlar topar-topar bolıp júretuǵın bolğan. Endi olarğa hesh nárse qáwip tuwdıra almas edi.

Diniy isenimlarning payda bo'lishi

Álem haqqida jıynalğan bilimler, áste-aqırın adamnıń pikirlew qábleti hám sanasın ózgertip baradı.

Adamlar ózlerine túsiniqsiz bolğan hádiyseler - kún menen tún, jıl máwsimleriniń almasıwı, vulkan atılıwı, jer silkiniwi hám basqa da tábiyat hádiyselerin baqlap barğan. Olardı túsine almağan áyyemgi adamlar hár túrli tábiyat hádiyselerine – gúldirmama, shaqmaq, samal, jawın sıyaqlılarga sıyına baslağan. Adamlar tábiyattı janlı dep esaplap, tábiyat adamnıń qásiyetleri menen baylanıslı dep pikir júrgizgen. Sol sebepli dógerek-átirapta jaqsı hám jawız kúshlerdiń bar ekenligine isenim payda bolğan.

Oylap kórin

Sizni pikirlewinişshe, bul isenimlarning payda bolıwına, tiykarınan, ne sebep bolğan?

Totemizizm

Adamlar toparı jámáátiniń qandayda bir haywan yamasa ósimlik túri menen tuwısqansılıq baylanısı bar ekenligine iseniwi.

Animizm

Adamdı qorshap turğan ortalıqtağı hár bir zattıń janı hám ruwxlardıń bar ekenligine iseniwi..

Fetishizm

Áyyemgi adamlardıń ol yaki bul buyımlardıń áwmet alıp keliwine yamasa qáwip-qáterdi joq etiwine iseniwi.

Sónğı paleolitke tiyisli úngir diywallarındağı súwretlerdiń tabılıwı áyyemgi adamlarda diniy isenimler bar bolğanınıń dálili bolıp esaplanadı. Bunday súwretlerden eń áyyemgileri tómendegi úngirlerden tabılğan.

Ispaniya

Altamira úngiri

Fransiya

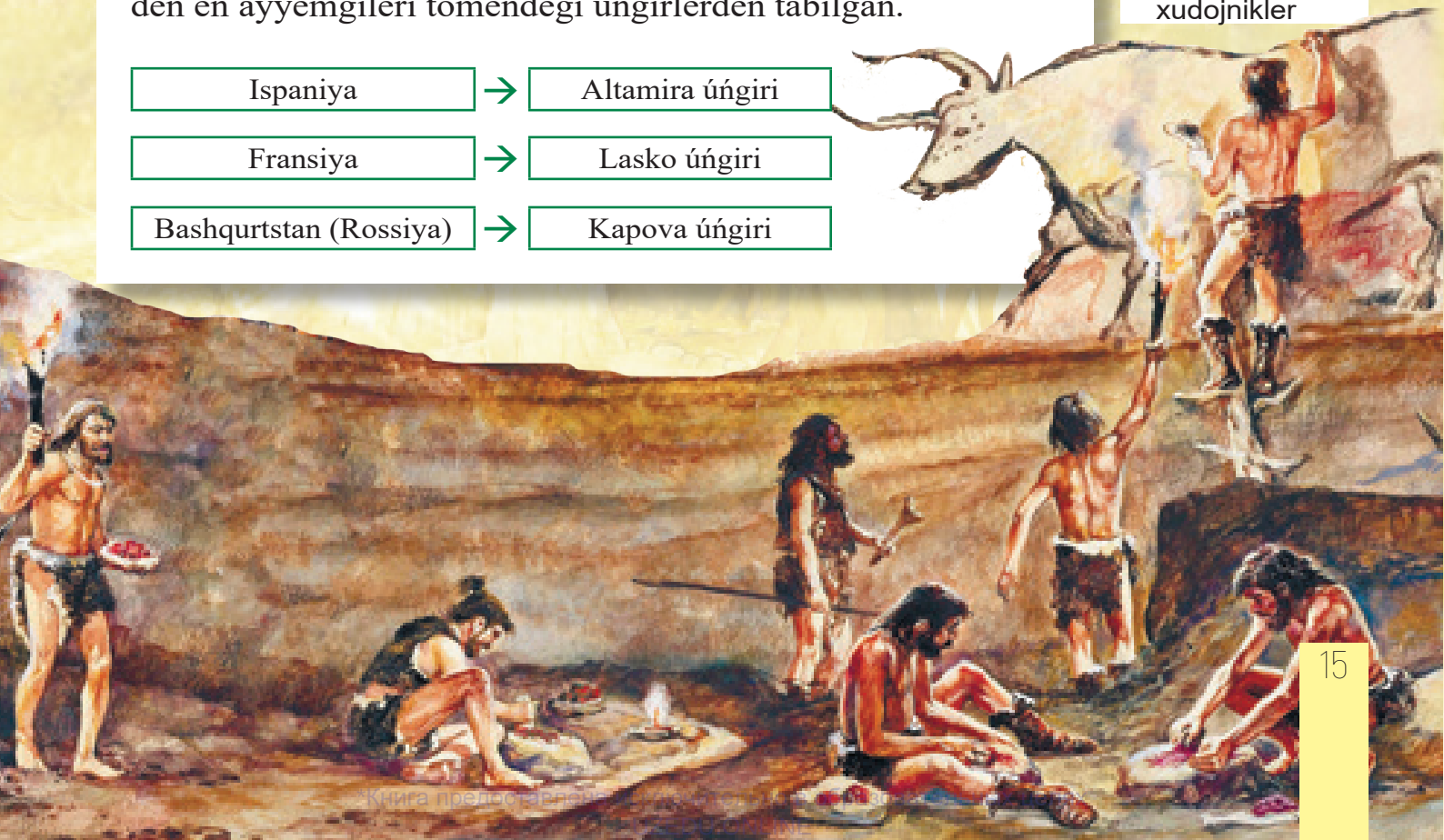
Lasko úngiri

Bashqurtstan (Rossiya)

Kapova úngiri

Dáslepki xudojnikler

Paleolit dáwiri
mákan jaylari

Oqjay menen ań
awlaw kórinisi.
Petroglifler

Adamlar bul súwretler bolajaq ań awlawda ózlerine járdem beriwine isengen. Súwretlerdiń qasında haywanlardıń háreketlerine eliklep, oyıńǵa túsken, ań awlaw kórinislerin kóz aldılarına elesletken, nayza ılaqtırıw boyınsha shınıqqan.

Áyyemgi súwretler adam neler haqqında oylaǵanı, dógerek-átiraptı qalay túsingeni, qaysı haywanlardı awlaǵanı, qanday miynet quralları hám qural-jaraqlardan paydalanǵanın bilip alıw hám túsiniwge járdem beredi.

Adamnıń ózin qorshap turǵan átiraptaǵı álemdi biliwge umtılıwı eń áyyemgi súwretlew óneriniń rawajlanıwı ushın tiykar bolıp xızmet etken.

Dáslepki jartas súwretlerin arxeologtıń kishkene qızı ashqan. Sol waqıtta olar Ispaniyanıń Altamira úńgirinde eken. Ákesi algashqı adamnıń miynet quralların jıynaw menen bánt bolıp atırǵanında, qız úńgirdi aralap júrip, tosattan:

– Aǵa, qarań, ógiz! - dedi.

– Qáne?

– Pátikke qarań!

Fonar sáwlesi pátikti jaqtılandırıp, áyyemgi adam sızǵan jabayı buǵa, dońız hám kiyiklerdiń súwretleri qarańǵılıq qoynınan birme-bir kórine baslaydı. Súwretler qızıl hám basqa da reńler menen islengen. Bunıń sırı elege shekem ashılǵan joq.

Soraw hám tapsırmalar

1. Tesiktas úńgirindegi arxeologiyalıq ashılıwlar haqqında aytıp berin.
2. Eń áyyemgi adamlardıń kásipleri haqqında nelerdi bilesiz?
3. Diniy isenimiń payda bolıw sebeplerin aytn.
4. Dáslepki súwretlerde neler súwretlengen? Ne ushın?

3-§. RUWSHÍLÍQ JÁMIYETI

Sońgı paleolit dáwiri

Sońgı paleolit dáwirinde (b.e.sh. 40–12-mıń jıllıqlar) kóplgen waqıyalar júz beredi. Bul dáwirde tasqa islew beriw texnikası hám miynet quralların jasaw usılları ózgeredi. Adamnıń aqlıy qábileti hám sırtqı kelbeti de ózgerip baradı. Bul dáwirde zamanagóy kelbetke iye **kromanyon** adamı jasağan.

Sońgı paleolit dáwirine tiyisli estelikler

Samarqand qalası aymaǵında, Tashkent wálayatında (Kólbulaq), Fergana alabında jaylasqan.

Solay etip, sońgı paleolitte adamzat óziniń rawajlanıwında jáne bir basqıshqa ilgerileydi. Adamlar tuwısqanlardan quralǵan ıqsham toparlarǵa – **ruw jámaátlerine** birlesti.

Ruw aǵzaları bir mákan-jayda jasağan. Bir jerde jasap atırǵan bir neshe ruwlar **qáwimdi** qurağan.

Turaq jaylar (baspana) qurılısı sońgı paleolit dáwiri adamlarınıń áhmiyetli jańalıǵı boldı. Olar kiyim-kensheklerdi haywan terilerinen tayarlağan.

SOŃGÍ PALEOLIT DÁWIRINDE ADAM:

- ot jaǵıwdı;
- taǵınshaqlar (monshaq, tumor, júzik) jasawdı;
- baspana qurıwdı;
- kesiwshı, jargılawshı miynet quralların islewdi úyrendi.

Mezolit dáwiri

Mezolit – orta tas dáwiri **b.e.sh. 12–7-miń jıllıqlardı** óz ishine aladı. Mezolit dáwiri baslanıwı menen muzlıq dáwiri tamamlandı, bul jaǵday klimattıń ádewir ısıwına hám adamlar turmısında ózgerisler bolıwına alıp keldi.

Orta Aziyada
mezolit dáwirine
tiyisli estelikler

Obishir (Fergana alabı)
Qosılıw (Tashkent alabı)
Mashay (Ózbekstannıń túsliǵı)

MEZOLIT DÁWIRINDE ADAM:

- oqjay jasawdı úyrendi;
- haywanlardı qolǵa úyrete basladı;
- alǵashqı diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllana basladı;

Mezolit dáwiriniń aqırında adam haywanlardı **qolǵa úyrete baslaydı**. Tiriley uslap alınǵan haywanlar (qozılar, ılaqlar) dı endi adamlar óltirmesten, azıqlıq awısıǵı retinde saqlap qoyatuǵın boldı.

Iyttiń qolǵa úyretiliwi

Ańshılar iytti qolǵa úyretedi. Báلكim, bul waqıya usınday bolǵan shıǵar:

Bir kúni azanda eki bala úńgirden shıǵıp, kúshikti kórip qaladı. Ol úńgir qasına taslangan súyeklerge jaqınlasıp keler edi. Onıń anasın jırtısh haywanlar jep taslaǵan. Sonıń ushın ol jalǵız qalıp, ash bolǵan edi. Ashlıq onı adamlardıń jasaytuǵın qonısına jeteleydi. Onı kórgen balalar quwanıp, juǵırlasıp, kúshik tárepke juwırıp baradı. Kúshik qorqıp, ózin putanıń panasına aladı.

Naǵız ashlıq iytti adamlar
jasaytuǵın úńgirler tárepke
jeteleydi

Keshqurin ol jáne úngir aldında payda boladı. Usı kúni ańshılardıń talabı kelisip, ańları sátli bolıp, awqat qaldıqları úngir qasında hárqashangıdan da kóp edi. Adamlardıń dawısı tıngannan keyin, kúshik úngirge jaqınlasadı hám bir súyekti ğayzap baslaydı.

Ol úngirdiń qasına ertesinede keledi. Úngirge jaqın jerdegi pana jerde jasay baslaydı. Adamlar súyek taslasa, buǵıp kelip, alıp qashatuǵın edi.

Bir kúni adamlar jasap atırǵan úngirge bizge tanıs bolǵan kúshik wańqıladaǵanınsha oqtay ushıp kiredi. Onı qasqır quwıp kiyatırǵan edi. Kúshik adamlardan pana izlep, solay islegen. Bul jaǵday adamlarda jaǵımlı, bir belgisiz ráhim etiw, ayaw sezimin oyatadı. Balalar oǵan janlı quwırshaqqa qaraǵanday qatıp qarap turar edi. Qulaǵı, quyırǵınan tartar edi. Kúnler ótti. Iyt úlkeyip, adamlarǵa úyrenip qaladı. Bir kúni túnde onıń úrgeninen hámme oyanıp ketedi. Tura sala onı urmaqshı boladı. Biraq, qarasa úngirdiń awzında eki ayıw turar edi. Ayıwlardı “háy-háy”lep quwıp jibergennen keyin, adamlardıń bazı birewleri kelip, iytti sıypalap, minnetdarshılıq bildiredi. Sebebi, iyt olardı ólimnen saqlap qalǵan edi.

Sonnan keyin, iyt adamlardıń turaqlı joldasına aylanadı.

Oylap kóriń

Ne ushın adamlar iytti birinshi bolıp qolǵa úyretken?

Iytler haywanlardı awlawdı ańsatlastırdı

Diyqanshılıq hám sharwashılıqtıń rawajlanıwı

Neolit – jańa tas dáwirinde adam Shıǵıstıń túrli aymaqlarında óndiriwshi xojalıqlar - diyqanshılıq hám sharwashılıqqa óte baslaydı.

NEOLIT DÁWIRINDE ADAM:

- Tastan mikrolitler, talshıqlardan toqıma, ılaydan gúlal ıdıslar jasaǵan;
- Turaqlı turaq jaylar qura baslaǵan;
- Otırıqshı turmıs tárizine ótken.

Ózlestiriwshi xojalıq

Terimshilik, ańshılıq, balıqshılıq

Óndiriwshi xojalıq

Diyqanshılıq, sharwashılıq

Orta Aziyada neolit dáwiri **b.e.sh. 6-4-mıń jıllıqlar**dı óz ishine aladı. Arxeologlar neolit dáwiri baslanıwın gúlal ıdıslardı islewdiń oylap tabılıwı menen belgileydi. Mezolit hám neolit dáwirinde adamlar tastan mayda miynet quralları - **mikrolitler** jasaǵan, tasqa islew beriwdiń aldın belgili bolmaǵan usılları tegislew hám tesiksheler oyıwdı qollana baslaǵan.

Ílaydan islengen hám otta pisirilgen ıdıslar jasaw - **gúlalshılıq**, talshıq hám júnnen kiyim-kenshek tayarlaw - **toqıwshılıq** neolit dáwiriniń áhmiyetli oylap tabılıwı bolıp esaplanadı.

Neolit dáwiri úyleri.
Tiklengen

Soraw hám tapsırmalar

1. Sońǵı paleolit dáwiriniń áhmiyetli oylap tabılıwların aytıń.
2. Oqjay qashan oylap tabılǵan?
3. Neolit dáwirine tiyisli mákan-jaydaǵı arxeologiyalıq qazılmalardı kóz aldınızǵa elesletıń. Bul mákan-jaylardan nelerdi tabıw múmkin?
4. Neolit dáwiri jańalıqların sanap berıń.

Mayda tas qurallar – mikrolitler

4-§. ENEOLIT HÁM BRONZA DÁWIRI

Neolit dáwiriniń aqırında adamlar mıstan paydalanıwdı hám onnan miynet quralların islewdi úyrenip aladı. Bul, gúmansız, sol dáwirdiń eń ullı ashılıwlarınan biri edi.

Metall dáwiriniń tiykarǵı ayırmashılıqları

Mıstan islengen miynet qurallarınıń tas qurallar menen birge qollanıw dáwiri eneolit – mıs-tas ásiri dep ataladı. Bul dáwir **b.e.sh. 4-3-mıń jıllıqlardıń ortalarına** tuwrı keledi.

Metallǵa islew beriw adamlardıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatına úlken tásir tiygizedi. **B.e.sh. 4-mıń jıllıqta** áyyemgi Shıǵısta dáslepki qalalar hám mámleketler payda bola baslaydı.

Orta Aziyanıń qublasında **jasalma suwǵarıwǵa** tiykarlangan diyqansılıq payda boladı, qam gerbishten kóp bólmeli úyler qurıla baslaydı, ıdıslardı pisiriw ushın **gúlalshılıq** qumbızlarınan paydalanıladı.

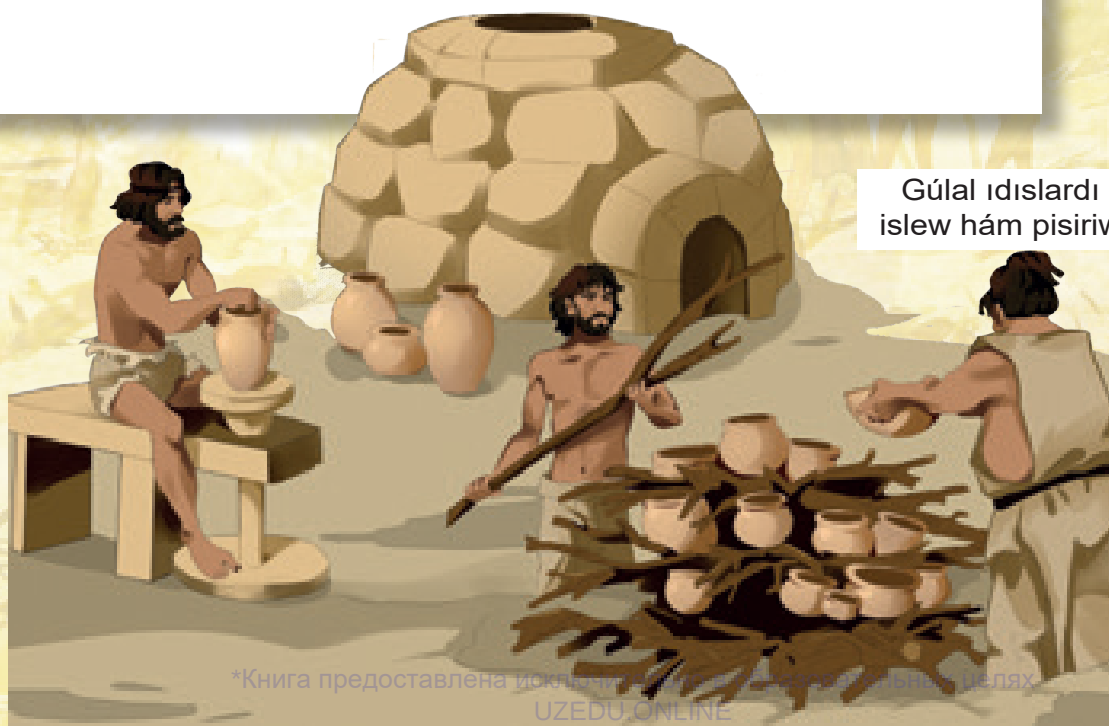
Gúlal ıdıslar haywan hám quslardıń súwretleri hám ósimlik tárizli naǵıslar (japıraqlar, gúller) menen bezetiletuǵın boldı.

Adamlar mıstı qalayı, qorgásın yamasa cink penen qosıp eritip, bronzalıwdı úyrenedi.

Bronza mısqa qaraǵanda qattılıǵı sebepli **b.e.sh. 3-mıń jıllıqtıń ortalarınan** baslap áste-aqırın miynet quralları, qural-jaraqlar hám taǵınshaqlar tayarlawda isletiletuǵın tiykarǵı shiyki zatqa aylanıp baradı.

Bronzadan islengen miynet qurallarına iye bolǵan adamlar endi jerlerge islew beriw hám egin maydanların keńeytiw imkaniyatına iye boladı. Nátiyjede, olarda artıqmash awıl xojalıq ónimleri payda boladı. Bronza dáwirinde adamlar **gúlalshılıq úskenesin hám dóńgelekti** oylap tabadı. Solay etip, dáslepki arbalar payda boladı.

Balıq tutıw

Gúlal ıdıslardı islew hám pisiriw

ENEOLIT DÁWIRINDE ADAM:

- mistan islengen qurallardi;
- jasalma suwǵarıw dizimin;
- qam gerbishti;
- kóp bólmeli úylerdi;
- dáslepki qalalar hám mámleketlerdi payda etedi.

Patriarxatnıń baslanıwı

Gúnde menen jer súriw, diyqansılıq etiw, sharwashılıq, ónermentshiliktıń payda bolıwı nátiyjesinde, ruwdı jeterli ónimler menen támiyinlew er adamlar qolına ótedi. Úy xojalıǵı jumısları menen shuǵıllanıw hayallardıń moynına júklenedi.

Endi ruwshılıq shańaraǵında er adamlar áhmiyetli orıńǵa iye bola baslaydı. Tuwısqansılıq er adam atı menen belgilenetuǵın boldı hám **patriarxat dáwiri** baslandı. Shańaraq áke tárepten jaqın aǵayınleriniń bir neshe áwladlarınan quralatuǵın boldı.

Bronza dáwiri diyqanlarınıń qonısları

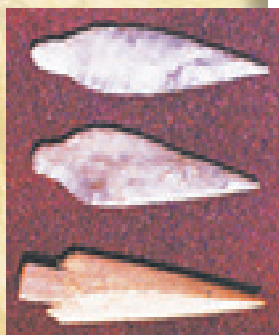
Bronza dáwirine tiyisli qonıslardan biri Zarafshan dáryası basseynindegi Zamanbaba kóli átirapında tabılǵan. (Buxara wálayatı, Qarakól rayonu). Xorezm oypatlıǵında da bronza dáwirine tiyisli mákan-jaylar úyrenilgen.

Arxeologlar Surxandárya oypatlıǵınan áyyemgi diyqanlardıń qonıslarınan biri bolǵan **Sapallıtóbe**ni taptı (Muzrabat rayonu, **b.e.sh. 3-mıń jıllıqtıń aqırları – 2-mıń jıllıq**).

Bronza dáwirinde Orta Aziyanıń qublasında diyqansılıq hám ónermentshiliktıń rawajlanıwı tiykarında dáslepki qalalar hám mámleketler payda bolǵan. Shama menen 4 mıń jıl aldın, házirgi Shera-badtan onsha alıs bolmaǵan jerde (Surxandárya wálayatı) diyqanlar jańadan qonıs tikleydi. Onıń qarabaqanası **Jarqutan** (jarlıq ústindegi qutan) atı menen belgili. Bul qonıs tiykarında qanday kóriniske iye edi? Keliń, kóshe-

Gúlal ıdıslar

Oqjay oqlarınıń ushları

Bronza dáwiriniń gúlal ıdısları

lerin aralap, tamashalayiq. Jarqutan bronza dáwirine tiyisli qala kórinisine iye bolgan qorgan bolip, onin ishi ham atirapinda jamaat agzalari bolgan onerment ham diyqanlardin uylari jaylasqan. Qorgan ishinen jamaat sardarinin saray qaldqlari tabilgan.

Jarqutanda otqa ham suwga siyiniw menen baylanisli ibadatxana qaldqlari arxeologlar tarepinen tawip, uyrenilgen.

Bronza dáwirinde jurtimizdin ayyemgi xalqi ham ayyemgi Shigis elatlari arasinda ken madeniy baylanislar baslangan. Daryalar alaplari boylap ahmiyetli sawda jollari otken.

Bronza dáwirine sayaxat

Kelin, ayyemgi qonislardan birine sayaxat etip, ol jerde adamlar qalay jasaqanin koreyik.

Biz Sapallitobe qonisinin orayliq boliminde turippiz. Qonis qorganiw diwallari menen qorshalgan. Sirtqi diwaldi buzip, qonisqa kirmekshi bolgan dushpanlar duzaqqa tuser edi. Bul waqitta qala qorgawshilari

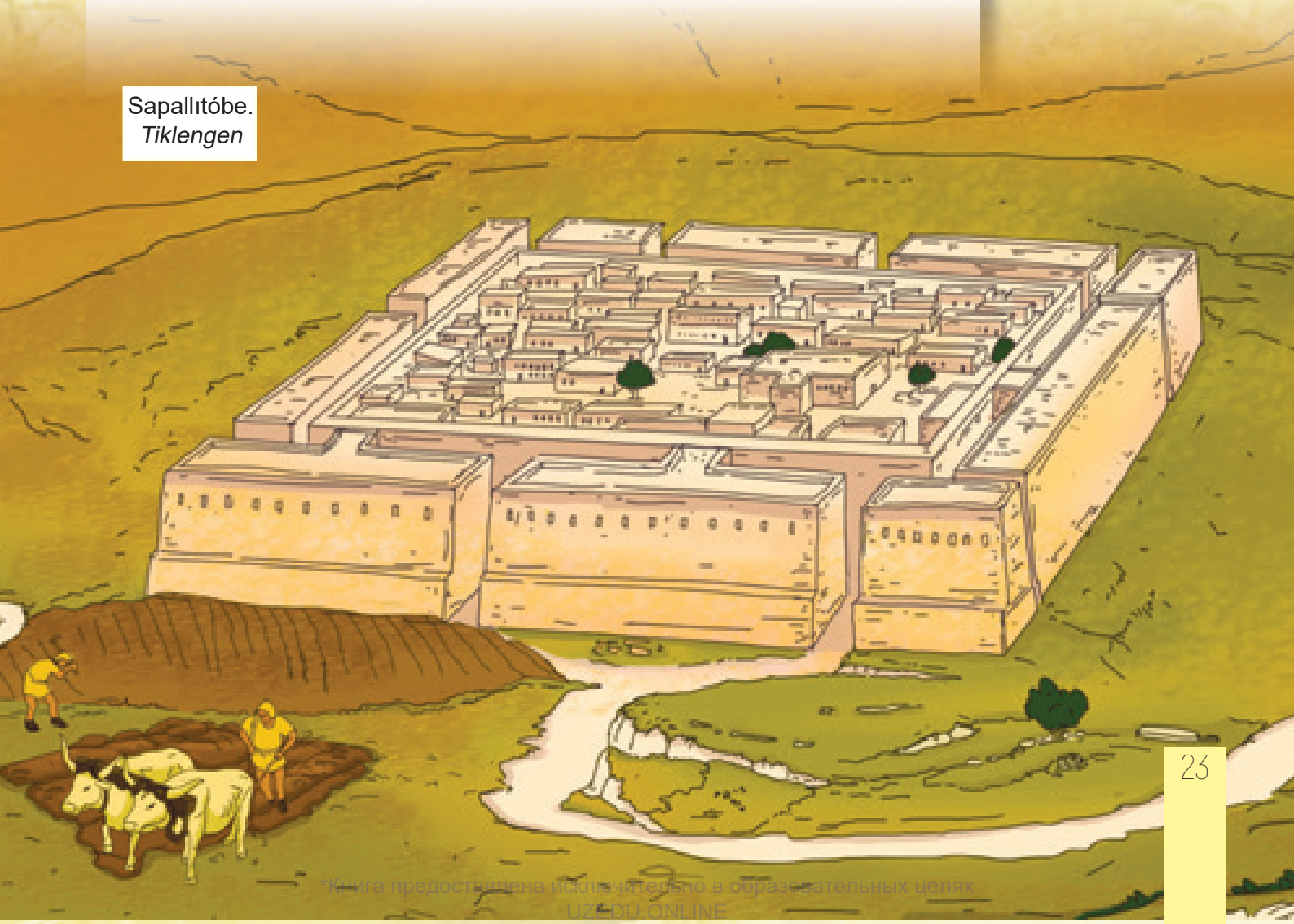

Jılanlar kórinisi túsirilgen tas tumar. B.e.sh. 2-miń jıllıq

Oylap kórin

Bronza dáwirinde adamlar qanday qiyinshılıqlardi jeñiwi kerek bolgan?

Sapallitobe.
Tiklengen

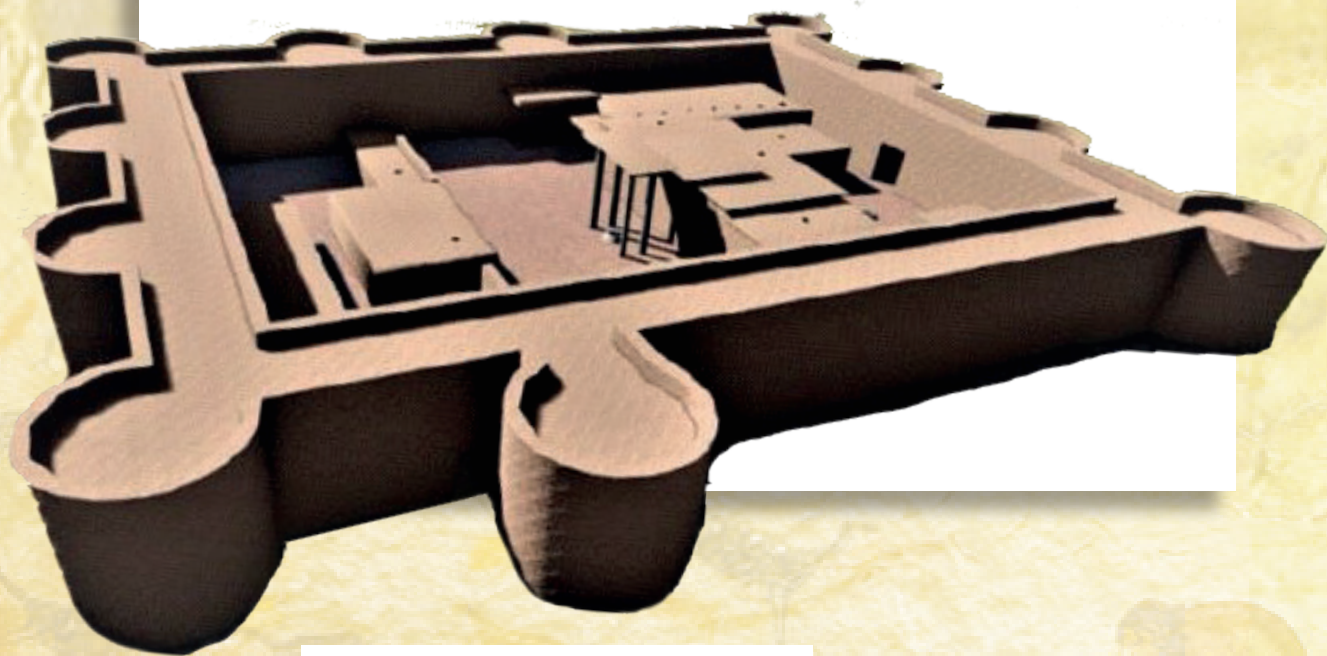

Oylap kórin

Sabaqlıqta berilgen tekstten paydalanıp, ózińizdiń bronza dáwirine sayaxatıńızdı oylap kórin. Aldıńǵı dáwirlerge qaraǵanda bul dáwirde qanday jańalıqlar payda bolǵan?

olardıń baslarına oq hám taslar jawdırǵan. Sapallıtó-bege birden-bir dárwaza arqalı kirilgen. Ol jer qatań qoriqlanǵan. Biz qorǵannıń segiz bóliminen birewinde jolımızdı dawam ettiremiz. Bul jerdegi barlıq kósheler oraylıq maydanǵa alıp shıǵadı. Maydanda sawda-satıq háwijinde. Gúlalshı ustalar gúlalshılıq úskenesinde islengen uzun vazalar, gúze nám xumlardı shıǵarıp satpaqta. Hayallar siyrek ushırasatuǵın taslar hám bronzadan jasalǵan taǵınshaqlar-sırǵa hám monshaqlar, tumar hám aynalardı kózden ótkermekte. Tigiwshiler hár túrli gezlemelerdi jayıp kórsetpekte. Shetirekte diyqanlar hám sharwalar ózleri jetistirgen biyday, arpa, haywan terilerinen hám sherimnen islengen buyımların satıp atır.

Belgili bolǵanıday, bronza dáwirinde xalıq ónermentshilik, toqıwshılıq, gúlalshılıq, zergerlik hám qurıwshılıqta úlken jetiskenliklerdi qolǵa kirgizgen. Degen menen, bronza dáwiri adamlarınıń turmısı táshwishli ótken. Olar kún dawamında miynet eter edi. Tábiyat bunıń esesine olarǵa óziniń baylıqların berer edi. Tek ǵana jas balalardıń tańı qayırılı bolar edi.

Jarqutan ibadatxanası. Tiklengen

Bezeniw buyimlari

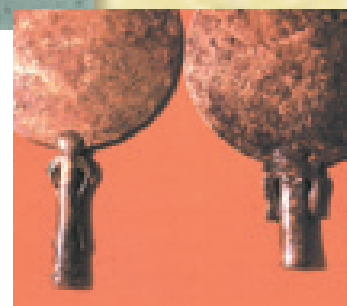

Bronzadan
jasalgan bilezik

Tań sáharden shopanlar malların jaylawğa bağıwğa alıp shıǵar, diyqanlar bolsa atızına asıǵar edi. Olar menen ańshılar da shıǵıp, suw ishiwge keletuǵın kiyikti bulaq boyında kútetuǵın bolǵan. Balıqshılar dárya tárepke jol aladı.

Gúlalshı usta ılay iylegen, onıń shákirtleri qumbızlarǵa ot jaqqan. Olardıń qasındaǵı metall eritiw us-taxanasında bronzá buyımlar ushın eritilgen metallar qalıplerge quyılıp atır. Zergerler bronzáǵa islew berip, bilezik hám aynalar tayarlaydı. Hayallar shıpta toqıp, dán túyip, awqat tayarlap, balalarına qaraydı. Bul jumıslar hár kúni qaytalanǵan.

Ómir solayınsha dawam etken.

Bronza aynalar

Bronzadan
jasalgan buyımlar:
balta, nayzanıń
ushı, qanjár

Soraw hám tapsırmalar

1. Eneolit dáwiriniń tiykarǵı jetiskenligin aytıń.
2. Ne ushın matriarxattan patriarxatqa ótiw procesi júz berdi?
3. Bronza dáwiriniń Sapallıtóbe hám Jarqutan sıyaqlı estelikleri haqqında gúrriń etip beriń.
4. Bronza ásirine sayaxat etiń. Bul dáwir adamları qalay jasaǵanı haqqında sóylep beriń.

5-§. ORTA AZIYA TEMIR ÁSIRINE ÓTIW DÁWIRINDE

Temirden paydalanıw

Temirden birinshi bolıp Kishi Aziyadağı xetler b.e.sh. XIV–XIII ásirlerde paydalana baslağan.

B.e.sh. IX–VIII ásirlerge tiyisli temirden islengen dáslepki miynet quralları Orta Aziyadan da tabılğan.

Adamlar mıs hám bronzadan miynet quralların jasawdı úyrenen waqıttan keyin, aradan kóp ásirler ótip, **temirden miynet quralları** jasaw imkanıyatı payda boldı. Bul process anaǵurlım miynet talap etken, sebebi temir mısqa qaraǵanda bir qansha joqarı temperatura-da (1500°C) eriydi. Sonıń menen birge, temir mıs hám bronzaga qaraǵanda ádewir qattıraq edi.

Temir buyımlardıń en jayıwı áste-aqırınlıq penen dawam etken. Sap temir tábiyatta siyrek ushırasatuǵın metall bolǵanı sebepli, onnan dáslep, tek bezeniw buyımların tayarlaǵan. Bunday bezeniw buyımları Mısır firaunı Tutanxamon maqbarasınan tabılǵan.

Miynet qurallarınıń temirden isleniwi, eń aldı menen, diyqansılıqtıń rawajlanıwına óziniń tásirin tiygizgen. Temir paznalı gúndeler hám baltalar payda bolǵan. Bul miynet quralları úlken maydanlarda diyqansılıqtıń rawajlanıwına imkanıyat tuwdırǵan. Orta Aziyada temirden islengen dáslepki miynet quralları b.e.sh. IX–VIII ásirlerge tiyisli.

Temir hám bronza oqjay ushları, oraq tárizli pıshaq

Kúndelikli turmıs

Jámiyetlik dúzim

Temir qurallardıń tarqalıwı miynet ónimdarlıgıń asırdı hám bul óz gezeginde óndiristiń jáne de alğa ilgerilewi ushın sharayat jaratıp berdi. Temir ásiri baslarında Orta Aziyada xalıq hár túrli toparlarğa bólındı: **ruwxanıylar, áskerler, sharwalar, diyqanlar** hám **ónermentler** bolıp tabıladı.

Orta Aziyada jámiyettiń tiykarın qurağan úlken patriarxal shańaraq bolğanlıgıń “Avesto”dan bilemiz. Birneshe sonday shańaraqlar aymaqlıq qońsıshılıq jámáátin qurağan. Úlken shańaraq aǵzaları turaq jayǵa iye bolıp, xojalıq jumısların birgelikte islegen, ózleriniń miynet quralları, awıl xojalıq ónimleri awısıǵı hám sharwa mallarına iyelik etken. Orta Aziyada temir ásirine ótiw dáwirinde jámiyetlik dúzim usınday bolğan.

Tas toqpaq.
B.e.sh.
IX–VIII ásirler

Ruwxanıydıń bası.
Tas háykelshe.
B.e.sh. X–IX ásirler.
Surxandárya
oypatlıǵı

Soraw hám tapsırmalar

1. Temir buyımlardan paydalanıw qashan baslanǵan?
2. Temirden miynet quralların islewdiń baslanıwı jámiyette qanday ózgerislerge alıp kelgen?
3. Temir ásiri baslarında Orta Aziyada xalıq qanday toparlarğa bólingen?

II BÓLIM

ÁYYEMGI SHÍGÍS HÁM ORTA AZIYA

6-§. NIL ALABÍ HÁM ONÍN XALQÍ

Mısır – Nil sawǵası

Ózi menen birge lázzet baǵıshlawshı salqın hawa hám mol zúraát alıp keletuǵın suwlı Nil sawlat penen aǵatuǵın edi. Ullı dárya Afrikanıń arqa shıǵısında civilizaciya júzege keliwi ushın tiykar jaratqan.

Nil 6 mıń kilometr uzınlıqtaǵı tolıp aǵatuǵın úlken dárya bolıp esaplanadı. Dáryanıń eni 3 km den 22 kilometrge shekem keńliktegi qara topıraqlı ónimdar jerlerden ibarat. Oypatlıqtaǵılar jurtqa – **“Qara topıraq”** yamasa **“Nil sawǵası”** dep ataǵan.

Áyyemgi ótken zamanlarda Nil oypatı adam óte almaytuǵın, papirus putaları bir-birine shıratılıp ketken batpaqlıqlar menen qaplangan, suwda esap-sansız

Nil dáryası
boyında

jirtqısh krokodiller tirishilik etken, qurğalıqta jabayı haywanlar padası gezıp júretuğın, batpaqlıqlarda bolsa záhárli jılanlar jasaytuğın edi.

B.e.sh. 4-mıń jıllıq baslarında adamlar Nil dáryası jağalawlarındağı jerlerdi ózlestiriwdi baslaydı.

Mısırlılardıń kásipleri

Nil dáryası atızlardı suwğa bastırıp, tolıp-tasıp aqqan jıllarda mısırlı diyqanlar zúráatı de bereketli bolatuğın bolğan.

Mısırlılar biyday hám arpa, sonday-aq palız eginlerin ekken, jetistirilgen kenepen bolsa gezleme toqıytuğın edi. Nil oypatında júzim, qawın, ánar, qurma, piyaz, qıyar, lobiya sıyaqlı miywe hám palız ónimleri jetistirilgen.

Áyyemgi zamanda jerge günde menen islew berip, tuqımdı qolda sebetuğın, sońınan tuqımdı jerge sińiriw ushın qaramallardı atızdan aydap ótetuğın bolğan. Miynet quralları jetilisiwi menen diyqanlar günde hám haywanlar kúshinen paydalana baslaydı.

Mısırlılar sıyr, qoy-eshki bağıp, ógizlerden atız jumıslarında paydalangan.

Oylap kóriń

Ózińizdi áyyemgi Mısır diyqanı sıpatında oylap kórip, mısırlı diyqanlardıń miyneti haqqında gúrriń etiń.

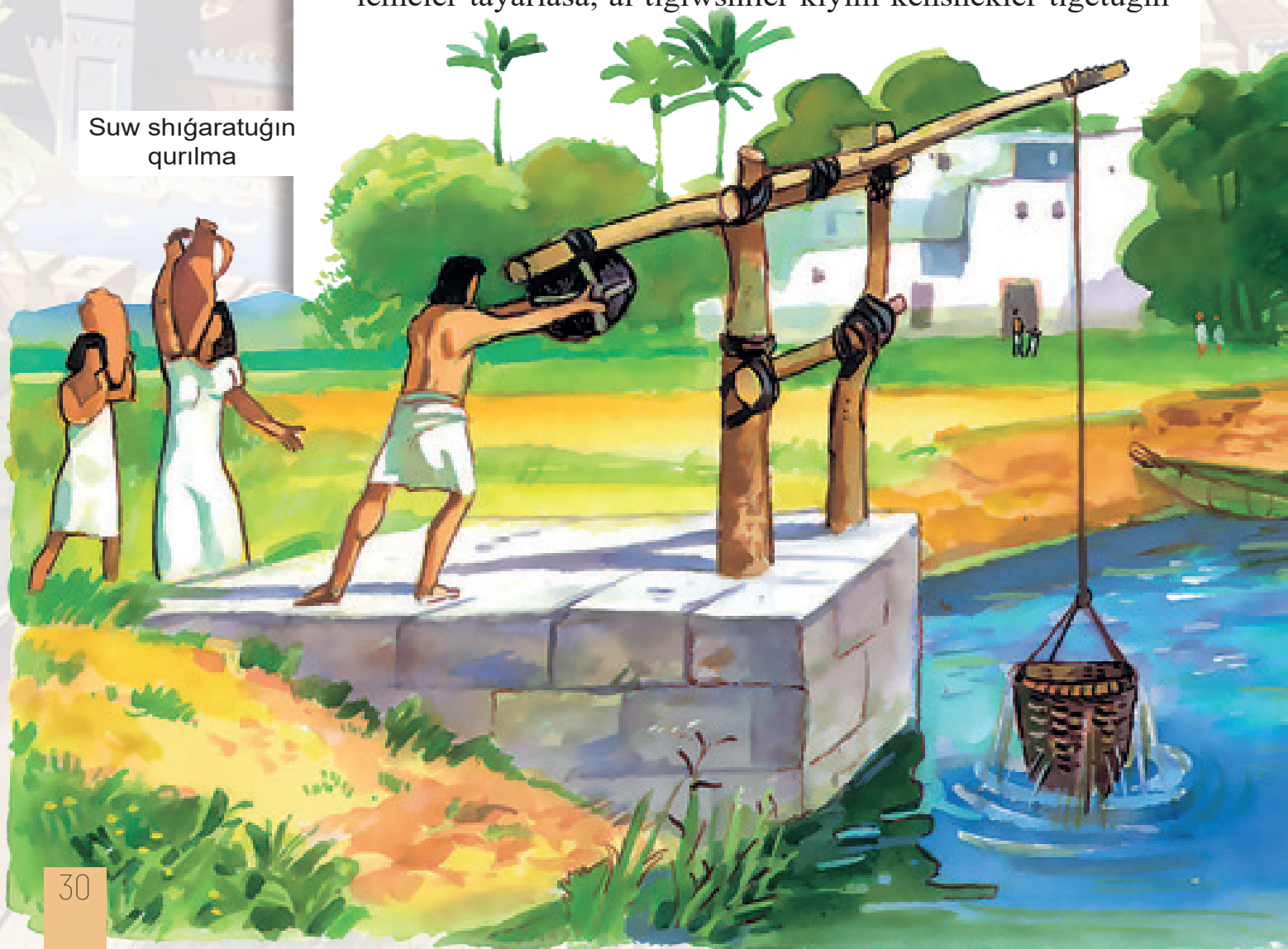
Мисрли
ónermenttiń úyi

Ónimdi jıynap-terip alıw waqtında mısırılılar masaqlardı mıs oraqlar menen orıp alıp, sońınan arnawlı orınlargá tasıp, biyday yamasa arpa bawları ústinen haywanlardı aydap túyekleytuğın edi. Qırman jaydan shıqqan dándi gúlal gúzelerde saqlaytuğın bolğan. Bul ilaj dándi esap-sansız kemiriwshi zıyankeslerden aman saqlaytuğın edi.

Ónermentshiliktiń rawajlanıwı

Áyyemgi Mısır ónermentleriniń 30 dan aslam kásipleri bolğan. Mıskerler mısıt eritip, onnan miynet quralların isleytuğın edi. Gúlalshı ustalar ılaydan hár túrli ıdıs-tabaqlar jasap, ıdıstı arnawlı qumbızda pisiretuğın edi. Qurıwshılar saraylar, ibadatxanalar hám imaratlar qurğan. Ápiwayı mısırılılardıń úyleri ılay menen sıbalğan papirus paqallarıan, aqsúyeklerdiń úyleri bolsa quyasha keptirilgen qam gerbishten qurılğan. Firaunlardıń sarayları hám ibadatxanalar tastan qurılğan. Ağash ustaları esik hám terezelerdi islegen. Keme soğıwshılar qamıstan qayıqlar, al ağashtan bolsa kemeler soǵatuğın edi. Toqıwshılar kiyim-kenshek ushın gezlemeler tayarlasa, al tigiwshiler kiyim-kenshekler tigetuğın

Suw shıǵaratuğın
qurılma

edi. Zergerler altın hám qımbat bahalı taslardan taǵınshaqlar islegen.

Mısır mámleketiniń dúziliwi

Adamlar b.e.sh. 4-mın jıllıq aqırında Nil alabındaǵı mashaqatlı turmıs sharayatına iykemlese baslaydı. Pıtırańqı mákan jaylar “nom” dep atalǵan dáslepki mámleketlerge birlesti. Olardı nomarxlar basqarǵan.

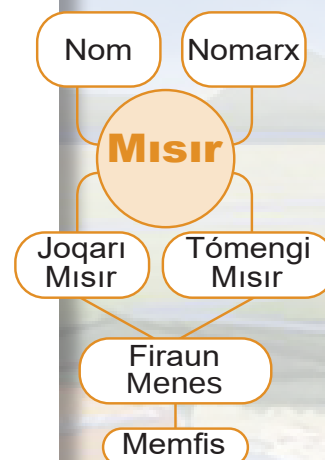
Waqıt ótiwi menen áste-aqırın qáwim sárdarları húkimdarlarǵa – patshalarǵa aylanadı.

Mısırda eki patsha húkimdarlıq etken. Birewi Tómengi (Arqa) Mısırda, basqası bolsa Joqarı (Qubla) Mısırda mámleketti basqarǵan. **B.e.sh. 3000-jıl**da eki mámleket arasında baslanǵan urısta Joqarı Mısır húkimdarı **Menes** jeńip shıqtı. Ol birlesken mámlekettiń birinshi húkimdarı–**firaunı** boldı Birden-bir hám birlesken mámleket ushın jańa paytaxt bolǵan **Memfis** qalası qurıldı.

Kóp jıllar dawamında “nom”lar húkimdarları ózleriniń mal-múlkin kóbeytip aldı, nátiyjede Mısır ğarezsiz mámleketke aylanǵan óz aldına “nom”larǵa bólinip ketti. Waqıt ótiwi menen mámlekettiń qayta birlesiwı júz berdi. Bul mámlekettiń paytaxtı **Fiva** qalası bolǵan.

Áyyemgi Mısır firaunlarınıń tajları

Soraw hám tapsırmalar

1. Nege mısırlılar óz mámleketin “Nil sawǵası” dep ataǵan?
2. Áyyemgi Mısırdıń tábiyyıy sharayatı ne sebepten diyqansılıq ushın qolaylı edi?
3. Áyyemgi Mısır ónermentleri haqqında sóylep beriń.

Sarayǵa sawǵalar hám ulpan salıǵın alıp keliw kórinisi

7-§. ÁYYEMGI MÍSÍR HÁM QOŃSÍ MÁMLEKETLER

Áyyemgi mısırlıların qońsıları

Mısır qublada **Nubiya** (Arqa Sudan) menen shegaralas bolğan.

Mısırdıń batısında, **Liviya** shólinde usı attaǵı mámleket jaylasqan edi. Sahra xalqı kóshpeli sharwalar bolğan. Tómengi Mısırdáǵı Memfis qalası arqalı ótetuǵın jol Sinay yarım atawına alıp barar, bul jerde mıs qazıp alınatuǵın bolğan. Sinay yarım atawınan arqaraqta **Palestina**, onıń qasında **Siriya** jaylasqan edi. Bul mámleketler mıs hám temir rudasına hámde basqa paydalı qazılmalarǵa bay bolğan.

Mısırlılar Palestina hám Siriyaǵan ónermentler islegen siyrek ushırasatuǵın buyımlar hám bahalı taslardı alıp keletuǵın bolğan.

Firaunların basıp alıwları

Oylap kórin

Sizińshe, ne ushın kóshpeli qawimler Mısır áskerlerin jeńe almadı?

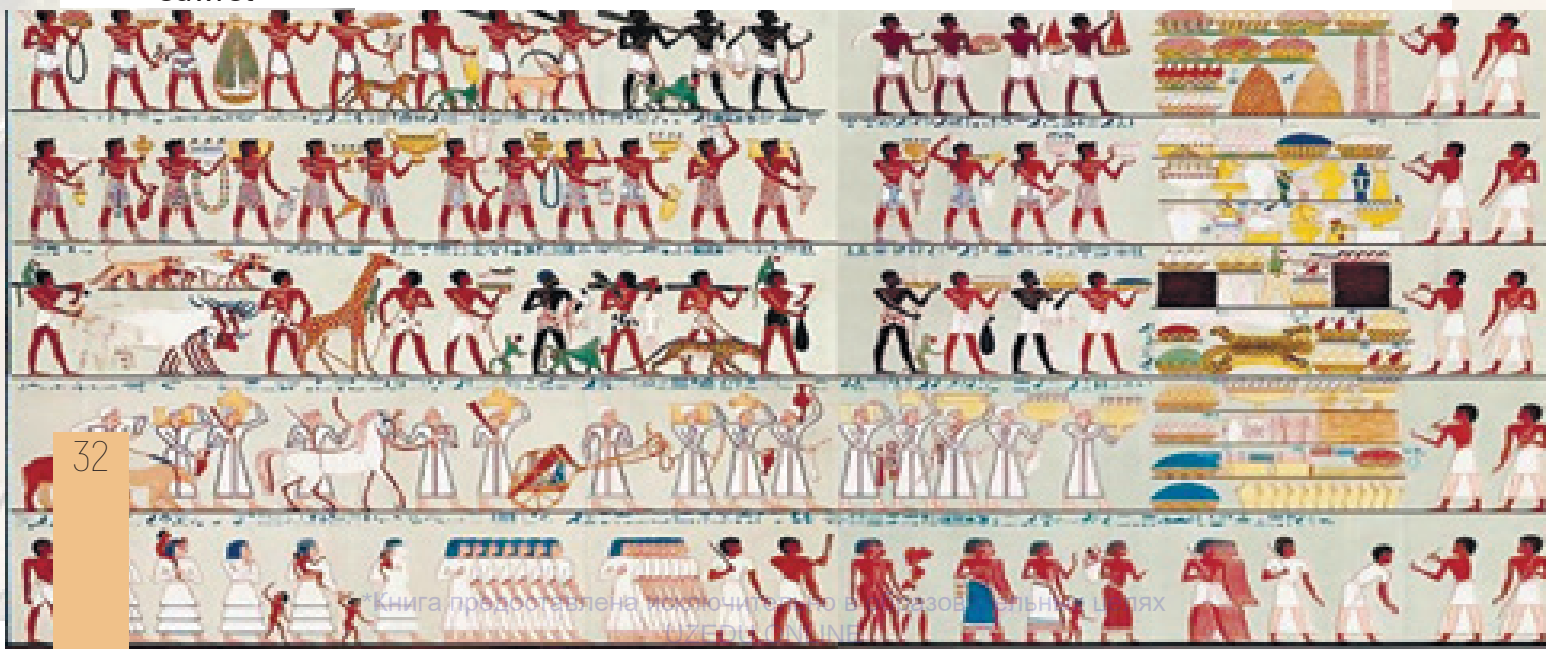
Mısır firaunına sawǵa hám ulpan alıp keliw. Maqbara diywalındaǵı súwret

Ayyemgi patshalıq dáwirinde Sinay yarım atawı basıp alınadı, jergilikli qawimler Mısırga salıq tóley baslaydı. Firaunlar Nubiya hám Liviyaǵa da atlanıp jasap, qalalar talaydı, tutqınlar, sharwa malları hám basqa baylıqlardı iyelep aladı.

Orta patshalıq firaunları Qubla Palestina jerleri hám Nubiya arqasın Mısırga qosıp alıwǵa miyasar boldı. **B.e.sh. XVIII ásirde** kóshpeli **giksos** qawimleri Mısırga hújim jasaydı. Tómengi Mısırdı basıp alǵan giksoslar mısırlıların qalaları hám awılların ayawsız taladı hám adamlardı tutqın etip alıp ketti.

Bul waqıtta patshalıq kóplegen mayda “nom”larǵa bólinip ketken bolıp, olar giksoslarǵa salıq tóleytuǵın bolğan. Tek Fiva qalası húkimdarları ǵana giksoslarǵa baǵınbaǵan.

Basqınshılar zulımlıǵınan qutılıw ushın “nom”lar húkimdarları Fiva qalası átirapına birlese basladı. Kóp waqıt ótpey

Joqari Mısırdıñ barlıq “nom”ları Fiva “nomı”nıñ firaunı dó-geregine birlesti.

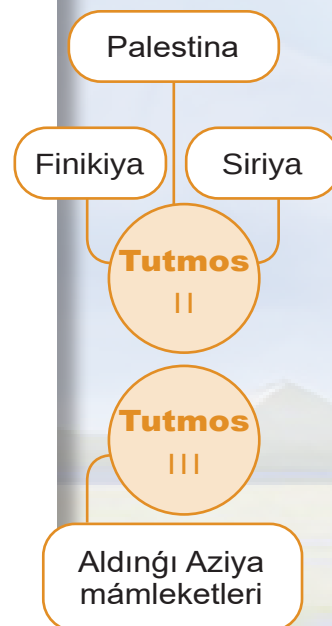
Firaunlar atlanıslarınıñ nátiyjeleri

Bir neshe sawashlarda firaun Yaxmos giksoslardı qıyratıp, basqınshılardı Mısırdan quwıp shıǵardı. Baǵınbaǵan húkim-darlardı ózine baǵındırǵan Yaxmos jaña firaunlar dinastiyası tiykarshısına aylanadı, mine usı firaun waqtınan baslap Jaña patshalıq dáwirı baslanadı.

Jaña patshalıq húkimdarları qońsı mámleketlerge basqınshı-lıq atlanısların shólkemlestiredi. Firaunlar Nubiya hám Al-dıńǵı Aziya mámleketlerine de hújimdi baslap jiberedi.

Firaun **Tutmos II** dáwirinde Palestina, Finikiya hám Siriyanı basıp alıw baslandı. Onnan keyin firaun **Tutmos III** atlanıslardı dawam ettiredi. Aldıńǵı Aziyada mısırlılar húkim-darlıǵı ornatıldı. B.e.sh. VII ásirde Mısır jáne birden-bir mám-leketke birlesti, eldiñ ekonomikası hám mádeniyatı rawajlana basladı. Biraq tez arada Mısırǵa jaña bir dushpan basıp kiredi.

Parsılardan úlken láshker toplaǵan shah **Kir II** niñ balası **Kambiz II** b.e.sh. 525-jılı Mısırdı basıp aladı.

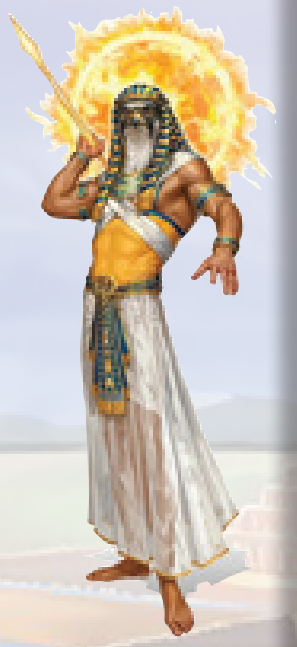
Sawashtıñ baslanıwı.
Zamanagóy súwret

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Mısırǵa qońsı bolǵan mámleketlerdi sanap berıń.
2. Áyyemgi Mısır firaunları qaysı mámleketlerdi basıp alǵan edi?
3. Qaysı firaun ústemligi waqtında giksoslardı mámleketten quwıp shıǵarıwǵa erisildi?
4. Kim, qashan Mısırdı basıp aldı?

8-§. ÁYYEMGI MÍSÍRDA DIN

Mısırlılardıń qudayları

Quyash qudayı – Ra

Mısır xalqı ushın din kúndelikli turmıstıń ajıralmas bir bólegi esaplangan. Áyyemgi mısırlılar qudaylar haywanlar kelbetine kirip alıp, yaǵnıy pıshıq, qoy, ógiz, arıslan, sıyır kórinisinde adamlar arasında jasaydı dep esaplagan. Mısırlılar qudaylardıń bir neshe janı bar: olardan biri haywan denesinde, basqası bolsa háykelinde jasaydı dep oylaytuǵın edi. Ibadatxana ruwxanıyları, qudaylardı dinshiller sawǵa esabında alıp kelgen nárseler menen baǵadı dep esaplagan.

Áyyemgi Mısır patshalıǵınıń paytaxtı Memfistıń óz qudayı – Ptax bolǵan. Mısırlılar isenimi boyınsha, Ptax, dúnyanı jaratıp atırǵanında hárbir zattıń atın adamǵa úyretken. Qu-day sonshellı qúdiretli bolǵanlıqtan, onı negizgi kórinisinde kóriwdıń ilajı joq. Sonıń ushın da **Ptax** degen qudaydıń jer betindegi kórinisi **Apis** bolıp, ol mańlayı hám belinde aq qasqası bolǵan qara ógiz kórinisinde súwretlengen.

Quyash qudayı **Amon-Ra** firaunlardıń baslı qudayı hám qáwenderi esaplangan. Dáslep eki quday bolǵan: Fiva qalası qáwenderi **Amon** hám Quyash qudayı **Ra**, sońınan ekewi bir qudayǵa birlesken.

Onıń ibadatxanası **Geliopolda (Baolbek)** bolǵan. Firaunlar quyash qudayı perzentleri bolıp esaplangan, húkim-

Papirusqa sızılǵan Osiris sudı súwreti

Papirusta
súwretlengen
jerlew máresimi

Oylap kóriń

Ne dep oylaysız, mısırlılar dini hám alǵashqı isenimler arasında qanday ayırmashılıq bolǵan?

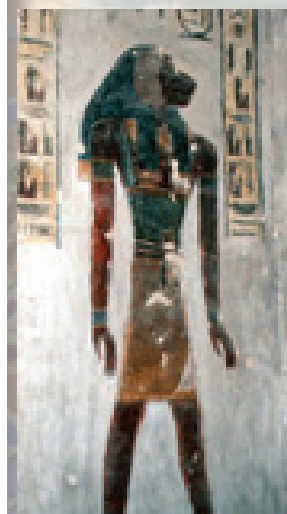
darlar barlıq islerin óziniń aspandaǵı ákesiniń hámiri menen ámelge asıradı, degen kózqaras bolǵan.

Xapi – Nil qudayı, Mısırdáǵı ómirdiń birlemshi deregi hám qorgawshısı, **Osiris** – jer astı saltanatı qudayı esaplanǵan.

Ruwxanıylar hám ibadatxanalar

Ruwxanıylar qudaylar hám adamlar arasında baylanıstırıwshı bolǵan. Mısırlılar isenimine qaraǵanda, egerde, Jer júzinde arnawlı máresimler atqarılmasa, qudaylar adamlarǵa járdem bermey qoyadı. Ruwxanıylar diniy máresimlerdi biler, qurbanlıq baǵıshlaytuǵın edi. Kúndelikli turmısta da ruwxanıylarsız bir nársе islew qıyın edi.

Ruwxanıylar Nildiń tasatuǵın waqtın, qashan tuqım sebiw kerekligin hám qashan ónimdi jıynap alıw múddetin anıq bilgen. Barlıq “nom”larda ibadatxanalar bolǵan, firaunlar olarǵa kópten-kóp baylıq hám jerlerdi sawǵa etken.

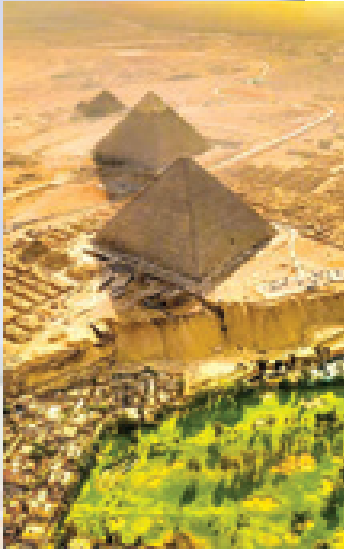
Áyyemgi
Mısır dininde
Osiris taxtıńıń
qorgawshısı
esaplanǵan jáne
bir Xapi qudayı bar
edi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi mısırlılardıń dini haqqında sóylep beriń.
2. Kimler Áyyemgi Mısırdá Quıash qudayınıń perzentleri bolıp esaplanǵan?
3. Ápsanaǵa göre, mısırlılardıń qaysı qudayı buǵa kórinisinde súwretlengen?
4. Áyyemgi mısırlılar dini hám alǵashqı adamlar isenimleri arasında qanday uqsashlıqlar bar?
5. Qudaylar hám adamlar arasında kim baylanıstırıwshı bolıp esaplanǵan?
6. Mısır ruwxanıylarınıń abırayı hám kúsh-qúdiretiniń sebebi nede?

9-§. PIRAMIDALAR HÁM MAQBARALAR

“Barlıq nárse waqıttan qorqadı, waqıt bolsa piramidalardan”

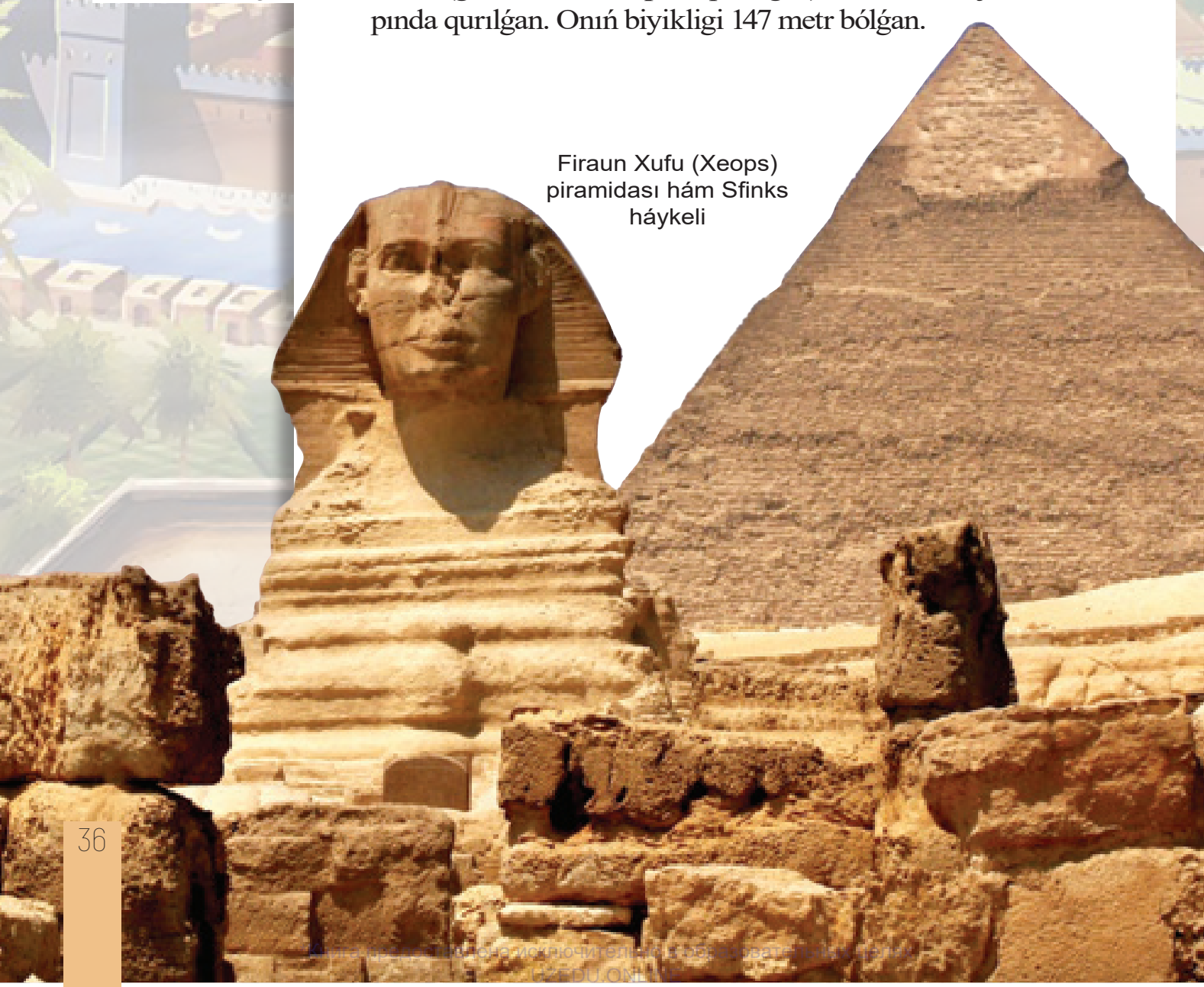

Áyyemgi piramidalar oypatlıgınıń kórinisi. Tiklengen

Áyyemgi hám Orta patshalıqlar dáwirinde mısırlılar qurgan úlken **piramidalar** firaunlar jerlenetuǵın orın – maqbaralar bolǵan. Ótken mın jıllıqlar dawamında kóplegen qalalar hám mámleketler joq bolıp ketti, ibadatxanalar hám saraylar qarabaqanaǵa aylandı, tek piramidalar waqıttan qorıqpaydı, tek piramidalar ǵana tórt mın jıldan aslam waqıt dawamında ózgermesten turıptı.

Memfis qalası átirapında úsh firaun – **Xufu, Xafra** hám **Menkaura** ushın qurılǵan maqbaralar eń belgilisi bolıp esaplanadı. Bul piramidalar dúnyanıń jeti káramatlarınan biri bolıp, házirge shekem saqlanıp qalǵan. Eń úlken piramida Xufu ushın (grekler onı **Xeops** dep ataǵan) b.e.sh. 2600-jıllar átirapında qurılǵan. Onıń biyikligi 147 metr bólǵan.

Firaun Xufu (Xeops) piramidası hám Sfinks háykeli

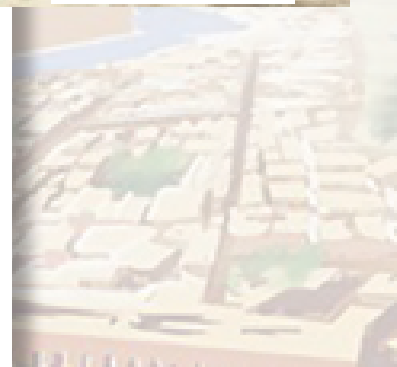

Piramida qurılısı

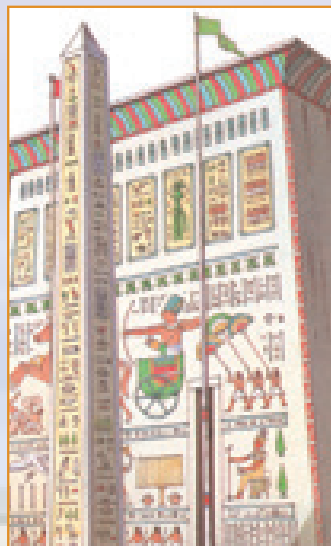
Piramidanıń hár biri, eki tonnadan awırıraq bolǵan 2,5 million dana tas bloklardan qurılǵan. Taslar sonshelli anıq etip kesilgen hám tegislengen, olardıń arasındaǵı jarıq 0,5 millimetrden aspaydı.

Piramidanıń ishinde dáliz benen tutastırılǵan bir neshe ójireler bar. Olardıń birinde firaunńıń mumiyalangán dene-si salınǵan **tastabıt** – **sarkofag** jaylasqan.

Jańa patshalıq dáwirinde firaunlar ushın maqbaralar qurılǵan shahlar oypatlıǵı

Ibadatxana
diywallari hám
bağanağa oyıp
jazılğan jazıwlar

Maqbaralardıń ishi bolsa ayat hám ğargıslardan ibarat jazıwlar menen qaplangan, olar firaundi qorǵawı hám ózge dúnyağa ótip baratırǵanda oǵan járdem beriwı kerek bolǵan.

Piramidalardı **sfinks** – denesi arıslan hám bası adamdiki bolǵan háykeller qorǵaydı. “Sahra shahı” – sfinks háykeli tastan islengen bolıp, onıń biyikligi 20 metrge teń.

Jańa patshalıq dáwirine kelip, mısırlılar piramidalar qurmay qoyǵan. Firaunlardı tawlarǵa oyılǵan tas maqbaralarǵa jerleytuǵın bolǵan. Eń belgili maqbara firaun **Tutanxamonga** tiyisli bolǵan. Maqbara ishindegi qıyalǵa kelmeytuǵın baylıqlar bizge shekem jetip kelgen.

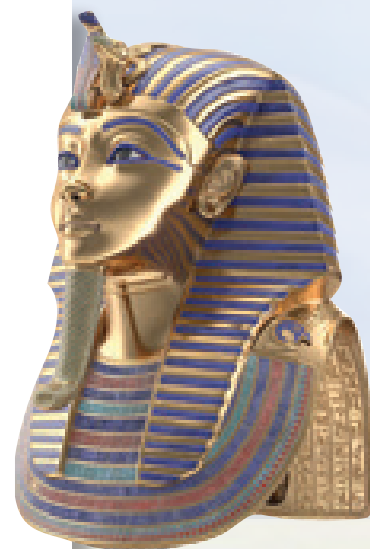

Firaun Tutanxamonnıń tastabıtı (sarkofag)

Mumiyalaw

Áyyemgi mısırlılar insan dúnyadan ótkennen keyin marhumlar saltanatına ketedi, sol jerde ómirin dawam ettiredi dep esaplağan. Biraq, marhumlar saltanatındaǵı ómir, mısırlılardıń pikirinshe, Osiris sudınıń nátiyjelerine baylanıslı boladı. Táreziniń bir pállesine marhumnıń júregi, basqasına bolsa qus párleri qoyıladı. Nabada tárezi pálleleri teńlesse, demek, insan bul dúnyadaǵı ómirinde tek jaqsılıq islegen boladı, ol dúnyadan ótkennen soń ájayıp bir sharayatta ómirin dawam etedi. Nabada, júrek awırıraraq kelse, demek insan bir qansha jaman islerdi islegen bolıp shıǵadı, nátiyjede qorqınıshlı maqluqlarǵa jem boladı.

Osiris aldında sulıw kóriniste boy tiklew ushın bolsa, mısırlılar insan denesin mumiyalağan. Mumiyalaw menen ruwxanı-táwipler shuǵıllanǵan. Ádette mumiyalaw derlik 70 kún dawam etken. De-nege arawlı islew berilgennen keyin kóplegen gezlemler menen orağan. Gezlemelerdiń qabatı arasına áwmet keltiretuǵın tumarlar qoyılǵan. Mumiyalaw tek marhumnıń izinde qalǵan bay tuwısqanlarına ǵana nesip etetuǵın edi.

Tutanxamon.
Altın nıqap.

Mumiyalaw

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Mısır piramidaları qanday maqsette qurılǵan?
2. “Barlıq nárse waqıttan qorqadı, waqıt bolsa piramidalardan!” degen frazanı qalay túsinesiz?
3. Mısırdáǵı eń belgili piramidalar qay jerde qurılǵan?
4. Ne ushın firaunlardı jerlegende maqbaralarǵa olardıń ómiri dawamındaǵı qollanǵan buyımların qoyǵan?
5. Ne ushın marhumlardı mumiyalağan?

10-§. ÁYYEMGI MÍSÍR MÁDENIYATÍ

Jazıw

Papirus

Áyyemgi Mısırlılar jazıwı insanıyattıń dáslepki jazıwlarınan biri edi. Dáslep hár bir sóz súwret kórinisinde jazılğan. Jazıwdan duwalar hám máresimlerdi jazıp barıwda paydalanğan, sonıń ushında onı **“muqaddes sóz”** yamasa **“qudaylar sózi”** dep atağan.

Áyyemgi grekler olardı **“iyeroglifler”** degen (**muqaddes jazıwlar** mánisin ańlatadı). Jazıwlar maqbaralar diywallarına hám qudaylardıń háykellerine oyıp jazılğan. Jazıw ushın tas hám gúlaldan paydalanılğan.

Mısırlılar álipbesi **750 iyerogliften** ibarat bolğan. Hár bir sóz ózinde bir qansha simvollar hám tımsallardı sáwlelendiren. Iyerogliflerdi úyreniw júdá qıyın jumıs bolıp, sawat ashıw kópshilikke nesip ete bermegen. Iyerogliflerdi qamıs qılqalem menen papirusqa, yaǵnıy papirus paqalınan islenen qaǵazǵa jazǵan. Hár túrli reńdegi mineral boyawlar

sıya wazıypasın atqarǵan. Bilim alıp atırǵanda gúlal buyımlar bólegine yamasa háktasqa jazatuǵın bolğan. Taza jazıw ónerin iyelegen adamlar joqarı dárejedegi sawatlı adamlar esaplanğan, olar úlken jeńilliklerge iye bolıp, izzet-húrmetke bólengen.

Áyyemgi mısırlı xatkerler

Áyyemgi Mısır iyeroglifleri

Iyeroglifler siriniń ashılıwı

Ataqlı francuz alımı **Jak-Francua Shampolyon** 1822-jılı pútkil dúnyalıq áhmiyetke iye jańalıq ashadı: Mısır tekstlerin oqıwǵa erisedi. Bul jańalıqqa Kair qalasınan onsha uzaq bolmaǵan Rozett qalası janındaǵı bir tasqa oyıp jazılǵan áyyemgi mısır hám áyyemgi grek tillerindegi birdey mazmundaǵı jazıw sebepshi boldı. Grek tilinen awdar-malaw qıyınshılıq tuwdırmadı, tekstlerdi salıstırıp kórip, hár bir iyeroglif bildirgen mánisti túsindirip beriw imkaniyatı tabıladı. Mine, usı jańalıqtan keyin papiruslarǵa jazılǵan kóplegen tekstler, ibadatxanalar hám piramidalar diywalla-rındaǵı jazıwlar kóp ásirlik únsizlikten keyin “tilge kirdi”. Tariyxshılar bolsa Áyyemgi Mısır civilizaciyasın izertlew ushın áhmiyetli hám isenimli derekke iye boldı. Házirgi waqıtta Rozett tas jazıwı Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanbaqta.

Rozett tas jazıwı.
Londondaǵı
Britaniya muzeyinde
saqlanbaqta

Jak-Francua
Shampolyon

Teoriyalıq bilimlerdeñ payda bolıwı

Mısırda teoriyalıq bilimlerdeñ payda bolıwı hám rawajlanıwı mısırılıların kúndelikli turmısı menen baylanıslı bolğan. Diyqanlar qashan jerge tuqım sebiw, qay waqıtta ónimdi jıynap alıwdı biliwi zárúr edi. Bul múddetlerdi mısırılılar juldızlarǵa qarap anıqlağan. Sol tárizde **astronomiya**, yaǵnıy juldızlar haqqındaǵı pán dúnyaǵa keldi.

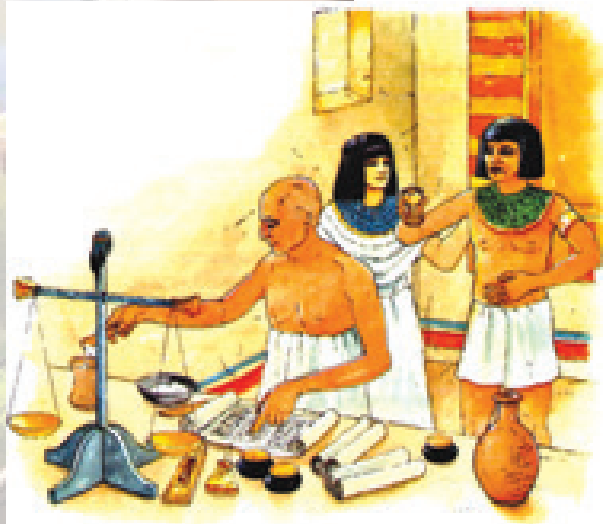
Juldızlardı baqlay otırıp, mısırılılar jıldıń dawam etiwın 365 kún etip anıq belgiledi, birinshi bolıp kalendar dúzedi, 365 kúndi bolsa 30 kúnnen 12 ayǵa bóldi, awısıp qalğan 5 kúndi bolsa bayram kúnleri dep esapqa kirgizbedi.

Kanallar qazılıp atırǵanda, qálegen imarat hám qurılıstı qurıp atırǵanda maydan kólemin ólshew zárúr edi, sol tárizde **geometriya** pání – jer betin ólshew ilimi dúnyaǵa keldi. Mısırılılar tek ápiwayı arifmetikalıq esaplawdı ǵana emes, al qaldıqlar, bólshekler hám quramalı esap-sanaqtı da bilgen. **Matematika** pání de mine sol tiykarda rawajlandı.

Mısırılılar **medicina** ilimi haqqındaǵı bilimlerde de iye bolğan. Mumiyalanğan meytilderdi tayarlaw procesinde mısırılılar adamnıń ishki dúzilisin de jaqsı úyrenген. Emlewde shóplerdiń demlemesi, mineral suwlar hám duzdan keńnen paydalanğan. Mısır qalalarında táwiplerdi oqıtatuǵın arnawlı mektepler bolğan.

Mısırda tiykarǵı ólshew birligi “shıganaq” bolıp, ol shıganaqtan barmaqlardıń ushına shekemgi uzınlıqqa teńedi. Qollardıń uzınlıǵı hár túrli bolǵanlıqtan “patsha shıganaǵı” degen birden-bir ólshew birligi engizilgen, ol 52,5 santimetrge teń bolğan.

Mısırda waqıt 24 bólmege bólingen arnawlı ıdistan ibarat bolğan suw saatları járdeminde ólshengen. Bir bólmeden ekinshisine aǵıp ótetuǵın suwdıń kólemi bir saat dep esaplanğan.

Áyyemgi Mısır táwibi

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Mısır jazıwınıń ózine tán tárepleri nede?
2. Ne ushın mısırılılar iyerogliflerdi “muqaddes sóz” dep atağan?
3. Mısır jazıwınıń sırın siz de sheshe alarmediñiz? Qalayınsha?
4. Mısırılılardıń teoriyalıq bilimlerindegi jetiskenliklerdi sanap beriñ.

11-§. MESOPOTAMIYA CIVILIZACIYALARI

Tábiyyiy sharayati hám xalqı

Tigr hám Evfrat dáryaları aralıǵındaǵı oypatlıqtı grekler **Mesopotamiya** dep ataǵan, bul atama **Eki dárya aralıǵı** degen mánisti bildiredi. Adamlar Mesopotamiyaǵa áyyem zamanlarda kelip ornasqan.

Mesopotamiyanıń tábiyyiy sharayatı Mısırdikine uqsas: dáryalardıń tasqın suwları, islew ushın qolaylı hám ónimdar jerler. Qısta tınımsız jawın hám dárya tasqınları bolıp turǵan.

B.e.sh. IV mıńjıllıqta Mesopotamiyada **shumerler** qonısları hám qalaları payda bola basladı. Olar Qubla Mesopotamiyaǵa ornasıp, bul jurttı **Shumer** dep ataydı. Mámlekettiń **Akkad** dep atalǵan arqa bólimine akkadlar jaylasadı.

Eki dárya aralıǵı

Mesopotamiya

B.e.sh. 4-mıń jıllıq

Qubla Mesopotamiya

Arqa Mesopotamiya

Shumerler

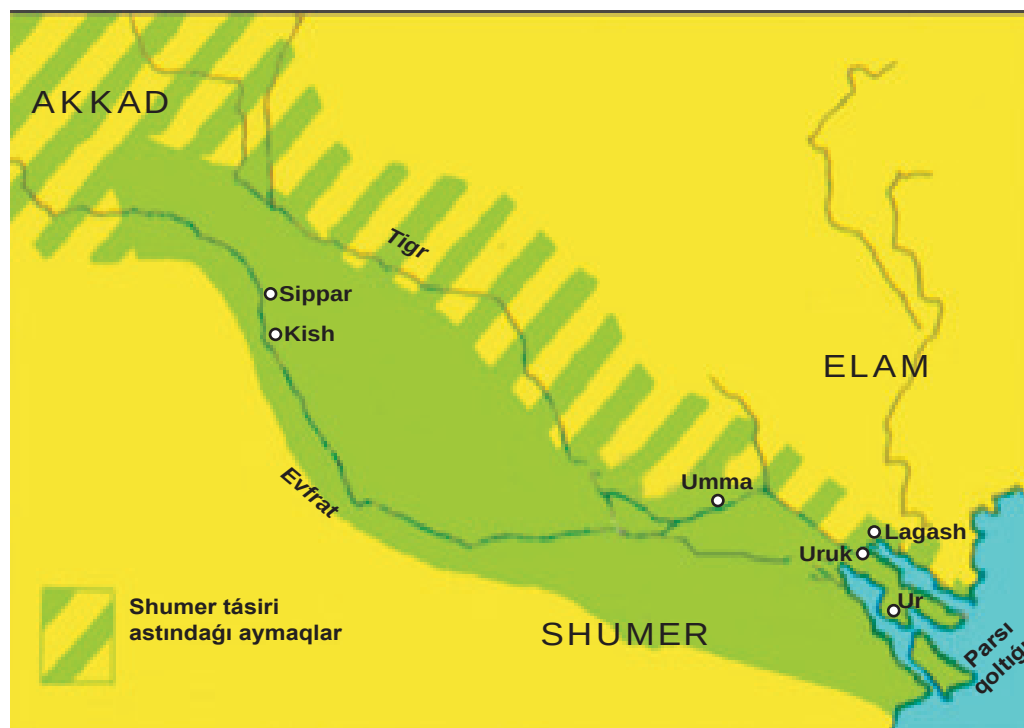
Akkadlar

Shumer

Akkad

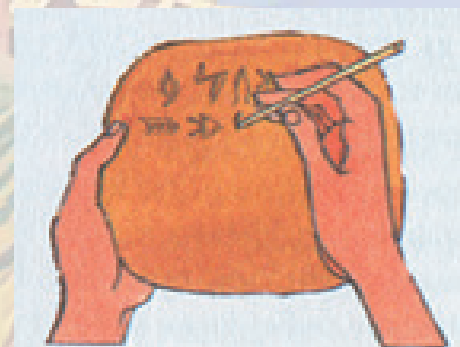
Xatker is waqtında

Mesopotamiya kartası

Shumer mixxat jazıwı

Mesopotamiya xalqınıń kásipleri

Oylap kóriń

Shumerler ne ushın ılay taxtayshalarǵa jazǵan?

Mesopotamiya xalqınıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq bolǵan. Tigr hám Evfrat dáryaları hár jılǵı tasqını waqtında atızlarǵa suw menen birge ónimdarlı ılay aǵıp kelgen. Mesopotamiyada aǵash hám metall sıyaqlı xojalıq ushın zárúrli materiallar bolmaǵan, biraq dán mol jetilistiriletuǵın edi, sharwa malları kóp bolǵan. Sonıń ushın Mesopotamiya xalqı sawda-satıq penen de shuǵıllanar edi. Qońsı Kavkazartı hám Iran úlkelерinen dange almaslap, altın, mıs, gúmis, qalayı hám siyrek ushırasatuǵın taslardı alıp keletuǵın edi.

Mesopotamiyada hár túrli ónermentshilik buyımları menen de sawda islegen. Ásirese, metall buyımlar, bezeniw zatları, qural jaraq hám gúlalshılıq buyımları qádirlengen. Sawda-satıqta gúmis quyması kóriniisindegi metall teńgeler isletilgen. Mesopotamiyadaǵı awırlıq ólshemi bolǵan “**mino**” 550 gramm gúmiske teń bolǵan.

Shumerler dúnyadaǵı eń áyyemgi jazıwılardan biri – **mixxattı** oylap tapqan. Shumerler ushı ótkirlengen tayaqshalar menen ılay taxtayshalarǵa jazǵan. Shumerler bilimli, tájiriybeli qurıwshılar hám ónermentler bolǵan.

Shumerliler bayramınıń baslanıwı.
Zamanagóy súwret

Mesopotamiyadaǵı áyyemgi qala-mámleketler

Waqıt ótiwi menen áste-aqırın qonıslar júdá keńeyip ketedi. B.e.sh. 4-mıń jıllıq aqırında Mesopotamiyada **Uruk**, **Umma**, **Lagash**, **Ur** hám basqa qalalar payda bola baslaydı. Olar qala hám oǵan tutasqan diyqanshılıq rayonlarınan ibarat bolǵan **qala-mámleketler** edi.

Hár bir qalada joqarı quday atınan ruwxanıylar húkimdarlıq etken, ibadatxanalar bolsa, mámlekettegi hákimshilik orayı bolǵan. Mesopotamiyanıń áyyemgi ibadatxanaları – **zikkuratlar** qam gerbishten órip shıǵılǵan sawlatlı teksheli imarat bolǵan.

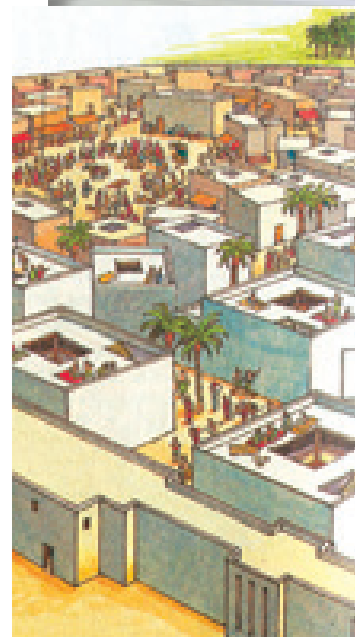
Quyash qudayı – **Shamash** óz aldına húrmetke ılayıq quday bolǵan, joqarı húkimdar esaplanǵan, jawız isleri ushın adamlardı sudlaǵan. Sonday-aq, shumerliler Ay qudayı – **Sin**, suw qudayı – **Ea**, ónimdarlıq hám muhabbat, urıs hám jeńis qudayı – **Ishtar**ǵa sıyıǵan.

Mesopotamiyadaǵı úlken jer múlkleri húkimdarlar hám ruwxanıylardıń qol astında bolǵan. Atızlarda qullar hám erkin jallanba miynetkeshler jumıs islegen. Qalalardıń átirapında jasawshı xalıq kishkene-kishkene jerlerge iyelik etetuǵın edi. Óz shańaraǵın baǵıw ushın kámbaǵallar patsha hám ibadatxana múlklerinde isleytuǵın bolǵan.

Shumer qalaları qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan edi. Qalanıń bas dárwazasınan baslanǵan kósheler oraylıq maydanǵa, ibadatxana hám húkimdar sarayına baratuǵın edi. Qurılıs tas, qam hám pisen gerbish penen islengen. Ibadatxanalar qudaylar háykelleri menen kórkem etip bezetilgen edi. Urıs waqtında qala xalqınıń sárdarın saylaǵan. Bargan sayın olardıń abırayı asıp, sárdarlar turaqlı túrde húkimdarlıq ete basladı. Olardı **patshalar** dep ataǵan. Patsha qala-mámleketti aqsúyekler, ruwxanıylar hám armiyaǵa súyengen halda hámeldarlar járdeminde basqarǵan.

Zikkurat.
Zamanagóy
súwret

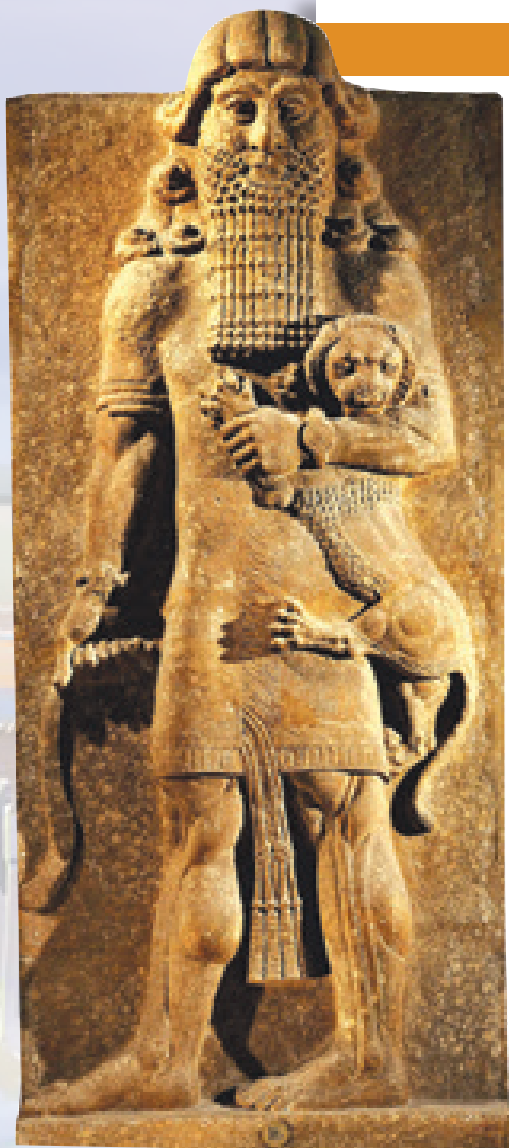

Ur qalası. Shumer

Qala átirapı

Gilgamish haqqida ráwiyat

Uruk qalasi patshasi
Gilgamish

Mesopotamiya ráwiyatlariniń eń súyikli qaharmanı **Gilgamish** Uruk qalasınıń patshası bolǵan. Onıń ómiri keyinirek kóplegen ápsanalarga aynalǵan.

Ápsanada aytilwinsha, Gilgamish dúnyaǵa keltirilen keyin mámleket húkimdarı bolǵan atası aqlıǵınıń onnan taxtti tartıp alıwınan qorqqanlıǵı sebepli, Gilgamishti jargá taslap jiberiwge buyırıq beredi. Jargá ılaqtırılǵan Gilgamishti ushıp baratırǵan búrkit uslap qalıp, kóterip alıp ketedi, onı bir baǵmangá aparıp beredi. Baǵman Gilgamishti mehir menen baǵıp tárbiyalaydı. Erjetkennen keyin Gilgamish atasınan hákimiyattı tartıp aladı hám ózi Uruk qalasın basqara baslaydı. Gilgamish Enkidu degen batır menen dos boladı. Ekewi birlesip jawız maqluqlargá qarsı gúresedi, bunıń ushın qudaylar Enkidudı jazalaydı hám ol dúnyadan ótedi. Máńgilik tirishilikke erisiw ushın Gilgamish teńiz túbinde ósetuǵın sıyqırlı shópti izlep tabadı, onı óz xalqı menen birge tatıp kóriwge qarar etedi. Biraq izine qayıp kiyatırıp bir kólde shomılıp atırǵanda gúldiń iyisin jılan sezıp qaladı hám onı urlap ketedi. Sonnan berli ápsanada aytilwinı, jılanlar hár jılı túlep jasaradı. Gilgamish bolsa janajan qalasınıń diywalları onı qorǵaytuǵının, jaqsı isleri onı máńgilik etetuǵının túsinip jetedi.

Gilgamish hám Enkidu
ózara jarispaqta

Akkadtin rawajlanıwı

Qala – mámleketler bir-biri menen tınımsız urısatuǵın edi. Mine usı urıslar nátiyjesinde b.e.sh. 3-mın jılıqtın ekinshi yarımında Akkad patshası **Sargon I** Akkadı hám Shumer qalaların óz hákimiyatı astına birlestiredi.

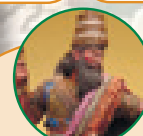
Sawda-satıqtı rawajlandırıw maqsetinde Sargon I barlıq qalalar ushın birden-bir bolǵan uzınlıq, maydan hám awırlıq ólshemlerin eńgizedi. Ol jáhán tariyxında birinshi bolıp turaqlı armiya dúzedi. Bul láshker 5400 jawıngerden ibarat bolǵan, keyinirek, olar Sargon I ge kóplegen qalalar hám mámleketlerdi basıp alıwǵa imkaniyat jaratqan. Sol sebepli, Sargon I ózin “tórt ıqlım mámleketi patshası” dep járiyalagan.

Sargon I ólgennen keyin, onıń taxtına otırǵan miyrasxorları mámlekette háwij alıp atırǵan kóterilislerdi bastıradı. **Shumer-Akkad mámleketi** kóshpeli qawimlerin soqqısınan bólsheklenip ketedi.

Shumer-Akkad
mámleketi
patshası
Sargon I.
Zamanagóy
súwret

Turaqlı
armiya
dúzgen

“Tórt ıqlım
mámleketi
patshası”

Sargon I

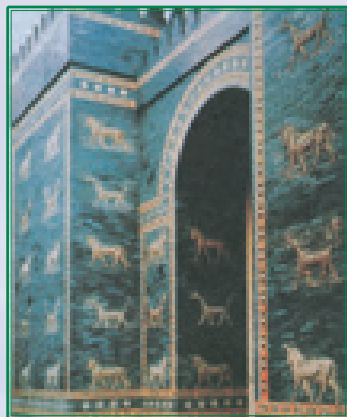
Shumer

Akkad

Shumer-Akkad
mámleketi

Soraw hám tapsırmalar

1. Mesopotamiyanıń qaysı bólimleri shumerler hám akkadlar tárepinen ózlestirilgen edi? Olardıń kásipleri haqqında sóylep berin.
2. Gilgamish haqqında nelerdi bilesiz?
3. Oylap kórin, áyyemgi sawdager sıpatında siz Tigr dáryasında, kemede, túrli ónimler menen júzip ketip baratırsız. Shumerdin qaysı qalalarında sawda-satıq islerin ámelge asırıw imkaniyatına iye bolar ediniz? Kartadan paydalanıp, gúrriń etip berin.

Quday Ishtar
dárwazasi

12-§. BABÍL PATSHALÍGÍ

Babil – “qudaylar dárwazasi”

B.e.sh. II miñjilliqta Babil patshalığı Mesopotamiyanıñ qublasındağı eñ iri qúdiretli mámleketke aylandı. Babil qolay geografiyalıq orınga iye bolıp, Tigr hám Evfrat dáryalarınıñ ańgarları derlik bir-birine qosılıp ketetuğın aymaqta jaylasqan edi. Kemeler de túrli ónimler menen birge júzip kelgen sawdagerler bul qalada qonıp ótetuğın edi. “Babil” sóziniñ ózi bolsa “qudaylar dárwazasi” degen mánisti añlatdı. Babil qalasında ájayıp saraylar, sawlatlı ibadatxanalar bolğan.

Babıldıñ bas kóshesi jeńis qudayı **Ishtar** dárwazasınan baslanğan. Babil mámleketinde diyqanshılıq, ónermentshilik, óndirish hám sawda-satıqjaqsı rawajlangan. Biraq, ózara urıslar bularğa kesent etip turğan.

B.e.sh. XVIII ásirde Babil patshası **Xammurapi** pútkil Mesopotamiyanı bir mámleketke birlestiriwge eristi. Xammurapi húkimdarlıgı dáwirinde Babil eñ qúdiretli mámleketke aylanadı.

Babil hám babıllılar

Babil

Oylap kóriń

Xammurapi bunday qatań nızamlardı járiyalap, ádillikke umılǵan dep oylaysızba, yamasa, kerisinshe, naduris is qılǵan dep oylaysızba?

Xammurapi nızamları

Xammurapi tariyxta nızamlar dúziwshı húkimdar sıpatında at qaldırǵan. Bul nızamlar aldınnan bar bolǵan, hárekettegi barlıq nızamlardan joqarı turdı. Xammurapi nızamları hámme ushın - bay hám kámbaǵal adamlar ushın birdey bolǵan. Nızamnıń tekstleri mámlekettiń barlıq qalalarında ornatılǵan tas sútinlerge jazıp qoyılatuǵın bolǵan.

Xammurapi nızamları qatańlıǵı menen adamlardı tań qaldıradı. Atap aytqanda, shıpaker ámelge asırǵan xirurgiyalıq operaciya nátiyjesinde nawqas biymezgil dúnyadan ótse, shıpakerdiń qolları kesip taslanıwı shárt bolǵan. Nabada arxitektor qurǵan úy tosattan qulap, birew astında qalsa arxitektor ólimge húkim etilgen. Órt paytında urlıq ústinde qolǵa túsken adam sol waqıttıń ózinde otqa taslangan. Qulıptı buzǵan urı bunnan da awırıraq jazadı húkim etilgen: ol basqanıń mülkine kóz tikken jerinde óltirilgen hám sol jerdiń ózinde kómp taslangan.

Xammurapi nızamları tek atına ǵana patshanıń qararı bolıp qalmaq qudaydıń erki, qálewı sıpatında qabil etilgen, sonıń ushın da olardı sózsiz, buljıtpay orınlaw talap etiletuǵın edi. Sebebi Xammurapi nızamları jámiyetiń rawajlanıwına keń imkaniyat jaratıp berdi, sebebi, talan-taraj etiw hám urlıq sıyaqlı jinayatlar derlik júz bermeytuǵın edi.

Babil –
“qudaylar
dárwazası”

Babil
patshalıǵı
b.e.sh. II
mıń jıllıq

Jeńis
qudayı
Ishtar

Xammurapi
nızamları
(qatań
nızamlar)

Babil minarası.
Zamanagóy súwret

Qorqanğa hújim

Jańa Babil patshalığı

B.e.sh. VII ásirde Jańa Babil patshalığı payda bolğan. **Navuxodonosor II** húkimdarlığı dáwirinde Jańa Babil ózi- nıń rawajlanıw shıńına erisedi. Bul húkimdar Mısırdı Jańa Babil patshalığına qosıp aladı. Ierusalim (Quddus)di way- ran etip taslaydı, Babıldı bolsa bekkem qorqanğa aylandı- radı. Navuxodonosor II turaq jay imaratları hám qorqanıw diywalları qurılısında pisken gerbish isletiw haqqında pár- man beredi.

Ol húkimdarlıq etken dáwirde Babil qalasınıń segiz dárwazası bolğan, olardıń hár biri mámlekettıń bas quday- larınıń biriniń atı menen atalatuğın edi. Ásirese, Ishtar qu- dayı atındağı dárwaza sulıw hám názik etip islengen bolıp, ápsanalıq haywanlar hám quslardıń súwretı salınğan nağıs- lı tas taxtayshalar menen bezetilgen.

Xammurapi
nızamları jazılğan
tas sútin nusqası

Qalanıń oraylıq
kóshesi.
Zamanagóy súwret

Áyyemgi parsı láshkeri **b.e.sh. 539-jılı** Babilğa basıp kiredi. Parsılar qalanı iyelep aladı. Sol waqıttan baslap Jańa Babil patshalığı Parsı mámleketi quramına kiredi.

Babil mádeniyatı

Shumer hám Akkad Babil mádeniyatınıń eń áyyemgi oshaqlarınan edi. Dúnyadaǵı eń áyyemgi jazıwlardan biri bolǵan **Shumer mixxatı** dáslep “suw”, “quyash” hám basqa óz aldına sózlerdi bildiretuǵın súwretlerden ibarat bolǵan.

Húkimdarlar sarayları hám ibadatxanalarda, aqsúyek hám bay adamlar shańaraqlarınıń perzentleri bilim alatuǵın mektepler shólkemlestirilgen edi. Oqıwshılar qatpaǵan ılay taxtayshalarǵa súyek hám aǵashtan islengen tayaqshalar menen jazǵan.

Ílay taxtayshalar dáslep quyashta keptirilgen, soń qumbızda pisirilgen. Bul taxtayshalar tuńǵış kitaplar bolıp, oqıwshılar ańızlar hám ápsanalardı kóshirip jazǵan, ósimlikler, quslar, haywanlar hám qurt-qumırsqalardıń atları jazılǵan dizimler dúzgen. Ílay taxtayshalarda mámleketler, qalalardıń atları da kórsetip ótilgen.

Shumerliler sanaw sisteması, quyash hám ay kalendarların da dúzedi. Quyash jılınıń dawamlılıǵı shumerliler tárepinen 365 kún, al ay jılı 354 kún etip belgilengen. Shumerli hám babıllı ruwxanıy - astrologlar astronomiyaǵa tiyisli bilimlerde iye bolǵan. Eń áyyemgi observatoriya biiyik, kóp teksheli ibadatxanalar - zikkuratlar joqarısındaǵı maydandada qurılǵan.

Mesopotamiyada hár túrli dári-dármaqlardı tayarlaw boyınsha qollanba dúzilgen.

Geografiya tarawındaǵı bilimler shumerliler hám babıllılardı kemelerde teńiz boylap júziw imkanın bergen. Dúnyanıń jaratılıwı haqqındaǵı eń áyyemgi ápsanalardan biri Mesopotamiyada payda bolǵan.

Navuxodonosor II.
Zamanagóy súwret

Navuxodonosor II
húkimdarlıǵı waqtında
Jańa Babil patshalığı
óz rawajlanıwınıń
shoqqısına jetken

B.e.sh. VII ásirde Jańa
Babil patshalığı payda
bolǵan

Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan Babil patshalığı hám onıń paytaxtın tabıń.
2. “Babil” sózi qanday mánisti bildiredi?
3. Qaysı húkimdar waqtında Babil birden-bir mámleketke birlesken?
4. Xammurapi nızamları qanday maqsette jaratılǵan edi?
5. Shumer oqıwshısı zamanagóy mektep oqıwshısı sıyaqlı sabaqqa keshigiwden qorqıp, erte mektepke asıǵıp keler edi, mektepke kelip Gúrrińdi dawam ettiriń.

13-§. ALDÍNGÍ AZIYA MÁMLEKETLERI

Assuriya patshalığı

B.e.sh. 2-mín jılıqta Aldıngı Aziya aymağında Assuriya patshalığı dúziledi. Áyyemgı dáwirlerde Assuriyalılar Tigr hám Evfrat dáryasınıń joqarı ağı-mındağı (házirgi Irak) kishkene aymaqtı iyelegen. Dáslep **Ashshur** qalası, keyin ala **Nineviya** qalası paytaxt bolğan. Xalqınıń tiykarğı kásibi diyqansılıq hám sawda-satıq edi.

Assuriyalılar jawınger xalıq bolğan. Olar qońsı jerlerge tez-tez hújim jasap turğan. Assuriyalılardıń

qúdiretli áskerleri hár jılı jańa jerlerdi basıp alıwğa atlanatuğın edi. Bağındırılğan xalıqlar Assuriya húkimdarına úlken muğdarda ulpansalıqın tóleytuğın bolğan.

Assuriya paytaxtında saltanatlı saraylar hám ibadatxanalar bolğan. **Ashshurbanipal** húkimdarlığı jıllarında **Nineviya**da eń iri, gúlal taxtayshalardan ibarat bolğan kitapxana toplanğan edi.

Áste-aqırın Assuriya mámleketi hálsizlenip baradı. **B.e.sh. 605-jılı** Assuriya ármıyası Midiya hám Babil tárepinen qıyratılğannan keyin bul mámleket te hálsirey basladı.

Jawınger arba

Assuriya patshaları alıp barğan basqınshılıq júrisleriniń tiykarğı jónelisleri

Sawash kórinisi

Paytaxt
Tushpa

Urartu
(Kavkazartı)

Teyshebaini
qala-qorǵanı

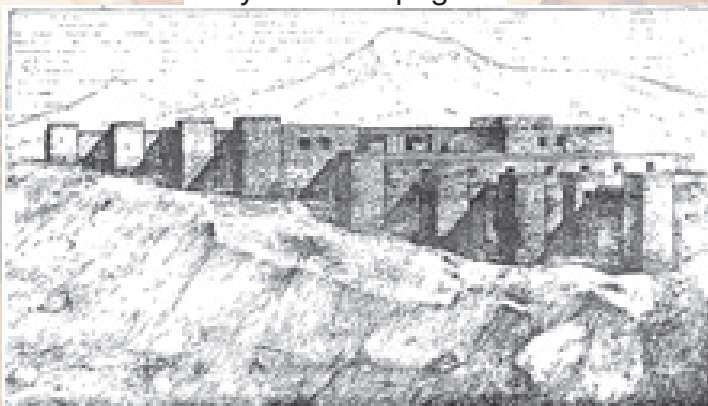
Urartu patshalıǵı

Urartu mámleketi Kavkaz artında, házirgi Turkiyanıń shıǵıs tárepi hám Armeniya aymaqlarında jaylasqan edi. Xalqın **urartlar** dep ataǵan. Assuriya hújimlerinen qorǵanıw zárúrligi Urartu mámleketiniń dúziliwin tezlestirdi.

B.e.sh. IX–VIII ásir baslarında Urartu mámleketi gúllep jasnadı. Tushpa qalası Urartu mámleketiniń paytaxtına aylanadı. Urartlar bir neshe basqınshılıq atlanıslarına shıǵadı hám assuriyalılar ústinen jeńiske eristi. Biraq, keyinrek assuriyalılar armiyası urartlar armiyasın qıyratadı. Sońınan, **Teyshebaini** qalasındaǵı qorǵan kóshpeli **skif** qáwimleri tárepinen basıp alınadı hám wayran etip taslanadı. Sonnan keyin, Urartu patshalıǵın Midiya basıp aladı.

Skif qáwimleri tárepinen basıp alınadı, Midiya tárepinen basıp alındı.

Teyshebaini qorǵanı

Urartu oqjayshısı

Oylap kórin

Óziñizdi Aldinğı Aziya mámleketlerinen birewiniñ húkimdari dep oylap kórin. Mámleketiñiz bólsheklenip ketpewi ushın ne islewiñiz kerek edi?

**Finikiya
(Livan, Siriyanıñ bir bólimi)**

Qalaları:
Tir, Sidan,
Ugarut

B.e.sh. X ásirde 22 dawıssız háripten ibarat álipbe jaratılğan.

Bibliya tekstleri jazılğan bólek

Finikiya

Áyyemgi zamanlarda Finikiya Jer Orta teñiziniñ shıǵıs jaǵalawı boylap, házirgi Livan aymaǵında hám Siriyanıñ bir bóliminde jaylasqan.

Sawda-satıq finikiyalılardıñ tiykarǵı kásiplerinen biri bolǵan. Finikiyalılar qońsılarga aǵash, metallar hám gezlemeler satatuǵın bolǵan. Jer Orta teñizi boyında **Tir, Sidan, Ugarit** sıyaqlı iri teñiz boyı qalaları payda boldı.

B.e.sh. X ásirde Finikiyada 22 dawıssız háripten quralǵan álipbe jaratıladı. Grekler mine usı álipbeni ózlestirip aldı hám olarǵa dawıslı háriplerdi de qosıp qoyadı.

Palestina

B.e.sh. XI ásirde Palestina aymaǵında Izrail patshalıǵı payda boldı, keyin ala ol **Evrey patshalıǵı** menen birlesedi. Evrey patshalıǵı Babil patshalıǵı tárepinen basıp alındı.

*Áyyemgi evreylerdiñ ápsanaları diniy kitaplarga jazıp barılǵan. Bul kitaplar toplamı **Bibliya**ǵa jámlengen, bul sóz greksheden “kitap” degen mánisti ańlatadı. Bibliyada Dúnya, jer júzindegi alǵashqı adamlar – Adam ata hám Hawa Eneniñ jaratılıwı, Jer júzin topan suwı basqanlıǵı haqqında hám basqa ráwiyatlar bar.*

Finikiyalılar kemesi

Soraw hám tapsırmalar

1. Aldinğı Aziya aymaǵında dáslepki mámleketler qashan payda bola basladı?
2. Assuriya patshalıǵı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Qaysı qalada gúlal taxtayshalardan ibarat eñ iri kitapxana bolǵan?
4. Urartu mámleketiniñ tawajlanıwı hám hásirewiniñ sebepleri nede?
5. Finikiyalılar kásipleri haqqında sóylep berin?

14-§. AHAMONIYLER MÁMLEKETI

Áyyemgi Iran xalqı hám mámleketleri

Házirgi Iran aymağında áyyemgi dáwirlerde **kassiyler**, **elamiyler** sıyaqlı hár túrli qáwimler jasap kelgen.

Waqıt ótip, bul mámleketke **midiyalılar** hám **parsılar** kóship kelip, ornasadı.

Taw aldı oypatlıqlarında xalıq diyqansılıq penen shuğıl-lanğan, sahra-shól regionlarında sharwalar jasağan.

Irannıń qubla-batıs bóliminde, Mesopotamiya menen shegarada Elam mámleketi payda boladı. Bul mámlekettiń paytaxtı Suza qalası bolğan. Elamda dúnyadağı eń áyyemgi jazıwlarınń biri payda bolğan.

Kaspiy teńiziniń qubla – batısında **Midiya** jaylasqan. **B.e.sh. VII ásirde** patsha **Kiaksar** húkimdarlıǵı dáwirinde Midiya qúdiretli mámleketke aylanadı. Midiya mámleketi Babil menen awqam dúzip Assuriyanı basıp aladı. Irannıń qublasında, Parsı qoltıǵına tutasıp ketken jerlerde Parsı wálayatı – áyyemgi parsılar ornasqan úlkede de mámleket payda bolğan.

Kir II – Parsı húkimdarı

B.e.sh. 558-jılı Ahamoniylar dinastiyasınan bolğan patsha **Kir II** barlıq parsılardı óz hákimiyatı astına birlestiredi. Midiya patshalıǵın baǵındırǵannan keyin, Kir II úlken láshker dúzdi hám basqınshılıq atlanısların dawam ettirdi.

Armeniya, Midiya hám Babil basıp alındı. Parsılar Jer Orta teńizi jaǵalawlarına shıǵıp, Palestina hám Finikiyanı baǵındıradı. Kir II niń basqınshılıq siyasatın onıń miyrasxor-ları – **Kambiz II** hám **Dara I** de dawam ettiredi. Kambiz II Mısırdı basıp alıw arqalı Parsı mámleketi aymaǵın ádewir keńeytedi.

Kir II

Ahamoniylar mámleketi

Ahamoniyler mámleketi dúnyadaǵı eń iri mámleketlerden biri bolǵan.

Dara I diń reformaları

B.e.sh. 522-jılı shah **Dara I** áyyemgi Parsı mámleketi taxtına otırdı. Bul waqıtta basıp alınǵan barlıq mámleketlerde kóterilisler háwij alıp ketti. Ahamoniyler patshası Dara I olardı bastırıwǵa kiristi.

Dara I Qara teńiz boylarında jasawshı **skiflerge** qarsı atlanıs jasadı. Dara I niń Kishi Aziyadaǵı grekler koloniyaları hám Balkan yarım atawınıń shıǵısında jaylasqan Frakiyanı basıp alıwı grek-parsı urıslarınıń baslanıp ketiwine sebep boldı. Dara I húkimdarlıǵı dáwirinde Hindistannıń arqasınan Jer Orta teńizine shekem jayılgan úlken mámleket payda boladı.

Dara I pútkil mámleket ushın **“darik”** dep atalgan bir-den-bir altın teńgeni aylanısqa kirgizedi. Ol áyyemgi Parsı patshalıǵı rezidenciyası **Persepol** qalasınan Jer Orta teńizine shekem **“shah jolı”** dep atalıwshı sawda jolın qurgan edi. Dara I qaytadan armiya dúzedi, saltanattı satrapiyalar dep atalgan óz aldına áskeriy – administrativlik úlkelerge bólip shıǵadı.

Altın teńge

Dara I taxtta. Sawǵalar qabıllaw máresimi

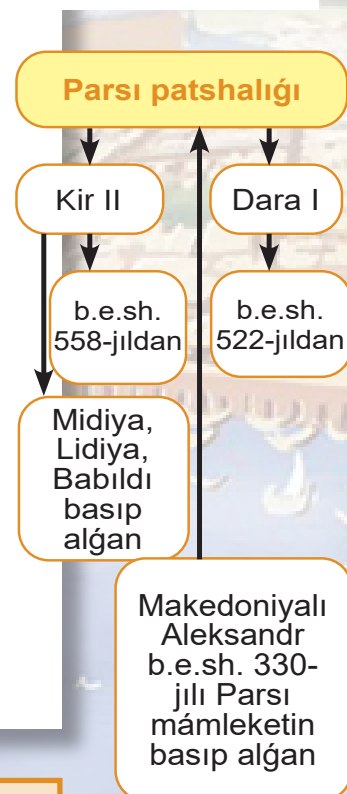
Áyyemgi parsılar mádeniyatı

Suza, Ekbatana hám basqa qalalar Ahamoniyler mámleketindegi áhmiyetli sawda orayları bolğan. Persepol qalasında Dara I hám Kserkstiń túrli ójireler hám júz sútinli zalı bolğan sarayınıń qaldıqları saqlanıp qalğan. Saray ápsanalıq hám qıyalıy quslardıń súwreti menen bezelgen edi. Persepol sarayı börtpe nağıslarda Ahamoniyler bağındırğan kóp ǵana elatlardıń súwretleri saqlanıp qalğan. Olar tiykarınan Parsı shahlarına ulpan salıqların alıp kiyatırğan halatta súwretlen-gen.

Áyyemgi parsılar mixxat belgi – jazıwdan paydalanǵan. Parsı shahlarınıń jazıwları **Behistun** hám **Naqshi Rostam** jartaslarına, sonday aq, Persepol sarayınıń diywallarına oyıp jazılǵan. Olar atlanıslar, kóterilisler hám mámleket turmısındaǵı áhmiyetli waqıyalar haqqında maǵlıwmat beredi.

Makedoniyalı Aleksandr b.e.sh. 330-jılı Parsı mámleketin basıp aladı.

Persepol qarabaqanası

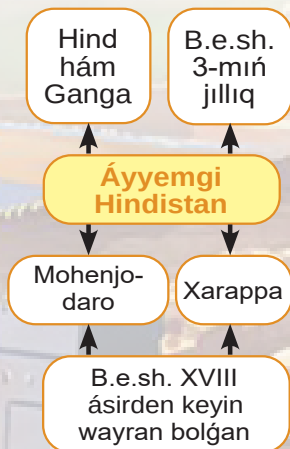

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Iranda qaysı qáwimler jasaǵan?
2. Elam mámleketi qashan payda bolğan?
3. Kir II qaysı mámleketlerdi basıp aldı?
4. Dara I óz mámleketinde qanday reformalar ótkerdi?
5. Áyyemgi parsılar mádeniyatı haqqında sóylep beriń.

Hindler
armiyasidağı
jawinger pil

Moxenjodaro.
Tiklengen

15-§. ÁYYEMGI HINDISTANDAĞÍ DÁSLEPKI CIVILIZACIYA

Aymağı hám tábiyyiy sharayati

Hindistan Hind hám Ganga dáryalari alaplarındağı Aziya kontinentiniń bir bólimin iyelegen mámleket. Tábiyyiy shara-yatı, ıssı klimat hám dáryalar, diyqanshılıqtıń júzege keliwi hám rawajlanıwı ushın imkaniyat jaratqan. Gimalay tawları arqadan keletuǵın suwıq samallar qáwpinen tosıp turadı.

Ganga alabındağı tropikalıq toǵaylar ilken terekler hám hár túrli ósimliklerge bay bolǵan.

Áyyemgi Hindistan

Hind alabındaǵı eń áyyemgi qalalar

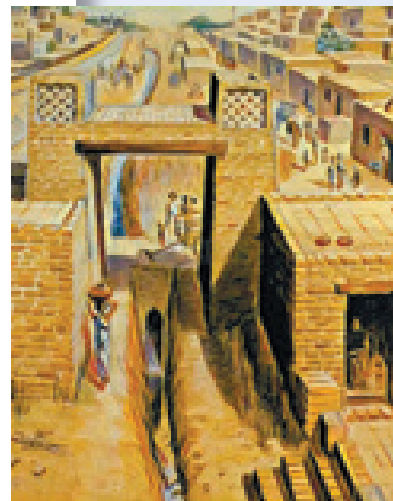
Moxenjodaro hám **Xarappa** Hind dáryası basseyniniń eń iri qalaları edi. Eki qalada bekkem qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan, ishki sarayı bolǵan. Kósheler menen bir-birinen bólingen jasaw orınlardan qam hám piske gerbishten qurılǵan imaratlar (turaq jaylar, skladlar, saray hám ibadatxanalar) tabılǵan. Úlken hám sulıw qala Moxenjodaro ónermentshilik hám sawda orayı bolǵan.

Xalqınıń tiykarǵı kásibi diyqanslılıq bolǵan. Áyyemgi hindler qant qamıs, paxta ósimliklerin jetistirgen, pillerdi qolǵa úyretken.

Biraq, **b.e.sh. XVIII ásir**den keyin Hind dáryası alabındaǵı qalalar tez-tez júz beretuǵın suw tasqınları, toǵaylar hám sheńgelzarlardıń keńeyiwi nátiyjesinde hálsirep, pútkilley qarabaqanaǵa aylanadı.

Diniy isenimler

Áyyemgi hindler mısırlılar hám babıllılar sıyaqlı tábiyattı qudaylar basqarıwına isener edi. Áyyemgi hind ráwiyatlarında ayılǵanıday, Quyash qudayı hár tańda altın arabada aspan boylap jolǵa shıǵadı. Quyash túngi qarańǵılıqtı serpip taslap, adamlarǵa ıssılıq hám jaqtılıq inam etiw niyetinde kók jiyekten bas kóteredi.

Xarappa qalası

Awıl turmısı. Zamanagóy súwret.

Danishpanliq
qudayi Ganesha

Gúldirmama qudayı **Indra** aspandağı suwdı tutqınlıqtan qutqargannan keyin, jer betinde qurğaqshılıq joq bolıp ketedi.

Hindler ayırım qudaylardı jabayı haywanlar tımsalında kóz aldına keltirgen. Máselen, olar sıyıngan qudaylardan biri, bası pildikine uqsas danishpanlıq qudayı **Ganesha** bolğan. Sıyır hindler arasında muqaddes haywan esaplanıp, onı óltiriw jınayat esaplangan.

Hindler jan bir deneden basqa bir denegе kóship ótiwine isengen. Olar ólgennen keyin adam birotala ólmeydi, al basqa bir janzatqa aylanıp óz sırtqı kórinisin ózgertedi, haywanga, qumırsqağa hám ósimlikke aylanadı dep esaplagan.

Kastalar

Áyyemgi hindler qanday jumıslar menen shugıllanıwına qarap tórt qatlamğa bólingen edi. Bul qatlamlar **kasta** yamasa **varna** dep atalgan, olar: ruwxanıylar – **brahmanlar** (hind ruwxanıyları), jawıngerler – **kshatriylar**, diyqan, ónerment

Áyyemgi ibadatxana qarabaqanası

hám sawdagerler – **vayshilar**, xízmetsi hám qullar – **shudralar**.

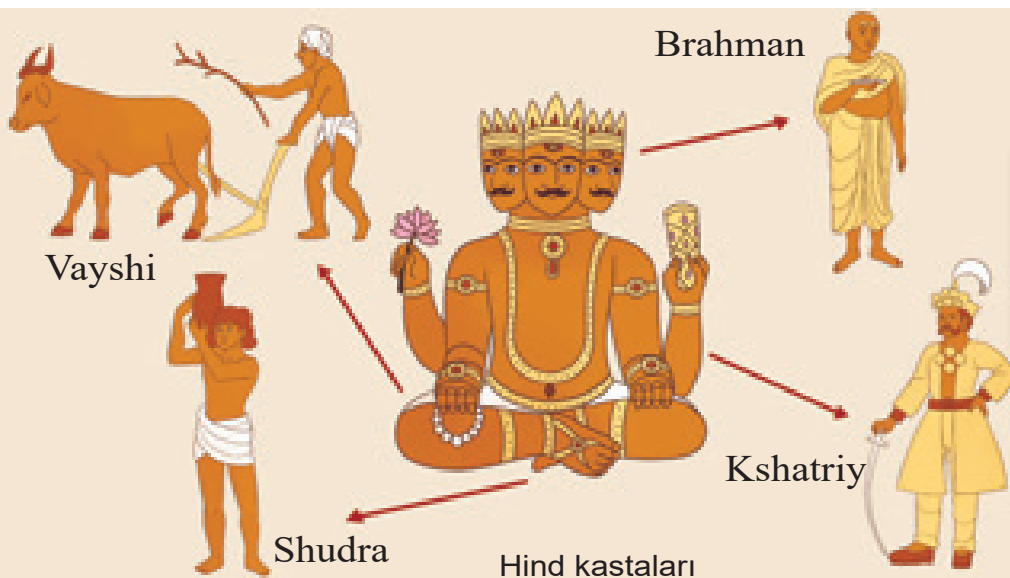
Hindlerdiń isenimi boyınsha, qatlamlardıń hár birin joqarı quday **Brahma** óz gewdesiniń qandayda bir bóliminen dúnyağa keltirgen eken.

Máselen, ruwxanıylar onıń awzınan shıqqan, jawıngerler qollarınan, diyqanlar qabırǵasınan, xízmetsiler bolsa Brahmanıń tabanına jaratılǵan, dep esaplanǵan. Balalar bárhamma ata-analarınıń kastasına tiyisli dep tabılǵan. Bir kastadan basqasına ótiwdiń de ilajı bolmaǵan.

Kastalardan hesh birine tiyisli bolmaǵanlar bolsa ayrıqsha statusqa iye bolǵan. Bundaylardı **“shandal”**, yaǵnıy **“jerkenishliler”** dep ataǵan. “Shandallar” kastalarǵa tiyisli adamlar menen birge bir úde jasay almaytuǵın edi, olar menen bir dásturxanda otırıw qadaǵan etilgen. Tosınnan olarǵa hesh kim tiyip ketpewi ushın, shandallar alıstan kórinetuǵın ayrıqsha kiyim kiyiwleri shárt edi.

Bul sıyaqlı arıslanlar menen ibadaxana sútinleri bezelgen

Oylap kórin

Sizińshe, Hindistan xalqı ne maqsette kastalarǵa ajratılǵan edi?

Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan Hindistandı tabıń. Onıń geografiyalıq ornı, ayırmashılıqları haqqında sóylep beriń.
2. Ne ushın Hindistan xalqı hár túrli qatlamlarǵa ajratılǵan edi?
3. Hindistan isenimleriniń ayrıqsha táreplerin sanap beriń. Olar qaysı haywanlarǵa húrmet kórsetken hám ne ushın?
4. Hindistan jámiyeti qaysı qatlamlarǵa bólingen?
5. Moxenjodaro qalasına qıyalıy sayaxat etip, bul qala haqqında gúrriń dúziń.

16-§. ÁYYEMGI HINDISTAN MÁDENIYATÍ

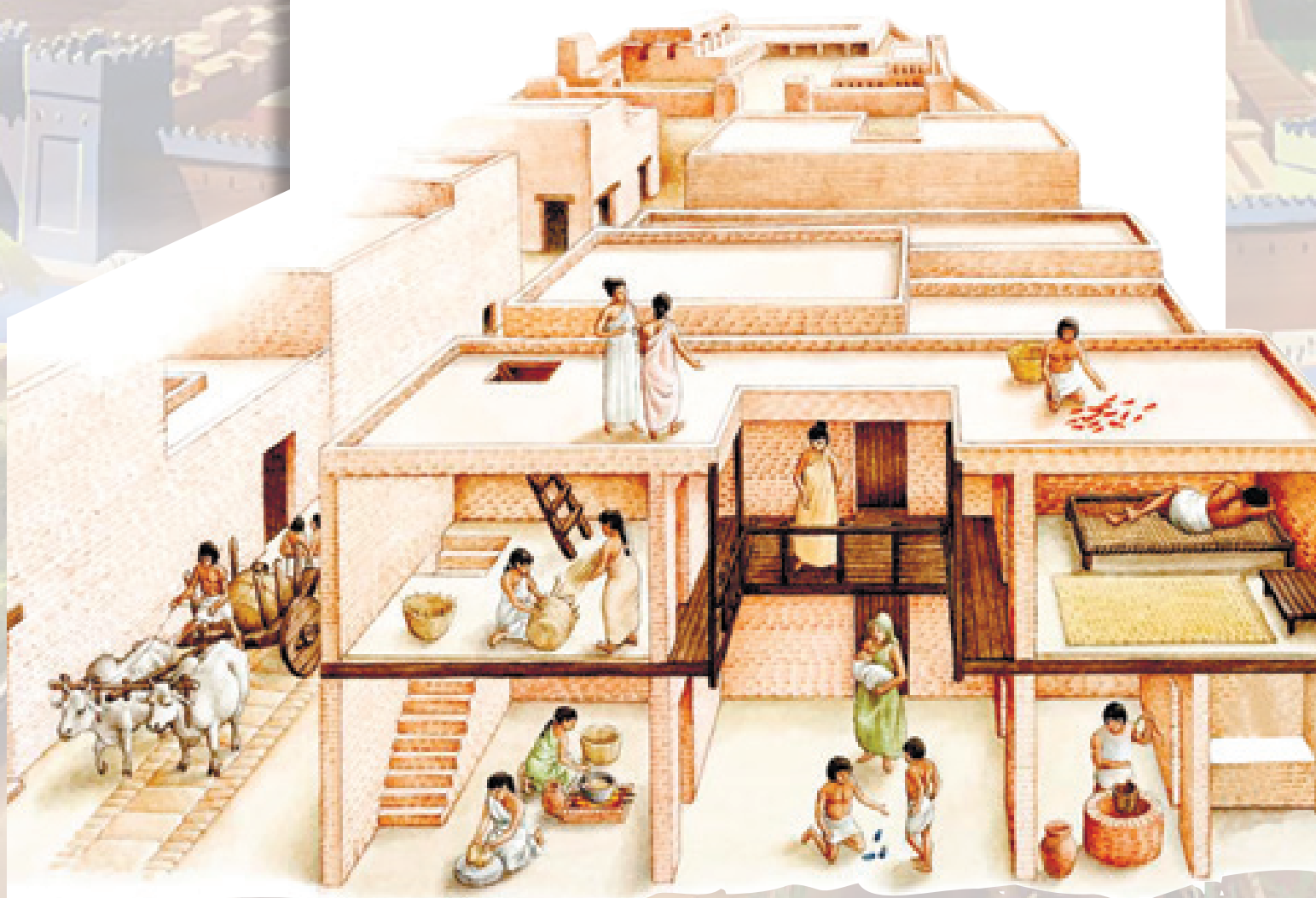
Ilim hám mádeniyat

Áyyemgi Hindistanda ilim-pán, atap aytqanda, astronomiya hám matematika tarawları rawajlanıwınıń joqarı dárejesine erisedi. Hindler jıl esabınıń 360 kúnnen quralǵan kalendarın dúzedi. Bul dáwirde sanaw hám esaplaw sisteması keń tarqaladı: hindler júdá úlken cifrlardı bildiriwshi ayırıqsha belgilerdi isletken.

Sonday-aq, hind astronomları úlken jetiskenliklerge erisken. Olar Quyash, juldızlar hám planetalar háreketin úyrengen. Sol baqlawlar nátiyjeleri jıl uzınlıǵın anıqlawǵa imkanıyat jaratadı. Ay sáwlesi onıń sırtına túsken quyash nurınıń sáwleleniwi ekenligide hindlerge belgili bolǵan.

Astronomlar jumıs barısında

Áyyemgi hindlerdiń kúndelikli turmısı. Tiklengen

Áyyemgi Hindistanda medicina tarawida rawajlangan. Jazba dereklerde hár túrli kesellikler hám xirurgiyalıq ásbaplar tilge alingan. Hindler keselliklerdi emlewde shıpalı dárilerden paydalangan.

Hindistanda oylap tabılgan, hindlerdiń ózi “jawıngerlerdiń tórt túri” dep ataytuǵın oyın búgingi kúnde pútkil dúnyada **shaxmat** atı menen belgili.

Áyyemgi hind tilleri tiykarında jańa ádebiy til bolgan **sanskrit** islep shıǵıldı. “Mahabxarata”, “Ramayana” dás-tanları hám basqa shıǵarmalar mine sol tilde jazılǵan bolıp, olar bizge shekem jetip kelgen.

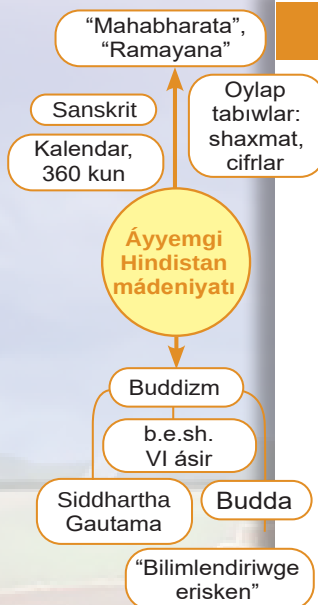
Mahabharata
dástanı. *Zamanagóy*
súwret

Sanskrit jazıwı

Hindler oylap tapqan
shaxmat tasları

“Qudaylarsiz din”

Jámiyetegi ózgerislerdiń tásirinde hindlerdiń diniy isenimleride ózgerip bargan **B.e.sh. VI ásirde** jańa buddizm dininiń jaratılıwı Budda laqabın alǵan shahzada **Siddhartha Gautama** atı menen baylanıslı.

Ráwiyatta aytılwınsha, shahzada Siddhartha Gautama 20 jasqa tolǵan ǵashekem húkimdar ákesiniń sarayında táshwıshsız jasaǵan. Ol kúnlerden bir kúni seyil etip júrgen bir waqıtta búkshiygen, dawasız dártke jolıqqan bir adamǵa, keyinirek, jerlew máresimine kózi túsedı. Solay etip, shahzadaǵa insanniń azabı hám ájeli belgilib oldı. Bul Siddhartha Gautama turmısın pútkilley ózgertip jiberdi. Ol saraydaǵı abadan turmıstan waz keship, turmıs mazmunın izlep tabıw maqsetinde dúnya boylap sayaxatqa atlanadı.

Budda insan esap-sanaqsız tuwılıwı hám óliwin túsiniw jetedi. Keyingi turmısta adamnıń kim bolıp tuwılıwıda onıń is-háreketlerine hám jol tutıwına baylanıslı boladı.

Siddhartha Gautama (Budda).
Zamanagóy súwret

Budda hám onıń dawam ettiriwshleri bolǵan **budda** dinine sıyınıwshılar ótirik sóylemewi, mal-dúnya jıynamawı, tiri janzatlarǵıń qanın tókpewi lazım dep esaplaydı. Sol sebepli insan hár qanday qálewlerinen waz keshiwi zárúr, oytkeni hár qanday qálew azap-aqiretke alıp keledi.

Dáslep budda dinine sıyınıwshılarda quday bolmaǵan, sebebi, olar qudaylar insan azap-aqiretlerin jeńillete almaydı dep esaplaǵan. Biraq, kóp ótpey Buddanıń ózi qudayǵa aylanadı. Búgin de **buddalıq** ibadatxanalarında onıń háykkellerin kóriw múmkin. Budda nilufar gúlinde tereń oylarǵa berilgeninshe qılt etpey, qabaqların túsiriwı menen maldas qurıp otırǵan halında súwretlenedi.

Xarappa jazıwı hám haywanlar súwretlengen mórler

Bodx Gayadaǵı Maxabodhi ibadatxanası qasındaǵı Budda háykeli. Hindistan

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Hindistanda qaysı pánler rawajlanǵan?
2. Hind astronomları qanday baqlawlardı ámelge asırǵan?
3. Hindlerdiń matematika hám medicina tarawlarındaǵı jetiskenlikleri haqqında sóylep beriń.
4. Búgingi kúnde pútkil dúnyada belgili bolǵan qaysı oyındı hindler oylap tapqan?
5. Hindler qaysı dindi “qudaylarsız din” dep ataǵan?

17-§. ÁYYEMGI QÍTAY CIVILIZACIYALARI

Qıtayda civilizaciylardıń baslanıwı

Qala saqshıları
gúzetiw minaraları
maketi

Mısır, Mesopotamiya hám Hindistandaǵı sıyaqlı Qıtayda da dáslepki civilizaciylar **Xuanxe** hám **Yanczi** atlı úlken dárya boylarında payda bolǵan. **B.e.sh. III mıń jıllıqtıń** aqırlarında áyyemgi Qıtay aymaǵında dáslepki mámleket Xuanxe dáryası basseyniniń orta bóliminde payda boladı.

Shan qáwiminiń baslıǵı bul mámleketti ózine baǵındırǵan. Solay etip, mámleket atı onıń bas qalası atı sıyaqlı Shan deb atalǵan. Toqtawsız alıp barılǵan basqınshılıq urısları mámleketti hálsiretken.

Bunnan qońsı chjou qáwimi paydalanǵan hám Shang bastırıp kirip, Shan jerlerin ózinikine qosıp aladı hám **Chjou** dep atalǵan úlken mámleket dúzedi. Mámlekettiń jerleri úlkenligi sebepli húkimdarlar onı “Aspan astındaǵı patshalıq” ózlerin bolsa “Aspan ulları” dep ataydı. Pútkil arqa Qıtay mine usı mámleket quramına kirgen.

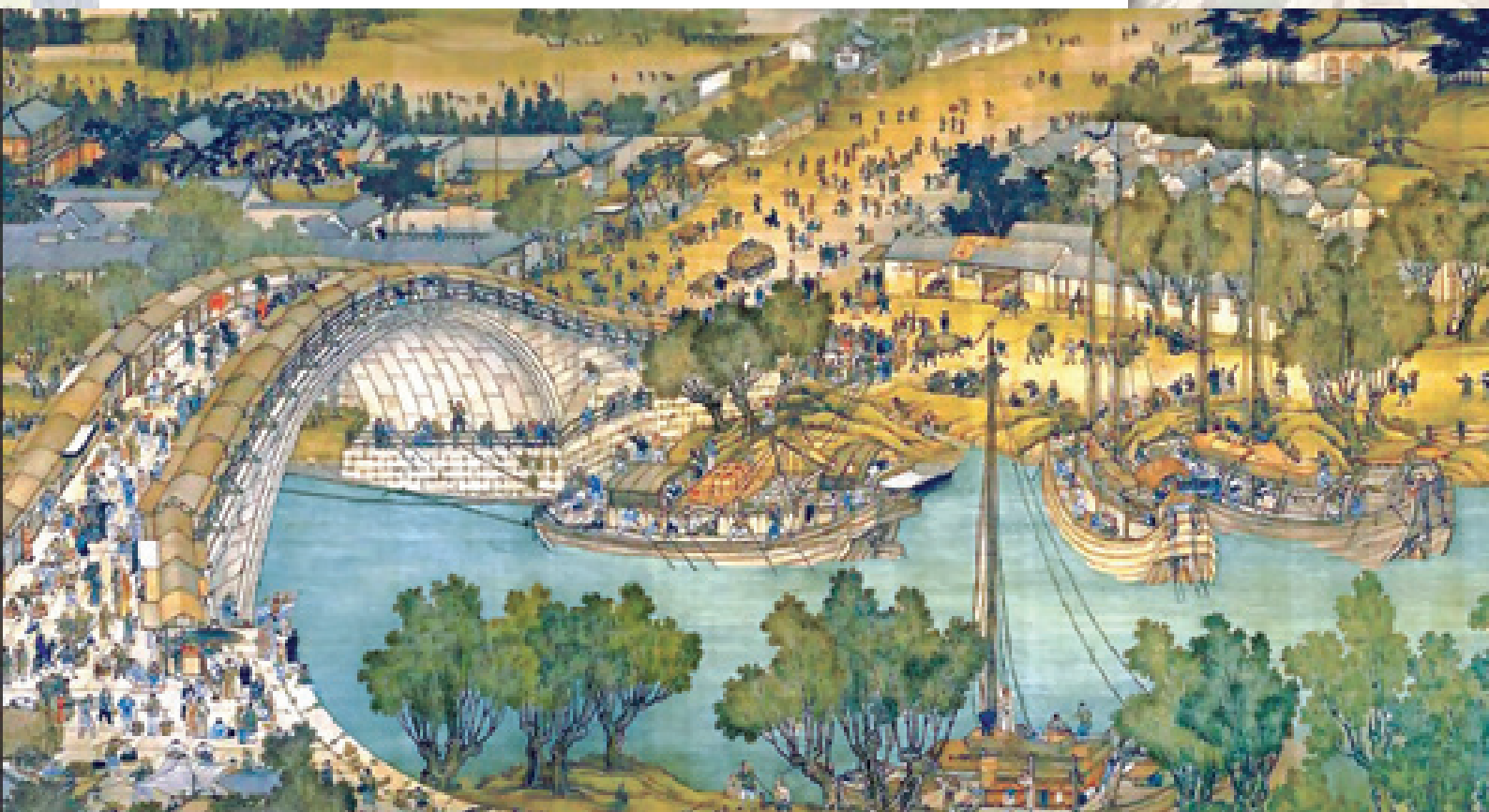
Qıtay xalqınıń kásipleri

Diyqanshılıq Qıtayda ázelden itibarlı hám maqtanışlı kásiyip esaplangan. Tiykargı diyqanshılıq eginleri sulı hám biyday bolgan. Keyin ala qıtaylılar salı jetistire baslaydı. Salı tuqımı Hindistannan alıp kelingен.

Qıtay xalqı shay teregin de jetistire basladı onıń japıaqlarınan shıpalı ishimlik bolgan *shay* tayarlanadı. Shay tez arada pútkil dúnyaǵa tarqaladı.

Tut teregin jetistiriw Qıtay xalqınıń tiykargı kásibinen biri bolgan. Tut japıraǵı menen jipek qurtı baǵıladı. Jipek qurtları pillelerge talshıqlardı oraydı, pilleden bolsa júdá jeńil hám názik gezleme bolgan *shayı* tayarlanadı.

Shay teriw

Xuanxe dáryası, sawda kemeleri hám kópir.
Zamangóy súwret

Áyyemgi Qıtay

Patshalıqlar arasında ózara gúresler dawam etken dáwir.
Zamanagóy súwret

Qıtay “kóp patshalıqlar” dáwirinde

b.e.sh. 3-mıń jıllıq aqırları

Xuanxe dáryası boyında mámlekettiń dúziliwi

B.e.sh. 2-mıń jıllıq – Shan hám Chjou mámleketleri

b.e.sh. VII–V ásirler – “kóp patshalıqlar”

Sin Shixuandi birlestirgen

B.e.sh. VIII–VII ásirlerde Chjou mámleketinde oraylıq hákimiyat hálsirey basladı. Ayırım wálayatlar nayıpları pats-ha hákimiyatınan azat bolıwğa umtılatuğın edi. Qıtayğa kós-hpeli qáwimler hújim baslağanınan paydalanıp qalğan shetki wálayatlar xalqı bólinip shıgıp, óz mámleketin dúze basladı. Usı taqılette **b.e.sh. VII–V ásirlerdegi** dáwir tariyxta “**kóp patshalıqlar**” dáwiri atın alğan.

Qıtayda usı waqıtta “gúresip atırğan patshalıqlar” dáwi-ri de baslanadı. Chjou mámleketinde ústemlikti qolğa alıw ushın mayda patshalıqlar arasında baslanğan urıslar 200 jıl-dan kóbirek waqıt dawam etti. Bul dáwir Sin mámleketi hú-kimdarı óziniń barlıq qarsılasların joq etip, **b.e.sh. III ásirde** birden-bir mámleket dúziliwi menen juwmaqlandı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Qaysı dáryalar alabında Qıtaydıń dáslepki civilizaciyaları payda bola basladı?
2. Qıtayda birinshi mámleket qashan dúzildi? Ol qalay atalğan?
3. Qıtaydıń qaysı áyyemgi mámleketi “Aspan astındağı patshalıq” dep atalğan edi? Ne ushın?
4. Áyyemgi Qıtay xalqınıń tiykargı kásiplerin sanap berin.

18-§. B.E.SH. III ÁSIRDE QÍTAY

Oraylasqan mámlekettiń dúziliwi

B.e.sh. 246-jılda Qıtaydı óz hákimiyatı astında birlestirgen húkimdar **Sin Shixuandi** atın alǵan. Bul at “Sinniń birinshi húkimdarı” degen mánisti bildiredi.

Óz mámleketi aymaǵın óz aldına wálayatlarǵa bólgén húkimdar, hárbirine nayıpların basshı etip tayınladı.

Sin Shixuandi ele tiriliginde ózine arnap maqbara qurıwǵa párman bergen edi. Sawlatlılıǵı hám bezewleri jaǵınan bul maqbara Mısır piramidaları menen bellese aladı. Maqbaranı 720 mın adam 37 jıl dawamında qurǵan. Maqbara bir neshe kilometr kvadrat maydanda jaylasqan. Sin Shixuandi maqbarasınan húkimdarı “qoriqlaw” ushın ornatılǵan 6 mın dana gúlal áskerler háykelleri tabılǵan.

Sin Shixuandi.
Zamanagóy
súwret

Sin Shixuandi
gúlal áskerleri

Ullı Qıtay diywalı

Ullı Qıtay diywalı

B.e.sh. IV ásir

Kóshpelilerden
qorgaw ushın

Sin Shixuandi óz mámleketin kóshpeli xunlardın hújimlerinden qorgaw ushın Arqa Qıtay boylap qurılğan qorganıw diywalların elede bekkemlewdi buyırğan.

Diywaldı qurıw jumısları dáslep **b.e.sh. IV ásirde** baslanğan. Bul diywal tariyxta **Ullı Qıtay diywalı** dep atalğan. Onıń biyikligi 6–10 metr, qalınlıǵı 5–8 metr, uzınlıǵı bolsa derlik 4000 kilometrdi quraydı. Ol áyyemgi zamanlarda dushpan áskerleri ushın bekkem tosıq bolıp xızmet etken: atlı áskerler onnan asırılıp óte almaytuǵın edi, qorǵanlardı hújim menen alıwdı bolsa kóshpeliler ele epley almas emes edi.

Patsha hám hámeldarlar diywal qurlısında júz mıńlap diyqanlardı májbúrlep jumsaǵan.

Ullı Qıtay diywalınıń qurlısı

Áyyemgi Qıtay mádeniyatı

Áyyemgi Qıtayda ózine tán joqarı mádeniyat jaratılğan. Jergilikli xalıqtıń kúndelikli turmısı diyqanshılıq, ónermentshilik qurıwshılıq hám basqa tarawlar menen baylanıslı bolıp, ilimiy bilimlerdiń rawajlanıwına imkan jaratadı.

Solay etip, matematika, astronomiya hám geografiya pánleri rawajlangan. Sonday-aq, áyyemgi qıtaylılar arxitektura hám músınshilik tarawlarında úlken jetiskenliklerge erisken. Áyyemgi Qıtayda sóz hám sóz dizbeklerin bildi-

Qurılıs jumısı

Sin Shixuandi

B.e.sh. 246-jıl

“Sinniń birinshi húkimdarı”

Ullı Qıtay diywalı

Oylap tabılıwlar: iyerogliflar, qaǵaz, kompas, seysmograf

Bambuk taxtayshalardan quralǵan kitaplar

Oylap kórin

Súwretlerge qarap Qıtayda qağaz qalay tayarlanganin túsindirin.

retugin iyeroglifler bolgan. Dáslep qıtaylılar bambuk taxtayshalarğa jazgan.

Bunnan 2,5 mın jıl burın jazıw ushın jipekten paydalanıwğa ótildi. Jipek gezlemelerge qıl qálem menen jazılğan. **B.e.sh. I ásirde** qağaz oylap tabıldı.

Qıtaylıların eń ájayıp jańalıqlarınan biri **kompas** bolğan. Ol magnitlengen temirden jasalğan uzın saplı úlken qasıqtı esletedi. Bul úskeneni ketekshelerge ajratılğan hám nağıslanğan ağashqa ornatqan, onın sabı bolsa barlıq waqt qublanı kórsetken.

Qıtayda jer silkiniwdi aldınnan anıqlap beriwshi seysmograf ta oylap tabılğan.

Qıtay qağazın tayarlaw procesi

1

2

3

4

5

9

7

10

6

8

Soraw hám tapsırmalar

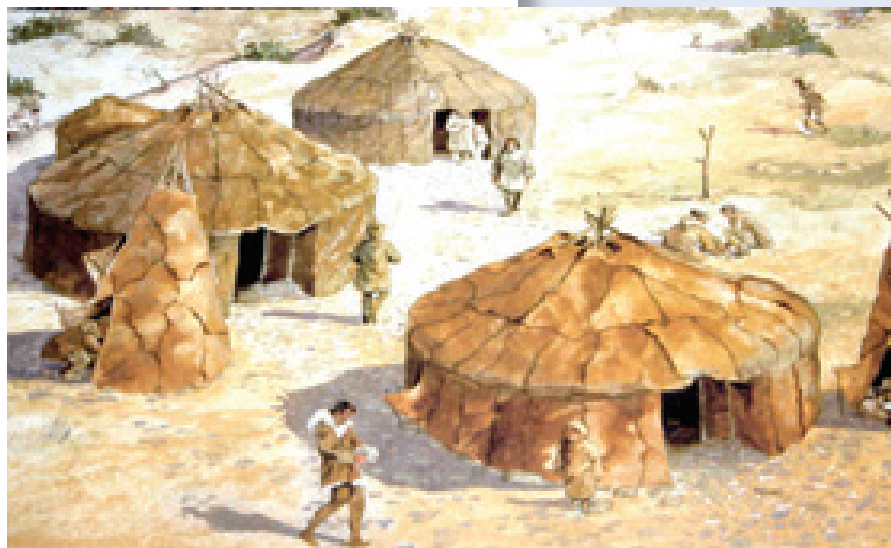
1. Qıtaydı birden-bir mámleketke birlestirgen húkimdar atın aytnı? Bul waqıya qashan bolğan?
2. Ullı Qıtay diywalı haqqında nelerdi bilesiz? Ne ushın bul diywal kóshpelilerdin basqınshılıgına tosıq bolıp turğan?
3. Qıtaylıların oylap tabıwların sanap berin? Qaysılarınan házir de paydalanamız?

19–20-§. ЎЗБЕКСТАН АЙМАВИДАВÍ ÁYYEMGI МÁМЛЕKETLER

Áyyemgi xalıqlardıń etnikalıq quramı hám aymaqlıq jaylasıwı

Кóshpeliler
мáканjayлары

Jazba dereklerdıń maǵlıwmat beriwinshe, **b.e.sh. VII-VI ásirlerde** Ózbekstan hámde qońsı aymaqlarda **baktriyalıar, soǵdıylar, xorezmliler** sıyaqlı elatlar, sonday-aq, **sak** hám **massaget** qáwimleri jasaǵan. Zarafshan hám Qashqadárya alabında diyqansılıq penen shuǵıllanıwshı kóplegen xalıq jasaǵan. Grek jazba dereklerinde bul aymaq **Soǵdiyana** dep atalǵan. Bul aymaqta jasaytuǵın

Orta Aziyadaǵı dáslepki xalıqlar hám qáwimlerdıń jaylasıwı

Qanjar. B.e.sh.
1-miń jıllıq

Dárya alabı

Sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı saklar

xalıq **soǵdıylar** dep atalǵan.

Soǵdıylardıń eń jaqın qońsıları **baktriyalılar** bolıp, olar Surxan oypatlıǵı, arqa Awǵanstan hám qubla Tájikstanda jaylasqan. Grek-rim avtorları ol jerlerdi **Baktriana** yamasa **Baktriya** dep ataǵan.

Ámiwdáryanıń tómengi aǵımında jasaǵan otırıqshı diyqan elatları **xorezmliler** bolǵan. Olardıń eli grek dereklerinde **Xorasmiya** delingen. Shóller hám Ámiwdárya boylarında kóshpeli **massaget** qáwimleri jasaǵan. Orta Aziyanıń tawlı,

qır hám shól jerlerinde tiykarǵı kásibi sharwashılıq bolǵan saklar jasaǵan.

B.e.sh. VII–VI ásirlerde xojalıqtıń rawajlanıwı

Bul dáwirlerde Soǵdiyana, Baktriya hám Xorezm xalqınıń kásibi jasalma suwǵarıwǵa tiykarlanǵan diyqanshılıq bolǵan. Ónermentshilik hám sawda-satıqta rawajlanǵan. Adamlar jasaǵan qonıslardan joqarı sıpatlı gúlalshılıq ıdısları, temir hám bronza buyımları tabılǵan.

Tawlardan mıs, qalayı, gúmis hám altın rudaları hámde zergerlik buyımların tayarlaw ushın **lazurit (lál)** hám **feruza** sıyaqlı taslar qazıp alıńǵan. Lazurit Baktriya tawlarınan qazıp alıńǵan.

Altın qaplan kórinisi.
Saklar kórkem óner
úlgisi.

Orta Aziya elatları. B.e.sh. VII–VI ásirler.
Tiklengen.

Sak jawingeri.
Tiklengen

Oylap kórin

Siz bul jazıwları tapqan tariyxshı sıpatında Baktriya haqqında nelerdi bilip aldınıız?

Assuriya patshasınıń jansız oǵan neler haqqında sóylep berdi?

Baktriya lazuriti haqqında Assuriya hújjetlerindeki maǵlıwmat

“Patsha soraǵan lazurit boyınsha: “Maǵan lazurit keltiriń”, degen eken. Men, joqarı mártebeli tawǵa shıǵıp, lazuritti qolǵa kirgizgenimde mámleket xalqı maǵan qarısı qozǵalǵanıń bilmeydi. Patsha ruqsat berse, ullı mártebeli, úlken armiya barıp, lazuritimdi alıp kelse: biraq, men olar menen nandı da qatıqtı bólispeymen, olardıń qasında júrmeymen, seniń shabarmanıńnıń qasında bolmayman, patshanıń salamatlıǵı haqqında da soramayman. Shahım bunı gúna dep esaplamasa boldı...”

Kóshpeli sak hám massaget qáwimleriniń tiykargı kásipleri sharwashılıq bolıp, olar túye, at, qoy hám eshki padaların baqqan. Sharwashılıq penen shuǵılangan xalıq haywan terisinen sherim, júnli gezlemelerden ayaq kiyim, kiyimler hám shatırlar tikken.

Kóshpeliler usı ónimlerdi otırıqshı diyqanlarǵa satqan, diyqanlar bolsa Shıǵıs xalıqları menen sawda hám mádeniy qatnasıqlardı ornataqan. Orta Aziyanıń otırıqshı hám kóshpeli xalıqları arasındagı mal almaslaw tabıslı bolǵan.

Lazurit

Kóshpelilerdiń kúndelik turmısı

B.e.sh. VII–VI ásirlerde áyyemgi qalalar mádeniyati

Ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı nátiyjesinde b.e.sh. VII–VI ásirlerde dáslepki qalalar rawajlangan. Olar ónermentshilik, óndiris hám sawda orayları bolgan. Ilimpazlar **Afrosiyab** (Samarqand), **Kóktóbe** (Zarafshan alabı), **Jerqorğan** hám **Uzıńqır** (Qashqadarya alabı), **Gúzeliqır** (Xorezm), **Qızıltóbe** (Surxandarya alabı) sıyaqlı áyyemgi qalalardı úyrenen. Qalalardıń bir toparı sawda hám ónermentshilik orayları bolsa, basqaları óz aldına rayon hám wálayatlar orayları esaplangan. Bunday áyyemgi qalalar qanday kóriniske iye bolgan?

Sol erte dáwirlerde sayaxatshı uzaqtan iri áyyemgi qalanı kóriwi múmkin edi. Úlken ishki qorğan qaladağı basqa qam gerbishten qurılğan úy, xojalıq imaratları hám ónermentshilik ustaxanalarından anağurlım biyikte sawlat penen boy tiklep turar edi. Qorğanda hár túrli bólmelerden ibarat úlken saray bolgan. Terekler az, kósheleri tar, biraq qorğanıw diywalları adamdı tań qaldıradı. Qala turğınları qorğanıw dizimine ayrıqsha itibar bergen. Qala dárwazasına kırıw jolın suw menen toltırılğan or – **qánde**q tosıp turar edi. Diywaldıń gúzetiw minaraları hám

Qızıltóbedegi qazıw jumısları

Áyyemgi Baktriya úy-qorğanı. B.e.sh. VII–IV ásirler. Surxandarya wálayatı. Tiklengen

Orta Aziya xalqiniń wákileri. Tiklengen

oq atiw gezeleri bolǵan. Olardan bronza ushlı oq jay oǵı ushıp keliwin hár sekundta kútiw múmkin edi.

Ájayıp say boylarında diyqanlardıń úy-qorǵanları boy kórsetip turar, olar baǵlar, egislik maydanlar menen oralǵan edi. Shań—tozańlı jollar qońsı alaplarga alıp barar edi.

Adamlar bul waqıtlarda qalay jasaǵan?

Turaq jay diywalları qam gerbishten órilip, sabanlı ılay menen sıbalǵan, úydiń ishine shıpta hám boyralar tóselgen. Sıpalar diywaldıń qasında qurılǵan bolıp, ısıtıw oshaǵı bólmeniń ortasına ornatılǵan. Asxana bir neshe oshaqlar jaylasqanlıǵı menen ayırılıp turar edi. Arnawlı teleklerde úlken xumlar qoyılǵan bolıp, olarda diyqanshılıq ónimleri saqlanǵan.

Áyyemgi mámleketler

B.e.sh. VII ásirde dúzilgen áyyemgi Baktriya mámleketi Orta Aziya aymaǵındaǵı áyyemgi mámleketlerden biri bolıp esaplanadı. Margiyana hám Soǵdiyana Baktriyaniń siyasiy hám mádeniy tásirinde bolǵan, sol sebepli ol túrli áyyemgi tuwısqan xalıqlardıń mámleket birlespesi bolıp esaplanadı.

Baktriyaniń Assuriya menen qatnasıqları haqqında áyyemgi grek tariyxshısı **Ktesiy** (b.e.sh. V–IV ásir-

Orta Aziya hám Áyyemgi Shıǵıs

ler) jazıp qaldırğan. Ol uzaq múddet áyyemgi parsı patshası **Artakserks** sarayında jasap, saray táwibi bolğan. Ktesiy Assuriya patshası **Ninniń** Baktriyaǵa atlanısı haqqında gúrriń etedi. Mámleket xalqınıń kópligi, iri qalaları hám bekkem paytaxtı – **Baktra** jáne, Baktriya patshası **Oksiart** haqqında tómendegishe xabar beredi:

“Baktriya batırlarınıń mártligin, olardıń eli kóplegen bekkem qorǵanlarǵa iye ekenligin jaqsı bilgen Nin ózine tiyisli elatlardan kóp sanlı jawingerlerdi jıynaydı.

Úlken kúshler menen Baktriyaǵa armiya jiberip, ol jerlerge barıw qıyınlıǵı, ótkeldiń júda tarlıǵınan, Nin armiyasın bir neshe bólimge bólgén. Baktriya iri qalalarǵa iye bolıwı menen birge, paytaxtı da júda úlken edi. Ol Baktra deb atalıp, basqa qalalardan qorǵanıń hám diywalınıń bekkemligi menen ayırılıp turatúǵın edi. Patsha Oksiart qural kóteriwege shaması bar barlıq adamlardı urısqa tartadı.

Ol óz armiyasın basqarıp, dushpan menen júzbe-júz keldi hám Nin armiyasınıń birewiniń ótkelden ótiwine imkan jarattı. Tegislikke jeterli muǵdardaǵı dushpan áskerleri ótip bolǵannan keyin, Oksiart óz áskerlerin jawinger sapqa dúzdi.

Qorqınıshlı urıs baslanǵanda baktriyalılar assuriyalılardı sheginiwege májbúr etti. Olardıń izine túsip, taw etegine shekem quwıp bardı hám júz miń dushpan áskerlerin qırıp tasladı”.

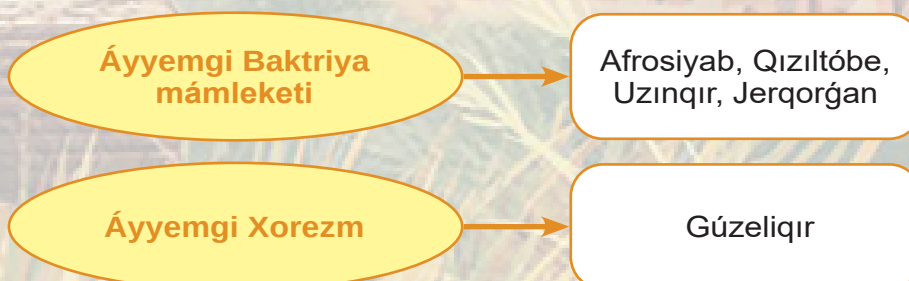
Áyyemgi mámleketlik sistema Xorezm aymaǵında da dúzilgen. Xorezm aymaǵınıń iri oraylarınan

Qızıltóbeden tabılǵan gúlal ıdıǵı

Baktriyalı túyekesh

Áyyemgi xalıqlar hám qáwimler

Soğdıylar

Baktriyalılar

Xorezmliler

Massagetler

Saklar

biri bekkem qorğanıw diywalları menen oralğan Gúzeliqır qorğanı ornında jaylasqan.

B.e.sh. VI ásirde xorezmliler bul qorğanda úlken saray qurğan. Ol ol hár túrli bólmeler hám ağash bağanalı zal-lardan ibarat bolğan. Saraydıń qasında arpa hám biydaydı saqlaw ushın mólsherlengen iri gálle telegi qurılğan. Úlke xalqı diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuğullanğan. Áyyemgi Xorezmde ónermentshilik, qurılıs hám sawda-sa-tıq joqarı dárejede rawajlanğan.

Jergilikli gúlalshılıq, qural-jaraq, zergerlik buyımlarınıń dańqı basqa ellerge de tarqalğan edi. Qalalarda sawda-satıq rawajlanğan. Xorezmliler sheber qurıwshı hám ónerment bolğan.

Soraw hám tapsırmalar

1. B.e.sh. VII–VI ásirlerde Ózbekstan aymağında qaysı qáwim hám elatlar jasağan?
2. Orta Aziyadağı kóshpeli qáwimlerdiń atların aytıń.
3. Orta Aziyanıń áyyemgi mámleketleri qaysılar? Olar qaysı aymaqlarda jaylasqan?
4. Ózbekstan aymağındağı payda bolğan dáslepki qalalar qanday kóriniske iye bolğan? Arxeologiyalıq izertlewler qatnasıwshısı atınan sóylep beriń.

21-§. ZARDUSHTIYLIK HÁM “AVESTO”

Zardushtiylikniń júzege keliw tariyxı

B.e.sh. 1-mıń jıllıqta Orta Aziyada **zardushtiylik** dep atalgan din keń tarqaladı. Bul din adamlar tábiyattı ilahıylestirgen bir waqıtta payda bola baslagan edi. Zardushtiyler ot (quyash), jer, suw, juldızlarǵa sıyınǵan hám olardı muqaddes dep esaplagan.

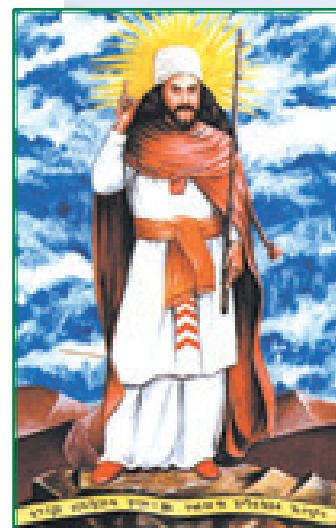
“Zardushtiylik” sózi **Zaratushtra (Zardusht)** atı menen baylanıslı. Ol b.e.sh. 1-mıń jıllıqtıń birinshi shereginde jasap ótken tariyxıy shaxs.

Keyinirek, Greciyada onıń atın **“Zoroastr”** dep atagan (grekshe astron – “juldız”), sebebi Greciyada onı danıshpan, astrolog dep esaplagan. Bul atamadan táliymattıń ózi de **zoroastrizm**, yaǵnıy zardushtiylik dep atala baslagan.

Zardushtiylikniń payda bolıwı haqqında mınaday bir ápsana bar:

Bir kúni Zardusht suw alıw ushın erte tańda dárya boyına kelgen eken. Tınıq suwda ol Axuramazda wákillerinen birewiniń sáwlesin kórip qaladı, sáwle nur menen qaysı tárepke barıwdı kórsetedi.

Zardusht sıyqırlı nur izinen eredi, kóp ótpey, joqarı quday – Axuramazdanıń aldına jetip keledi. Axuramazda óziniń ájayıp ámelleri haqqındaǵı bilimlerin tarqatıw ushın onı tańlaganın aytadı hám ilahiy wákillik alǵanın málim etipti.

Zardusht.
Zamanagóy
súwret

Zardushtiylik
belgisi

Zardushtiylik
ruwxaniylariniñ
háykelsheleleri

Solay etip, Zardusht 30 jasında jaña diniy táliymattıń úgit-násiyatshısına aylanǵan.

Zardushtiyliktiñ tarqalıwı

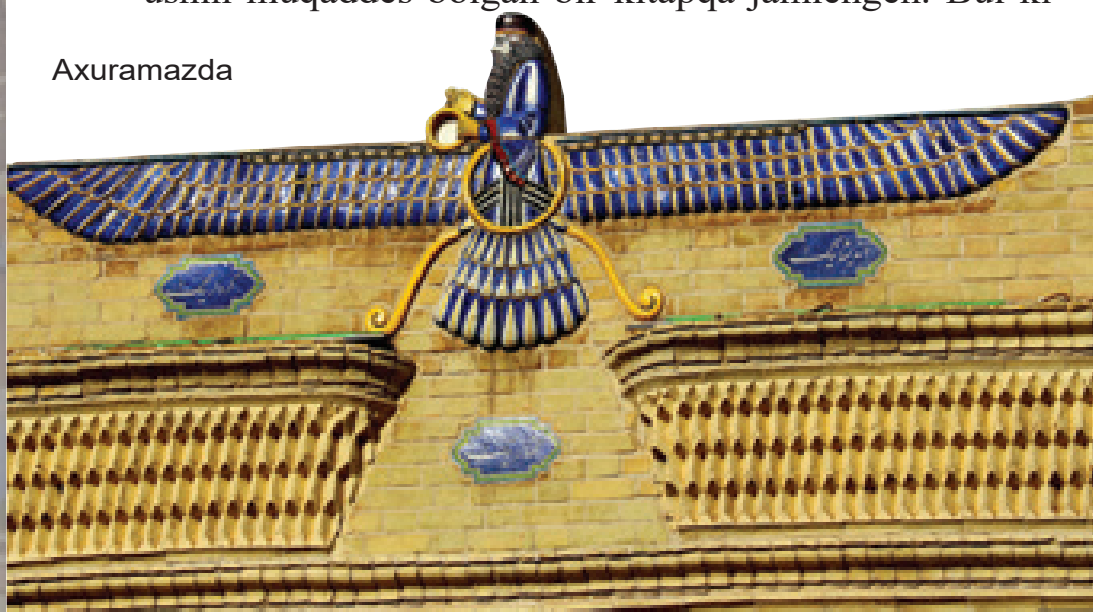
Zardushtiylik tarqala baslaǵan waqıtlarda ibadatxanalar, adamlar duwa tekstlerin úyreniw ushın arnawlı kitaplar bolmaǵan. Diniy máresimler ashıq aspan astında, ottıń qasında yamasa úydegi oshaq otınıń janında ótkerilgen.

Dáslep túrli qáwimlerdi basqınshılardıǵa qarsı gúreske birlestiriw ushın Zardusht olardı birlikke shaqıradı.

Zardushttıñ sońǵı wazların ruwxanıylar yadlap alıp, dinshillerge oqıp bergen.

Zardusht ólgennen keyin bir nesha ásirlerden soń, barlıq diniy máresimler, gimnler hám duwalar zardushtiyler ushın muqaddes bolǵan bir kitapqa jámlengen. Bul ki-

Axuramazda

Oylap kóriń:

Zardushtiyler
dininiñ ózine tán
ayırmashılıǵı nede
dep oylaysız?

Úrgenishtegi
“Avesto” kitabı
esteligi

taptıń atı “**Avesto**” bolıp, “qatań belgilengen nızam-qaqıy-dalar”, degen mánisti ańlatadı.

Zardushtiylik qudayları, táliymatı hám máresimleri

Zardushtiyler ózleriniń húrmetli qudaylarına sıyıǵan. **Axuramazda** zardushtiylerdiń ullı hám danıshpan joqarı qudayı bolǵan. **Mitra** – Quyash hám jaqtılıq qudayı. Otlı shaqmaqlar járdeminde ol jawızlıq hám ólim qudayı bolǵan **Axriman** menen gúres alıp baradı. Zardushtiyler jawınnan keyin payda bolatuǵın ayqulaqqa Mitranıń oq atıp atırǵan oqjayı dep sıyıǵan. **Anaxita** zardushtiylik-tiń ónimdarlıq hám suw qudayı esaplanǵan. Zardushtiylik dini táliymatı adamzattıń jaqsılıq hám jawızlıq haqqındaǵı kóz qarastırınıń jetilisiwine úlken tásir tiygizedi.

Zardushtiyler ómiriniń tıp mánisi jaqsı is, jaqsı sóz hám jaqsı pikirden ibarat bolǵan. Insannıń tiykarǵı wa-zıypası, eń dáslep ádalatlı turmıs keshiriw esaplanadı.

Zardushtiylik isenimine góre, ótirik sóylemew, aldama-w, wádege ámel etiw, tek jaqsı islerdi ámelge asırıw kerek edi.

Zardushtiyler táliymatında ólim jawızlıq belgisi esaplanǵan. Usı sebepli ólgen adamlardı jerlewdiń óz aldına máresimi júzege kelgen. Ólgen adamdı jerge jerlew, jan-dırıw, suwǵa aǵızıw da múmkin emes edi. Sol sebepli, marhumdı jırtqısh quslar hám haywanlar jep ketiwi ushın taslı hám qumlı tóbeliklerde qaldırǵan. Jamǵırlarda juwılǵan hám quyashta páklengen súyeklerdi arnawlı gúlal tabıtlar – **ossuariyeler** (súyekdanlar) de jerlegen.

Zardushtiylik ruwxanıy. Ámiwdárya gáziynesinen altın plastına

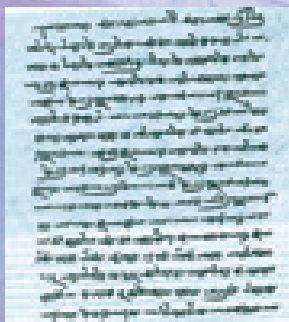
Zardushtiylik qudayları

Axuramazda – joqarı quday

Mitra – Quyash qudayı

Anaxita – ónimdarlıq qudayı

Axriman – jawızlıq hám ólim qudayı

"Avesto" qoljazba beti

"Avesto" nizam-qağıydaları

Zardushtiyler basqinshılıq, talan-taraj hám turaq jaylardı wayran etiw sıyaqlı háreketlerdi awır jinayat dep esaplağan. Quraldı qolğa alıp adamğa topılıw, birewdi urıp, oğan zıyan jetkiziw qatań jazığa ılayıq kórilgen. Urılıq hám qarızdarlıqtı "Avesto" gúna dep esaplaydı. Alğan qarızdı qaytarıp bermew urılıqqa teńlestirilgen.

Miynet islew joqarı dárejede qádirlengen. "Avesto"da insan miynet etiwı zárúr, qandayda bir óner, qurıwshılıq, diyqanshılıq hám sharwashılıq penen shugıllanıwı kerek delingen. Insan suw, ósimlikler hám jerdiń pákligin támiyinlewı, tábiyattı asırıp-abaylawı kerek edi.

"Avesto" shańaraq hám balalar huqıqların qatań túrde qorğaydı. Erjetpegen balalardı ata-analarından alıp ketiw, qáwendersiz qaldırıw qaralanğan. Jas balalarğa bilim berip, qandayda bir ónerge úyretiw qádirlengen, sebebi **"oqıw – kózdiń nuri"** dep uqtırılğan.

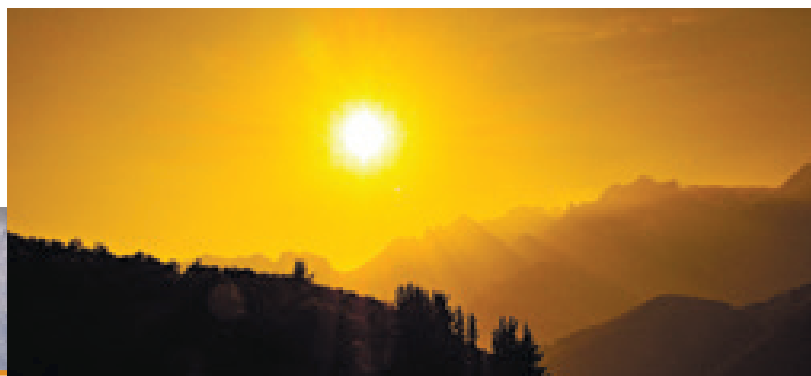
Zardushtiyler aytqan arnawlı qosıqlarınan (oda) biri **"Quyash maqtanışın"**da bılay delingen:

*Biz Quyashti qádirleyemiz,
Zıyansız nurdı,
Shapqır onıń tulparları,
Qashan Quyash nur taratar,
Qashan ısıtadı Quyash,
Máńgi turar juz mıń abad.
Qudaylar.
Bólistirer baxıttı sonda,
Axuramazda bul jerge.*

"Avesto" adamlardı tınıshlıqqa, ádillik hám jaqsılıqqa shaqırğan.

"Avesto"

Soraw hám tapsırmalar

1. Zardushtiylikniń úgit-násiyatshısı kim?
2. Orta Aziya aymağında zardushtiylik tarqalğan dáwirdi aytnı.
3. Zardushtiylerdiń eń húrmetli qudayların sanap berin.
4. Zardushtiylerdiń qaysı máresimlerin bilesiz?

III BÓLIM

ÁYYEMGI GRECIYA

22-§. ANTIK TARIYXTÍN BASLANÍWÍ

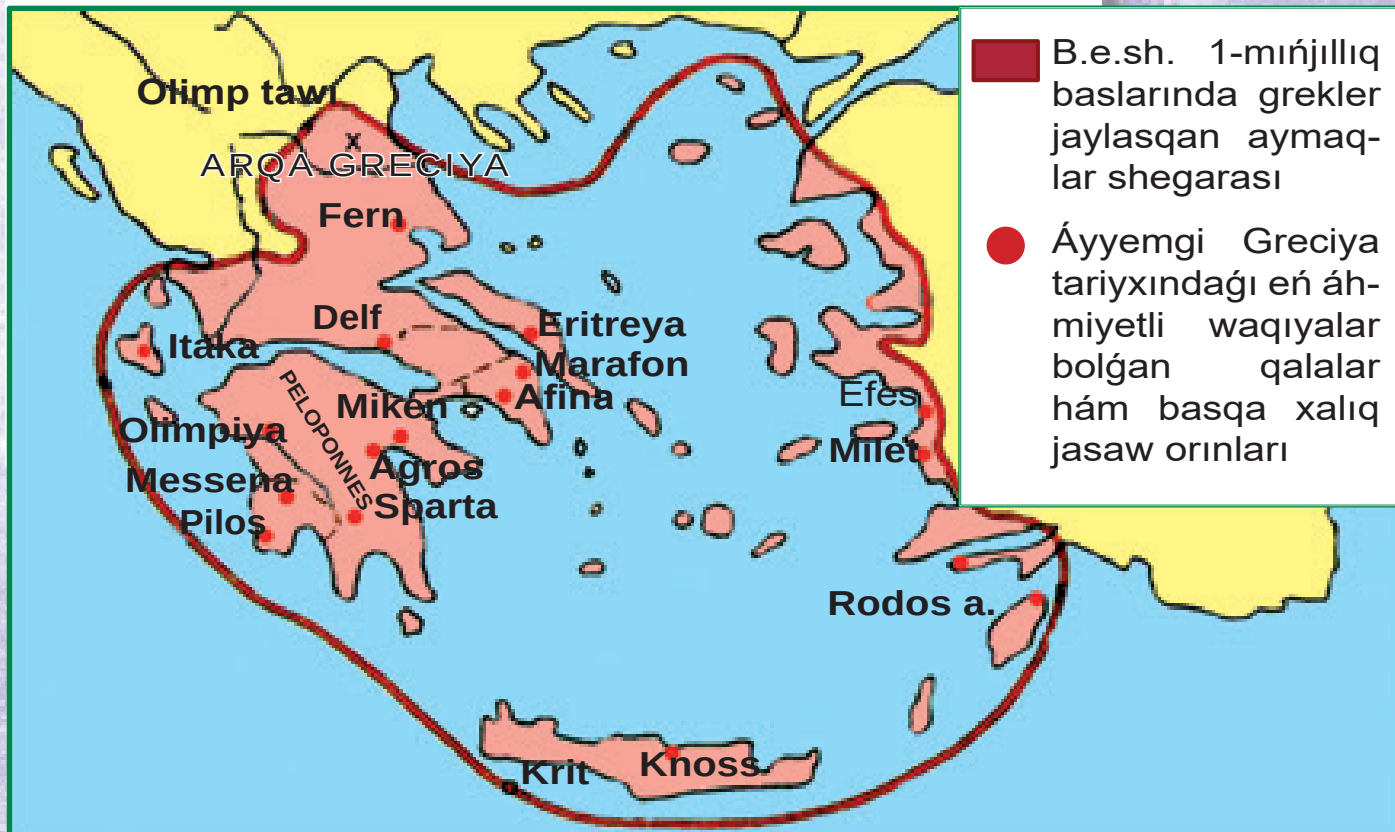
Aymaq hám kásipler

Balkan yarım atawı hám Jer Orta teñizi atawların óz ishine alğan áyyemgi grek mámleketleriniń ulıwma atı **Áyyemgi Greciya** dep atalğan. Arqa tárepinen tısqari, Áyyemgi Greciyanı Jer Orta hám Egey teñizleri qorshap turğan.

Greciya aymaǵınıń úlken bólegin tawlar iyelegen. Olardıń eń biyik shoqqısı – Olimp tawı mámleketiń arqa-shıǵısında jaylasqan. Taw dáryalarınıń boylarında ónimdar jerler jaylasqan. Tawlar ósimlikler hám putalıqlar menen qaplangan. Greciyanıń arqasındaǵı **Peloponnes** yarım atawında iyne japıraqlı toǵaylar bolğan.

Áyyemgi greklerdiń qıyalındaǵı Olimp tawı

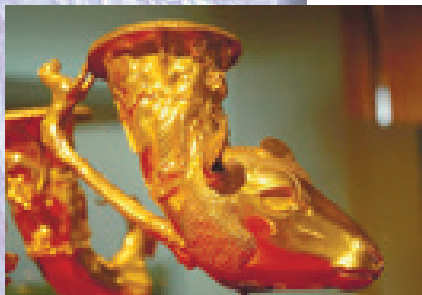

- B.e.sh. 1-mıńjıllıq baslarında grekler jaylasqan aymaqlar shegarası
- Áyyemgi Greciya tariyxındaǵı eń áhmiyetli waqıyalar bolğan qalalar hám basqa xalıq jasaw orınları

Áyyemgi Greciya

Altin nıqap.
Miken

Altin bokal.
Miken

Grekler áyyemgi zamanlardan diyoqanshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.

Civilizaciyanıń júzege keliwi

B.e.sh. 2-mıń jılıqta qala-mámleketler payda bola baslaǵan Krit atawındaǵı civilizaciya ápsanalıq patsha Minos atı menen **Minoy civilizaciyası** dep atalǵan. Krit mámleketiniń qala, qonısları jer silkiniwi, kúshli teńiz tolqınları hám vulkan atılıwı aqıbetinde wayran bolǵan. Kóp waqıt ótpey qayta tiklengen.

Kontinenttegi Greciya aymaǵınan jawınger qáwimler bastırıp kiredi, olardı **axeylar** dep ataǵan. Sol axeylar Minoy civilizaciyasınıń qulawın juwmaǵına jetkergen. **Doriy** qáwimleriniń qubla Greciyaǵa bastırıp kiriwi Miken mámleketiniń saplastırılıwı hám **Sparta** mámleketiniń júzege keliwine alıp keledi.

Miken civilizaciyası
(Qubla Greciya)

Doriylar wayran etken

Minoy civilizaciyası
(Krit atawı)

Axeyler qarabaqanaǵa
aylandırǵan

Mikendegi "Arıslanlar dárwazası", xudojnik Dyu Monsel Teodor sızǵan súwret

Greklerdiń teńiz sayaxatlari

Egey teńizindegi kóp sanlı úlken-kishi atawlar, qolay teńiz jaǵalawları hám qoltıqları grekler arasında teńizshilik rawajlanıwına imkan jaratıp beredi. Biraq greklerde úlken kemeler bolmaǵan, kishkene eskekli qayıqlarda jaǵadan uzaqqa júzip barıw júdá qáwipli bolǵan.

Bunnan tısqari, greklerde ele kompas bolmaǵan, adasıp qalıwdan qorqıp, olar kóz kóretuǵın qısqa aralıqlarǵa – atawdan atawǵa yamasa jaǵalawǵa jaqın jerde júzip júretuǵın edi. Tájiriybeli teńizshiler bolsa jelqomlardan paydalanıp alıs ellerge – Mısırǵa, Jer Orta hám Qara teńiz jaǵalawlarındaǵı qalalarǵa júzip barǵan.

Greklerdiń teńiz sayaxatınan qaytıwı.
Zamanagóy súwret

Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan áyyemgi Greciya hám Krit atawı aymaqların kórsetiń.
2. Mámlekettiń geografiyalıq ornınıń ózine tán ózgesheligi nede?
3. Geografiyalıq sharayatlar áyyemgi greklerdiń kásiplerine qalayınsha tásir etken?
4. Áyyemgi Greciyada dáslepki civilizaciya qay jerde júzege keldi hám ne ushın hálsiredi?
5. Kóz aldınıızǵa keltiriń, siz grekler menen birge teńiz sayaxatına shıqtıńız. Bul haqqında gúrriń dúziń.

23–24-§. ÁYYEMGI GRECIYANÍŇ GÜLLENIWÍ

Grek qalaları

Áyyemgi greklerdeŇ turaq jayı

Greciyada diqqatshılıq hám ónermentshilik rawajlanıwı nátiyjesinde qalalar sanıda kóbeyip bardı. Grek qalalarınıń kópshiligi bir neshe qonıslardıń birlesiw jolı menen dúzilgen. Bunday qalalar grekshe “**polis**”, yaǵnıy “qala” dep atalgan. Olar qala – mámleketlerdi quraǵan. Polislar ónermentshilik hám sawda-satıq orayları bolǵan. Bazar qalanıń úlken maydanında jaylasqan. Ol jerde awıl-xojalıǵı hám ónermentshilik ónimleri menen sawda islengen.

Barlıq qala-mámleketler óz armiyalarına iye bolǵan. Armiyanıń tiykarın awır qurallangan áskerler – **goplitar** quraǵan. Olar tórtmúyeshlik kórinisin payda etiwshi bir-birine tıǵız jaylasqan qatarlar menen urıs alıp barǵan. Bunday jawınger sapqa diziliw **falanga** dep atalgan.

Atlı hám piyada áskerler, polis hám qalalılar. Áyyemgi Greciya polisi

Afina mámlekati

Orta Greciyaní qubla-shígís bóliminde **Attika** yarım atawı jaylasqan. B.e.sh. II mıńjıllıqta Attikanıń batıs bóliminde grekler **Akropol**, yaǵnıy “joqarı qala” dep atalǵan qorǵan quradı. Keyin ala Akropol átirapına adamlar kelip, ornalasa baslaǵan. Solay etip, Afina qalası payda boladı. Qalada jasaǵan adamlardıń tiykarǵı bólegin ónermentler hám sawdagerler quraǵan.

Afina xalqı úsh úlken toparǵa bólingen: **puqaralar**, **sırt elliler** – **metekler** hám **qullar**. Ata-anası erkin afinalı bolǵan er adamlar ǵana Afina puqarası bola alǵan.

Tek puqarlar barlıq huqıqlardan paydalanar edi. Olar awır miynet hám salamatlıǵına ziyan jetkiziwshi jumıslardan azat etilgen.

Afina bekkemleniwi menen teńiz sawdası hám rawajlanadı. Afinanıń tiykarǵı portına aynalǵan **Pirey** bándirgisinen mámleketke qullar hám hár túrli tovarlar keltirilgen.

Afina. Orayda Akropol. Zamanagóy súwret

Afina

Attika yarım atawı

Akropol qorǵanı

Akropol átirapında

Afina puqaraları, meteklar, qullar

Kemeshilik ustaxanasında jumıs procesi. Zamanagóy súwret

Abak –
esaplaw
taxtayshasi

Mum
súrtilgen
taxtaysha
hám stil

Afinada bilimlendiriw

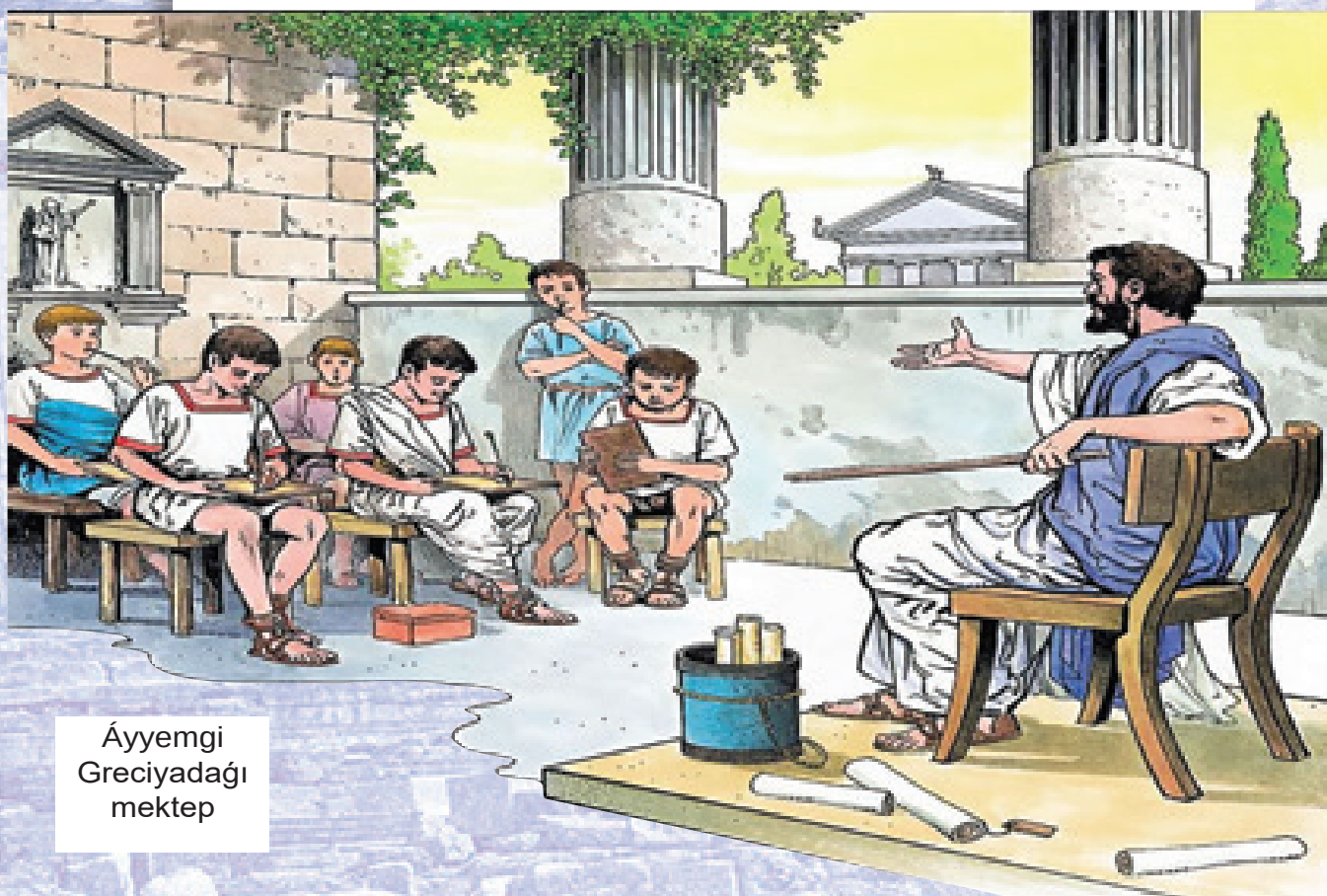
Afinada mámleketlik mektepler bolmağan. Ata-analar óz balaların **pedagogqa** (grekshe “balanı jolda baqlap barıwshı” mánisin ańlatadı) haqı tólep oqıtqan. Nızam boyınsha tek er balalar ushın bilim alıw májbúriy bolğan.

Jeti jastan baslap balalargá jazıw hám esap úyretilgen. Mum súrtılgen taxtayshalargá háriplerdi bronza tayaqsha – **stil** menen jazğan. Kópshilik puqaralar ushın bilim alıw usılardan ǵana ibarat bolğan. Aqshası bar ata-analardıń perzentleri bolsa **palestra** – jeke gimnastika mekteplerinde bilim alıwdı dawam ettirgen. Palestrada ádebiyat oqıtılıp, qosıq jazıw hám muzıka óneri de úyretiler edi.

Er balalar 14 jasınan gimnastika menen shuǵıllanar edi. Sonıń menen birge, olargá gúres, nayza hám disk ılaqtırw, uzınlıqqa hám biyiklikke sekiriw, juwırıw da úyretiler edi. Óspirimler sonday-aq, qol gúresi, áskeriy shınıǵıwlar hám atqa minip júriwdi úyrenen.

Afinada joqarı maǵlıwmat beretuǵın oqıw orınları da bolğan. Biraq, olarda tek júdá bay ata-analardıń perzentleri ǵana oqıw imkaniyatına iye bolğan. Bunday bilim beriw mákemelerinde astronomiya, geometriya, geografiya hám tariyx oqıtılar edi.

Bilim alıw múddeti 3–4 jıl dawam etken. Sonnan keyin mámleket jumıslarında belgili bir lawazımdı iyelew imkaniyatı júzege kelgen.

Áyyemgi
Greciyadaǵı
mektep

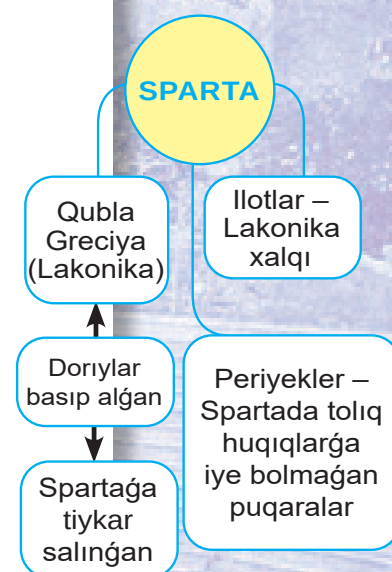
Sparta

B.e.sh. XII ásirde Qubla Greciya (Lakonika) aymaǵına doriylar qáwimi bastırıp kirdi. Olar jergilikli qáwimlerde baǵındırıp, **Sparta** mámleketine tiykar saladı.

Spartalılar qulǵa aylandırǵan jergilikli xalıq – **ilotlar** da negizinde grekler bolıp, olar menen bir tilde sóylesken. Ilotlar spartalılardan qattı ǵazeplener edi. Bunday sharayatta óz húkimdarlıǵın tek kúsh penen saqlap qalıw múmkin bolǵan. Sonıń ushında spartalılar óz mámleketinde ayırıqsha shárt-sharayatlar jaratadı. Sonıń menen birge, hámme qatań tártipke ámel etetuǵın, tártipti buzǵanlar ayawsız jazalanar edi.

Sparta urısqa tayarlıq kórip atırǵan qalaǵa uqsap qalǵan edi. Shet elliler Spartaǵa kirgizilmegen. Sawda-satıq tómen rawajlangan, kórkem-óner shıǵarmaları, sulıw ibadatxanalar da bolmaǵan. Barlıq úyler bir-birine uqsas etip qurılǵan.

Sparta
jawingerleri
dem almaqta

Áyyemgi
Sparta mektebi

Илотлар óнимди
jiynap aliwda

Spartalı
ásker

Илотлар kishi turaq jaylarda jasaǵan. Олар тек spartalılardıń emes, bálkim pútkil mámlekettiń múlki esaplanar edi. Илотлар óz aldına spartalılar shańaraǵınıń jerin islep, sharwasın baqqan hám basqa da kóplegen minnetlemelerdi orınlaǵan. Spartalıлар bolsa тек áskeriy is penen shuǵullanǵan.

Илотlardan tısqari, Spartada tolıq huqıqlarǵa iye bolmaǵan puqaralar – **periyekler** de jasaǵan. Áyyemgi Spartada kúshli hám shıdamlı adamlar qadırlengen. Balalar júdá awır sharayatta erjetken. Sparta mekteplerinde balalardı áskeriy jumıslarǵa úyretter edi, olardı kúshli hám shıdamlı etip tárbiyalaytuǵın bolǵan. Spartalı óspirimler ata-analarınan óz aldına bólek jasaǵan. Jigirma jasqa tolǵan barlıq jigitler jawınger sıpatında armiyaǵa qabıl etilip, kekselikke shekem xızmet etken.

Soraw hám tapsırmalar

1. Polis ne?
2. Attika xalqı qaysı toparlarǵa ajratılǵan?
3. Afina mektebinde balalarǵa neler úyretilgen?
4. Sparta mámleketi qalay payda bolǵan? Onıń xalqı qalay atalǵan?
5. “Alıs zamanlarda men palestra – gimnastika mektebinde bilim alǵanımda ...”. Gúrrińdi dawam ettiriń.

25-§. GREK KOLONIYALARI

Jaña aymaqlardi ózlestiriw

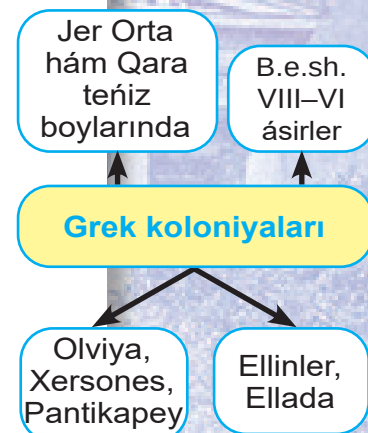
Áyyemgi Greciyada aristokratlardan qarızdar bolıp qalğan, óz jer hám mülkine iye bolmağan kóplegen adamlar óz watanın taslap ketiwge, ózge jurtlarda baxtın sinap kóriwge májbúr bolğan. Alıs jol qáwıplı edi.

Jolğa shıǵıp ketiwi aldınan grekler qudaylarga qurbanlıq shalğan. Ózleri menen birge ılay súrtılgen, qamıstan toqılğan sebetshelerde ot ta alğan. Ot sol waqıtta olar ómirlikke taslap baratırğan watanınıń bir bólegi edi.

Grek koloniyalarınıń dúziliwi

Greciyadan kóship kelgenler Siciliya atawı jaǵalawı hám Apennin yarım atawınıń qublasına ornalasqan. Olardıń qonısları Jer Orta hám Qara teńiz boylarında da payda bolğan.

Greklerdiń koloniyaları áste-aqırın qala-mámleketlerge aylana basladı. Bul qalalardıń óz hákimleri, áskerleri, nızamları hám teńgeleri bolğan. Olarda sawda-satıq hám ónermentshilik rawajlandı.

Koloniyaдан kelgen kemeler

Oylap kórin

Greciyadan kóship kelgen adam atınan gúrriń dúziń. Ne ushın siz Greciyanı taslap ketiwge májbúr boldıńız? Jańa úlkelerde nelerdi kórdińız?

Koloniyalardıń xalqı Greciya qalaları – polisleri menen turaqlı baylanısta bolǵan.

Grekler ózin bir pútin xalıq – **ellinler** dep esaplaǵan, óz watanın bolsa **Ellada** dep ataǵan. Grekler ózlestirgen jerler átirapında jasawshı grek bolmaǵan xalıqlardı “**varvarlar**” dep ataǵan. B.e.sh. VIII–VI ásirlerde **Olviya**, **Xersones**, **Pantikapey** sıyaqlı iri grek koloniyaları júzege keldi. Bul dáwir tariyxta **Ullı Grek koloniyalastırıwı** atın alǵan.

Soraw hám tapsırmalar

1. Grek koloniyaları qashan payda bolǵan?
2. Qara teńiz boylarında qaysı qalalar payda boldı?
3. Grekler ózlerin hám óz watanın qalay ataǵan?

26-§. AFINADA DEMOKRATIYA

Demokratiyanıń qálipsewi

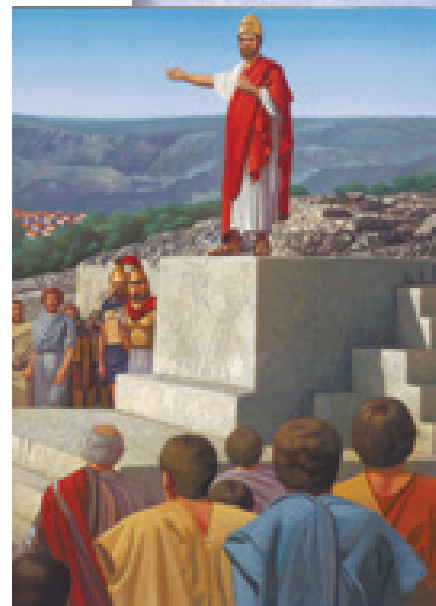
Afina qalasında sawda-satıq, sud hám áskeriy tarawlarǵa tiyisli áhmiyetli máseleler xalıq jıyınında dodalanǵan. Xalıq jıynalǵan jer-qala maydanı bolsa **ago-ra** dep atalǵan. Ol Akropol átirapında jaylasqan.

Afina qalasında barlıq er puqaralar mámleketti qalay basqarıw kerekligi haqqında ózleriniń pikir-usınısların ayta alatuǵın edi. Olar júzege kelgen mashqalalar hám jańa nızamlardı dodalaw ushın hár ayda tort márte agorada jıynalǵan.

Barlıq qararlar dawıs beriw jolı menen qabıl etilgen. Basqarıwdıń bul forması **demokratiya** dep ataladı, bul atama “xalıq hákimiyatı” degen mánisti ańlatadı (*demos* – “xalıq” hám *kratos* – “hákimiyat”).

Drakont nızamları

Afinanı basqarıwda Aqsaqallar keńesi ayırıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Usı keńes hákimlerdi hám sudyalardı saylaǵan. Olar keńes aǵzaları sı-

Oratordıń Afina puqaraları arasında shıǵıp sóylewi

Afinada xalıq jıyını

Drakont

yaqlı, tek ǵana Afina aqsúyeklerinen ibarat bolǵan. Afinada xalıqtıń bir bólegin **aqsúyekler (aristokratlar)** quraǵan bolıp, basqa bir bólegin – **ápiwayı xalıq** olardıń paydası ushın islewge májbúr edi. Sol sebepli Afina mámleketiniń xalıq ortasında kelispewshilik hám narazılıqlar júzege kelgen.

Ádillik ornawın qálegen hár eki tárepte **Drakont** atlı húkimdargá múráját etedi. Olar Drakonttan huqıq hám minnetlemeler boyınsha hámmeni teńlestiretuǵın nızam jazıwdı ótinish etedi. **B.e.sh. 621-jılı** Drakont xalıq basqarıwın biykar etken nızamlardı jazadı hám ámelge asıradı. Bul nızamlar sonshellı qatań hám ayawsız edi, afinalılar olardı “sıya qalıp, qan menen jazılǵan”, dep táriyplegen. Nızamlardı buzǵanlar ushın Drakont birdey jaza – ólim jazasın belgilegen.

Dáslep afinalılar bul nızamlarǵa baǵınǵan, sońınan narazı bola baslaǵan hám nızam shıǵarıwshı Drakonttı qaladan quwıp jibergen.

Solon reformaları

Afina mámleketinde xalıq aristokratlar húkimdarlıǵınan narazı edi. Xalıqtıń awhalı barǵan sayın tómenlep bardı, sonda adamlar óz haq-huqıqları ushın gúresiwge bel bayladı. Olar aristokratlardıń úy-qorǵanlarına hújim

Áyyemgi
Greciyadaǵı
sud procesi

qila basladı. Xalıq aristokratlarğa qarsı qozğalañ kóterdi. Óz jeri hám ómirinen qáweterlengen aristokratlar kelisimge keliwge hám xalıq talaplarınıñ bir bólegin orınlawğa májbúr boldı.

Bilimi kúshli hám tájiriybeli **Solon** degen aristokrat xalıqtıñ aytqanın tınlawdıñ tárepdarı bolğan. B.e.sh. 594-jılда Solon mámleketti basqarıwdıñ aldınğı dizimin ózgertedi. Aldınğı basqarıw dizimi – **aristokratiya** (aqsóyekler hákimiyatı)nı **demokratiya** (xalıq hákimiyatı)ğa almastırdı.

Solonniñ usınısı menen diyqanlar qarızdarlardı qul etiwi biykarlandı. **Xalıq májilisi** xızmeti tiklenip, mámleket basqarıwındağı joqarı shólkemge aylandı.

Mámleketti basqarıwda tek er puqaralar qatnasa alar edi. Hayallar hám shet elliler qabıllanıp atırğan nızamlar dodalawında hám dawıs beriwde qatnasa almas edi.

Afinada demokratiyanıñ rawajlanıwı

Barlıq er puqaralar 20 jasınan baslap Xalıq májilisinde qatnasar edi. Xalıq májilisiniñ úlken bólegin ónermentler, sawdagerler, jallanba jumısshılar, diyqanlar qurağan. Xalıq májilisinde pútkil puqaralar ushın paydalı qararlar qabıllanğan.

Bilimdan hám tájiriybeli Solon.
Zamanagóy súwret

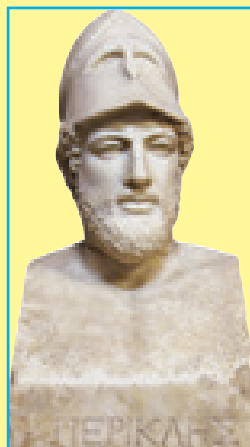

15 márte
strateg lawazımına
saylanğan

Perikl – Afina strategi

Demokratiya
rawajlanıwı

Parfenon
boy
tiklegen

Perikl – b.e.sh.
443-jıldan Afina
mámleketi húkimdarı

Nızam shıǵarıwshı
ilajlar ámelge
asırılıwı nátiyjesinde
demokratiya
rawajlanğan

Kem
támiyinlengen
shańaraqlar teatr-
spektakllerdi barıp
kóriwi ushin aqsha
fondın dúzgen

Xalıq májilisi jańa nızamlardı tastıyıqlap, eski nızamlardı biykar etken, basqa qararlar, mısalı, taza imaratlar qurlısına, armiyaǵa hám basqalrına qarjı ajratıw haqqında qararlar qabıllaytuǵın edi. Hár jılı saylanatuǵın **Besjúzler keńesi** kúndelikli máselelerge sheshim tabar edi. Besjúzler keńesine strateg basshılıq etken. Keńes qararları Xalıq májilisinde tastıyıqlanğan. Xalıq sudı da Afinada áhmiyetli mámleket organı bolğan. 30 jasqa tolğan puqaralar onıń xızmetinde qatnasa alatuǵın edi. Sudta ayıplanıwshı shaxs ózin-ózi qorgay alıwı yamasa jaqsı sóyleytuǵın hám nızamlardı biletuǵın adamdı jallawı kerek bolğan.

“Perikl ásiri”

B.e.sh. 443–429-jıllarda 15 márte strateg lawazımına saylanğan **Perikl** húkimdarlıǵı dáwirinde Afina eń qúdiretli mámleketke aylandı hám mámlekette demokratiya rawajlandı. Bul dáwir sonıń ushın da “**Perikl ásiri**” dep atalğan. Ájayıp grek jazıwshıları, alımları hám xudojnikleri Perikldıń jaqın dosları bolğan. Perikl tariyxshı Gerodot, músınshi **Fidiy** menen dos bolğan edi. Perikl Xalıq májilisindegi lawazımlarǵa is haqı tólewdi eńgizdi. Perikl húkimdarlıǵı dáwirinde Afinada úlken qurılıs isleri ámelge asırıldı. Ol Akropolda qurılğan belgili imarat **Parfenon** – quday Afina ibadatxanası qurılısınıń baslamashısı edi.

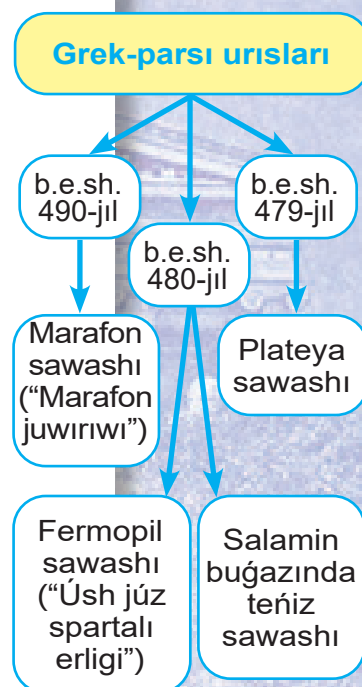
Soraw hám tapsırmalar

1. Qaladaǵı xalıq jıyını maydanı qalay atalğan?
2. Demokratiya ne? Afinada demokratiya qanday kóriniste júzege keldi?
3. Afina mámleketinde basqarıw qanday jol menen ámelge asırılğan?
4. Solon reformaları ótkerilgennen keyin xalıq turmısında qanday ózgerisler boldı?
5. Xalıq jıyınında hám Besjúzler keńesinde qanday qararlar qabıllanıwı múmkin edi?
6. “Perikl ásir” inde Afinada qanday ózgerisler boldı?

27–28-§. GREK-PARSÍ URÍSLARÍ. MAKEDONIYANÍŃ GRECIYANÍ BASÍP ALÍWÍ

Grek-parsí urislari

B.e.sh. V ásir baslarında Greciyağa parsılar qáwip tuwdıra basladı. Parsí patshası Dara I dáslep Kishi Aziyadağı grek qala-mámleketlerin basıp alıp, Greciyağa júris basladı. Birinshi urıs **b.e.sh. 490-jılı** Attika yarım atawınıń **Marafon** tegisliginde bolıp ótedi hám onda grek armiyası jeńiske erisedi. Jeńis haqqındağı xabardı Afınağa jetkiziw ushın eń jaqsı jawingerlerden birin qalağa qaray jiberedi. Naq 42 kilometr joldı juwırıp ótken jawinger: “Jeńis! Jeńis!” dep, sol waqıtta júregi jarılıp jan bergen. Keyin ala sport jarıslarında uzaq aralıqqa juwırıw **Marafon juwırıwı** dep atala baslağan. **B.e.sh. 480-jıl**da Dara I dıń balası Kserks Greciyağa qarsı atlanıs baslaydı. Tawlardağı **Fermopil ótkeli** Greciya arqasınan qublağa qaray alıp baratuğın birden bir jol edi. Grekler armiyasına Sparta patshası **Leonid** basshılıq etti. Olar Fermopil ótkelin erlik penen qorğadı hám barlıgı qaharmanlarsha nabıt boldı. Bul waqıya “**Úsh júz spartalı erligi**” atı menen tariyxta qalğan. Grek hám parsılar arasında bolıp ótken sheshiwshi teńiz sawashı **b.e.sh. 480-jılı** tar **Salamin buğazında** bolıp ótedi. Greciya qala-mámleketleriniń birlesken flotı parsılardıń áskeriy flotınan kúshli bolğanlıgı sebepli, bul sawashta da parsılar jeńilgen. Usı jeńilisten keyin Kserks flotınıń qalğan adamları

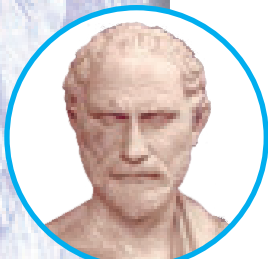
Oylap kóriń

Ne ushın grekler parsılardı jeńgen?
Úsh júz spartalı mártligin qanday bahalaw kerek?

Marafon sawashı

“Elladani basip
aliwga qaray alga”
Filipp II

“Ellada
puqaralari,
makedoniyalilarga
qarsi guresiw ushin
birleseyyik”
Demosfen

menen Greciyanı taslap shıǵıp ketiwge májbúr boladı.

Biziń b.e.sh. 479-jılı parsılar jáne Afinanı basıp alıwǵa urınıp kóredi. Biraq **Plateya** qalası janında parsı áskerleri qıyratıladı. Grek-parsı urısları greklerdiń tolıq jeńisi menen, **b.e.sh. 449-jıl**daǵı pitim nátiyjesinde tamamlanadı.

Makedoniyanıń Greciyanı basıp alıwı

Greciya qalaları bir-biri menen tınımsız urısıp turǵan. Sol waqıtta Makedoniya patshası **Filipp II** Greciyanı basıp alıwdı gózleydi. Onıń áskerleri atlı hám piyadalar-dan quralǵan edi. Piyada áskerler 16 qatardan ibarat fa-langada saplangan. Falanganıń altınshı qatarındaǵı nay-za birinshi qatardaǵı áskerdi qorgaytuǵın edi. Sawash waqtında pútkil falanga bronlangan temir maqluqqa usap qalatuǵın edi. Falanga qanatların atlılar qorgaǵan.

Ataqlı dilwar Demosfen Ellada qalaların gezip, olar-dıń xalqın birlesiw hám makedoniyalılarga qarsı gúre-

Jawingerler sawashqa tayar

siwge shaqıradı. Fiva qalası xalqı bolsa Filipp II armiyasına qarsı Afina qalaları awqamına qosıladı.

Xeroneya bosağasındaǵı sawash

B.e.sh. 338-jılı grekler hám makedonlardıń tiykarǵı kúshleri Xeroneya qalası janındaǵı Beotiyada soqlıǵısaǵı. Ayawsız sawash uzaq dawam etedi. Áskeriy hiyle qollaǵan makedonlar ústem keledi. Olar shegine baslaydı. Jeńiske erisip atırǵanına isene baslaǵan grekler olardıń izinen quwadı.

Greklerdıń áskerleri sonda eki bólekke ajıraladı. Mine usı bóleklerden birine Filipp II niń balası **Aleksandr** áskerbasılıq etken atlı áskerler kúshli soqqı beredi. Grek áskerleri shegine baslaydı hám qıyratıladı. Sawashta greklerdıń kópshiligi qırılıp qalǵan. Xeroneya bosağasındaǵı sawashta jeńiliw nátiyjesinde Greciya Makedoniyaǵa ǵárezli bolıp qaladı.

Greciya Makedoniya quramında

Xeroneya bosağasındaǵı bul jeńilisten keyin Greciya xalqı óz táǵdirin qorqıw menen kútip turǵan. Biraq

Xeroneya bosağasındaǵı sawash, b.e.sh. 338-jılı

Grekler jeńilisi

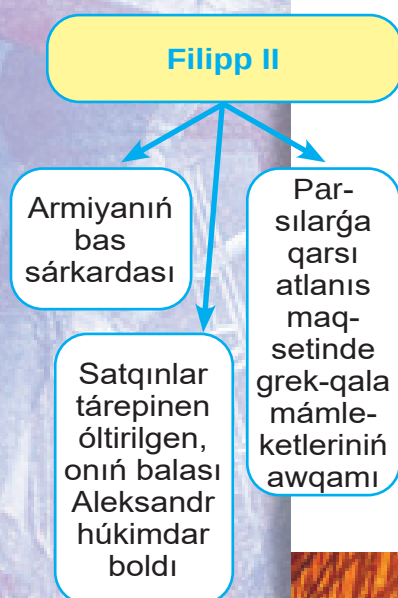
Makedoniyaǵa ǵárezlilik

Sawashta Filipp II niń balası Aleksandr qatnastı

“Grekler azatlıǵı Xeroneya bosağasında qaytı bolǵanlar menen birge kómildi”

Grekler falangasınıń áskeriy dúzilisi

Filipp II ózin grekler patshası dep járiyalamadı. Filipp II grekler menen parsılarga qarsı awqam dúzedi.

Spartadan tısqari barlıq grek qala-mámleketleriniń wákilleri **Korinfke** jıynaldı hám Makedoniya hákimi-yatı astında parsılarga qarsı atlanıs jasaw maqsetinde Greciya mámleketleri awqamın dúzedi. Olar kelisimde tınısh-tatıw jasaw, óz ara urıslar alıp barmawğa hám bir-biriniń ishki islerine aralaspaw haqqında bir qararğa keledi.

Biraq Filipp II parsılarga qarsı atlanısın ámelge asıra almastan satqınlıqtan qaza tabadı. Onıń balası Aleksandr Makedonskiy húkimdar boldı.

Aleksandr Makedonskiy.
Zamanagóy súwret

Soraw hám tapsırmalar

1. Parsılardıń Greciyağa bastırıp kiriw sebeplerin aytıp berin.
2. Marafon sawashı qatnasıwshısı (parsılar yamasa grekler armiyası áskeri) atınan gúrriń dúziń.
3. Qaysı waqıya tariyxta “úsh júz spartalı erligi” atı menen qalğan?
4. Demosfenniń Ellada xalqı aldındağı xızmetleri qanday?
5. Makedoniya áskerleri grekler áskerlerinen nesi menen ayırılıp turğan?
6. Greciyanıń basıp alınıwı qashan hám qaysı sawashta júz berdi?
7. Filipp II Greciyanı basıp alğanınan keyin grek qalalarınıń basqarıwında qanday ózgerisler boldı?
8. Sizińshe, ne ushın grekler azatlıgın saqlap qala almadı?

29-§. GREK PUQARALARINIŇ TÁRBIYASI

Puqara tárbiyası

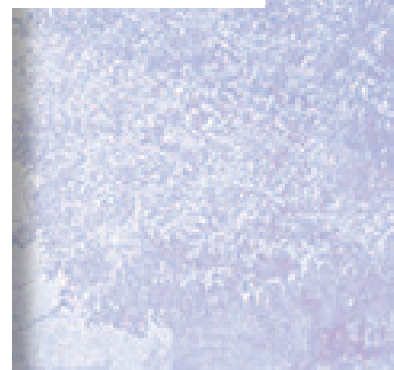
Greк mektepleri belsendi puqaralar, mámleket qorgawshıların tárbiyalawı kerek edi. Sporttı rawajlandırıw hám Olimpiya oyunlarına galaba qızıǵıwshılıq ta usıǵan xızmet etetuǵın bolǵan. Balalıǵınan er balalarǵa qosıq hám muzıkaǵa muhabbat sezimi sińdirilgen.

Ulıwma bilimlendiriwden tısqarı, jigitler eki jıl áskeriy bilim de alǵan. Birinshi jılı olar úylerinde jasap hám sapta júriw, qural asınıp júriw, ashlıq hám suwıqqa shıdamlı bolıwdı úyrenedi. Ekinshi jılı bolsa ayırımları Attika shegara qorǵanlarında áskeriy xızmetti ótep, basqaları Pirey portında teńizshilik óneri tiykarların úyrenedi.

Mámleketti qorgaw zárurlıǵı júzege kelgen táǵdirde 30 jasqa tolmaǵan er adamlardıń barlıǵı qural-jaraqları hám áskeriy kiyim-kenshekleri menen kórikke jetip keliwi shárt bolǵan. Watanǵa muhabbat hár bir puqaranıń pıdayılıǵı hám mártliginde kóringen.

Áyyemgi Greciyada bilimlendiriw

Greklernıń sawda maydanı hám kúndelikli turmısı.
Tiklengen

Olimpiya
oyinlaridaǵı
jaris túrleri

Olimpiya oyınları

Sport barlıq grekler ushın jaqsı kóretuǵın shınıǵıwı bolǵan. **B.e.sh. 776-jıl**da Olimpiya qalasında birinshi oyınlar ótkerilgen. Áne sol sáneden baslap hár tórt jıl-da bir márte Olimpiada jalını quyash nurlarında jandırılǵan, Greciyanıń tort tárepinen kelgen sportshılar bes gúreste bellesken.

Bes gúres túrli sport jarıslarınan ibarat bolǵan. At shabarda bolsa arbalarda hám atlarda báygi shólkemlestiriletuǵın edi. Adamlar hám sportshılar Olimpiyaǵa aman-esen jetip keliwleri ushın oyınlar ótkerilip atırǵan waqıtta urıslar toqtatılatsuǵın bolǵan.

Greciyadaǵı Olimpiya oyınları Olimp qudayı **Zevs**-tiń húrmetine baǵışlanıp ótkerilgen. Ápsanalarǵa góre, Olimpiya oyınları tiykarın salıwshısı **Gerakl** esaplanǵan. Olimpiya oyınlarında tek ǵana jinayat islemegen, abırayına daq túspegen erkin grek qatnasıwı múmkin bolǵan.

Jarısta úsh mártebe úlken jeńiske erisken sportshı Olimpiya qalasında óz háykelin ornatuǵa haqlı bolǵan. Grekler jıl esabın da Olimpiya oyınlarına qarap júrgizen. Jeńimpazlar muqaddes zaytun teregi shaqalarınan toqılǵan gúl sheńber menen sıyıqlanǵan.

Xristian dininiń tarqalıwı nátiyjesinde quday Zevs húrmetine baǵışlanıp ótkeriletuǵın Olimpiya oyınları biykar etiledi. **Eramızdın 394-jılı**nda áyyemgi Olimpiya oyınların ótkeriw pútkilley toqtap qaladı.

Aqırında, **1896-jıl**da Olimpiya oyınları qayta tiklenedi. Olimpiya oyınları ashılatuǵın kúnde fakel jaǵıw ádeti házirgi kúnge shekem saqlanıp qalǵan. Quyash nurlarınan jandırılǵan jalın Olimpiya jarısları ótkeriletuǵın jerge alıp kelinedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Greciya oqıtıwshıları aldına qanday maqset qoyılǵan? Grek mektepleri házirgi mekteplerden qaysı tárepi menen ayırıqshalanadı?
2. Olimpiya qatnasıwshısı atınan gúrriń dúziń. Oyınlarda nelerdi kórgenińizdi hám qaysı jarıslarda qatnasqanıńızdı sóylep beriń.

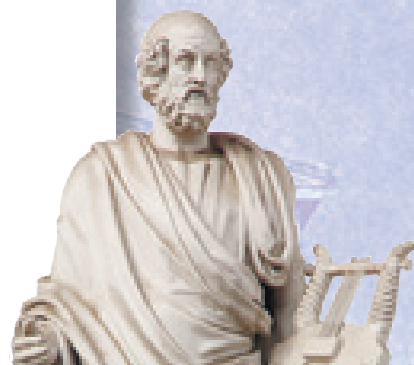
30-§. ÁYYEMGI GRECIYA MÁDENIYATÍ

Gomerdiñ “Iliada” hám “Odisseya” dástanlari

Shama menen b.e.sh. 1200-jılı grekler Egey teñizi jaǵalawlarındaǵı Kishi Aziyada jaylasqan Troyaǵa mol baylıqqa erisiw niyetinde urıs baslaǵan.

Biraq grek ráwiyatları basqa bir sebepti bayan etedi. *Eñ sulıw hayal Sparta patshasınıñ hayalı Sahipjamal Elena edi. Troya patshasınıñ balası Paris Sparta patshalıǵına keledi hám Sahipjamal Elenanı Troyaǵa urlap ketedi. Waqıyadan xabar tapqan Sparta patshası Paristen ósh alıwǵa qarar etedi hám barlıq spartalılardı Troya menen urısqa shaqıradı. Grekler toǵız jıl Troyanı nátiyjesiz qamal etedi.*

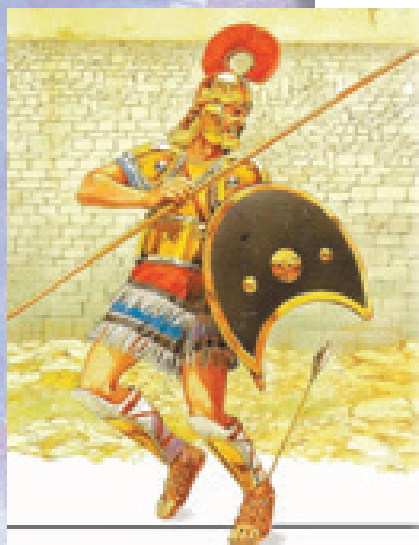
Áyyemgi grek shayırı **Gomer** “Iliada” hám “Odisseya” dástanların jazadı. “Iliada” áne sol urıstıñ aqırǵı onınshı jılı haqqında sóz etedi. *Odisseydiñ keñesi menen grekler hiylekerlikti iske qosadı: ishi bos aǵash at jasaydı.*

Ayyemgi grek shayırı Gomer.
Zamanagóy súwret

Troyalılarıñ grekler kemesine hújimi.
Zamanagóy súwret

Axilles tabanına
tiygen oq

Sol ağash at ishine grek áskerleriniń bir bólegi jasırınıp aladı, áskerlerdiń basqa bir bólegi bolsa jaqın jerdegi atawlardıń birine ornalasıp aladı. Troyalılar grekler qamal etiwin toqtattı hám Troya qáwenderi Afina Palladağa jaǵınıwı ushın bizge at sawǵa etti, degen sheshimge kelip, ağash attı qalağa alıp kiredi.

Keshke taman attıń ishinen shıqqan jawingerler dárwazalardı ashadı hám Troya basıp alınadı.

Házirgi tillerde “Troya atı” frazası áwmetsiz sawǵa-sálem mánisin ańlatadı.

“Illiada” dástanınıń bas qáhramanı *Axilles*. Balasınıń mángi jasawın qálegen ana nárestesin Stiks dáryasına batırıp aladı. Usı waqıtta Axillestiń anası uslap turǵan tabanına suw tiymesten qaladı. Sawashlardıń birinde Axilles tabanına tiygen oqtan óledi. Sol waqıtlardan beri “Axilles tabanı” túsiniǵı názik jerdi ańlatadı. Troya urısı aqırına jetedi.

Grekler Troyanı taladı hám mol-molaqay oljalar menen úylerine qaytpaqshı boldı. Olar Egey teńizi arqalı uzaq hám qáwipli jollardan ótiwi kerek edi.

Troya atı. Troyalılar onı qalağa alıp
kirmekte

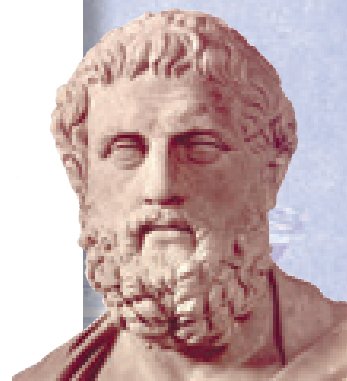
Greciyada teatr

Bunnan eki yarım mīn jıl burin Greciyada teatr dūnyağa keldi. “Teatr” sózin greksheden awdarğanda “tamashalar ushın orın”, “tamashaxana” degen mánislerdi ańlatadı. Tamashalar tek bayramlarda shólkemlestirilgen. Erte tańnan baslanğan tamashalar kún boyı dawam etetuğın edi. Tamashagóylerge bir neshe pyesalar qoylatuğın edi.

Teatrğa kiriw ushın arzımağan tamasha haqı jıynalğan. Kámbağal puqaralargá teatrğa barıwı ushın pul beriletuğın edi.

Saxnada barlıq rollerdi tek er adamlar atqarğan. Kórinis qatnasıwshıları kúlkili, qayğılı hám jawız kórinistegi túrli nıqaplardan paydalanğan. Teatrlarda óz ara gúres kórsetilip berilgen, ádette qatnasıwshı adamlar ólimi menen tamamlanatuğın pyesalar **tragediya** delingen. Grek dramaturgi **Sofokl** “Shah Edip” hám “Antigona” sıyaqlı eń belgili tragediyalardı jazğan.

Ájayıp sın sózler, quwnaq saxnalar, názik yumorga bay **komediya** bolsa adamnıń jaman ádetleriniń ústinen kúledi. Komediyaardıń eń belgili ustası **Aristofan** edi.

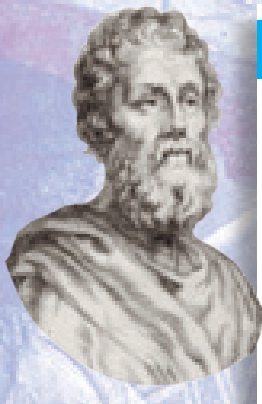
Tragediyalar
avtorı Sofokl

Komediya
avtorı Aristofan

Ayyemgi Greciyań teatr nıqapları

Áyyemgi grek
músinshisi Fidiy.
Zamanagóy
súwret

Arxitektura hám músinshilik

Grekler patshalar hám aristokratlar ushın saraylar hám maqbaralar qurıw menen birge, hámme adamlar paydalanatuǵın jámiyetlik imaratlar da qurǵan.

Músinler hám basqa da músinshilik úlgileri qala orayları, ibadatxanalar, hámmege ashıq tamasha baǵlar hám stadionlardı da bezep turǵan.

Ibadatxanalar hám basqa jámaát qurılısları tastan qurılǵan. Jeke úyler bolsa gerbishten hám paqsadan qurılǵan. Ibadatxanalarǵa baǵanalar – **kolonnalar** ayrıqsha shıray bergen.

Greciya skulptorları ataqlı alımlar, Olimpiya oyınları jeńimpazları yaki sawashta jeńiske erisken qaharmanları húrmetine háykeller jasaǵan.

Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, **Dedal** Minos degen patsha ushın Labirint sarayın qurǵan. Sarayǵa kirip, onnan shıǵıw jolın tawıp alıwdıń ilajı bolmaǵan.

Grek músinshisi **Fidiy** Akropoldaǵı ibadatxana – Parfenon qurılısına bassılıq etken. Parfenon imaratı hám onıń baǵanaları mramor taslardan qurılǵan. Áyyemde ibadatxanaǵa kiriw jolı – bosaqanıń joqarı bólimi grekler joqarı qudaylarınıń háykelleri menen bezetilgen.

Minos patshasınıń
Labirint sarayı.
Zamanagóy súwret

Soraw hám tapsırmalar

1. Qaysı dástanda Gomer Troya atı haqqında ápsananı súwretleydi? Sizińshe, sonday waqıya haqıyqattan da júz beriwı múmkinbe?
2. Áyyemgi Greciya teatri haqqında sóylep beriń.
3. Grek músinshileri hám olardıń shıǵarmalarınıń qaysıların bilesiz?

31-§. ÁYYEMGI GRECIYANÍŃ ALÍMLARÍ HÁM OYSHÍLLARÍ

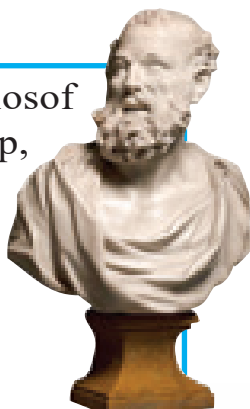
Ilim

Áyyemgi Greciyada alımlardı danışpanlar, turmıs danaları sıpatında bilgen. Grek oyshılları álemniń dúzilisi hám insan ómiri mánisin túsindiriwge háreket etken. .

Belgili grek filosofi **Geraklit** jer júzin-degi barlıq nársenı ottan kelip shıqqan, dep uqtıratuǵın edi. “Bir dáryaǵa ekinshi mártebe túsıw múmkin emes”, “Barlıq nársenı aǵadı, barlıq nársenı ózgermeli” degen belgili hikmet sózler oǵan tiyisli.

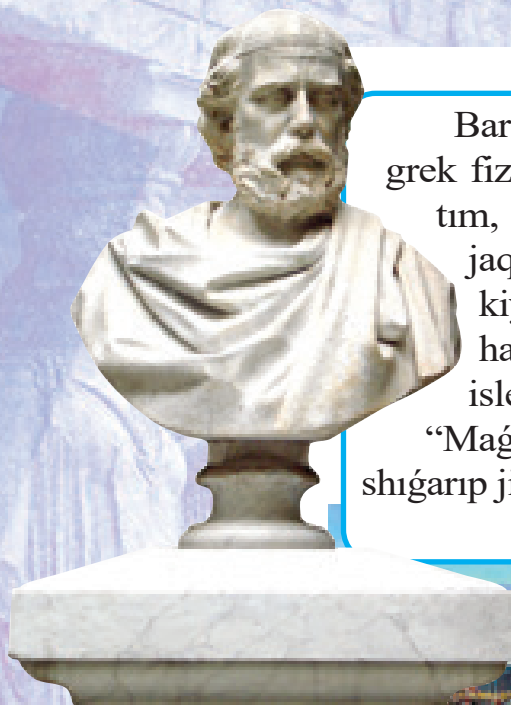
Frakiyalı **Demokrit** degen filosof Geraklitiń pikirine qarsılıq bildirip, ol bizdi qorshap turǵan barlıq nársenı kózge kórinbeytuǵın mayda-mayda bóleksheler – *atomlardan* dúzilgen degen mánistegi pikirdi bayan etken.

Alımlar — áyyemgi Greciyanıń danışpanları.
Zamanagóy súwret

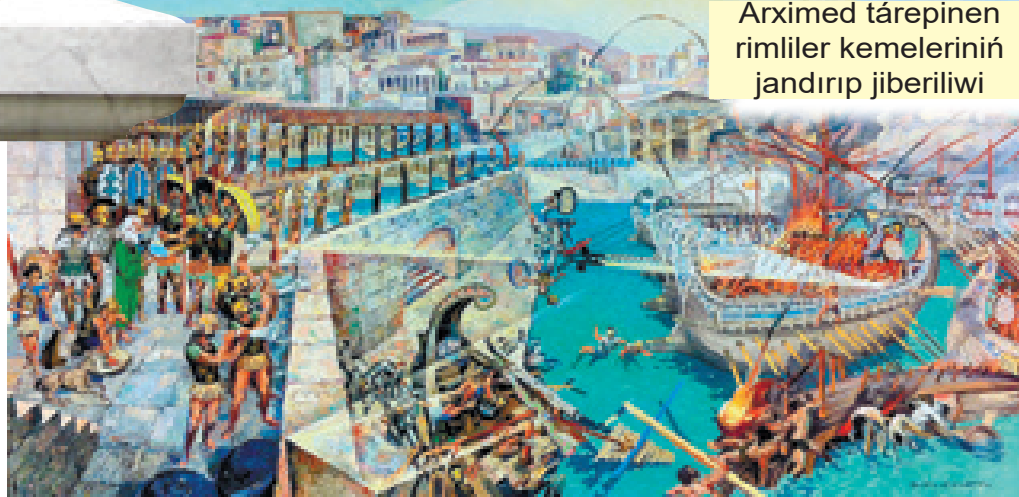

Grek filosofi **Diogen** “Insanda hesh qanday mútájlikler bolmawı shárt” degen pikirdi óz táliymatına tiykar etip aldı. Turmıstaǵı barlıq qolaylıqlardan waz keshken Diogen bir boshkada kún keshirgen. Ápsanalarǵa göre, Makedoniyalı Aleksandr onnan: “Saǵan qanday járdem beriwim múmkin?” dep soraganında, Diogen: “Arraǵıraqtur, quyashtı tosıp atırsań!” — dep mısqıllı sóz aytqan eken.

Barlıq waqıtta alımlar ilimiy másele sheshimin tapqan grek fizigi hám matematigi **Arximedtiń** “Evrika!” (“Tap-tım, taptım!”) baqırǵanın tákirarlap júredi. Arximed jaqtılıqtı ayna arqalı jámlep, Sirakuzaǵa hújim jasap kiyatırǵan rimlilerdiń kemelerin jandırıp jibergeni haqqında gúrriń bar. Arximed richag (dástek) nızamın islep shıqtı hám belgili bolıp ketken bir frazanı ayttı: “Maǵan tayanış noqatın tawıp beriń, Jerdi óz kósherinen shıǵarıp jiberemen!”

Arximed tárepinen rimliler kemeleriniń jandırıp jiberiliwi

B.e.sh. V ásirde jasaǵan **Gerodot** grek-parsı urıslarına baǵıshlap “Tariyx” dep atalǵan kitap jazǵan. Bul kitap arqalı ol birden tanılıp ketken. Áyyemde Gerodotqa “*tariyxtiń atası*” degen at berilgen.

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi grekler alımlardı qalay húrmetlegen?
2. Grek oyshılları qaysı máselelerdi túsindirip beriwge háreket etken?
3. Grek alımlarınıń oylap tabılıwları hám jetiskenlikleri haqqında sóylep beriń.
4. Arximedtiń “Evrika” degen frazasınıń mánisin túsindirip beriń.

32-§. ÁYYEMGI GRECIYANÍN ÁPSANALARÍ

Ápsanalar: haqıyqat hám jalğan

Ápsanalar (*grek tilinde “mif”*) grekler tariyxındaǵı áyyemgi dáwir haqqında kóp nárselerdi biliwge imkan beredi. Olar álemniń jaratılıwı, jer júzinde tirishilik hám adamnıń payda bolıwı, qaharmanlar erligi hám teńiz sayaxatları haqqında gúrriń etedi.

Grekl ápsanaları hár túrli hám qızıqlı. Ápsanalar da aytılıwınsha, eń aldı menen jer barlıq tárepinen teńizler menen oralğan edi. Dáslep olardıń húkimdari **Okean** degen titan bolğan. **Atlant** degen titan, úlken aspan gúmbezin jelkesine súyep turğan.

Greklardıń ráwiyatları **Gerakl**, **Axilles** sıyaqlı márt qaharmanlar erligi haqqında gúrriń etedi. Olardıń barlıǵı shıdamlılıq, kúsh-qúdiret hám aqıl-oy sıyaqlı qásiyetlerge iye bolğan. On eki erligi sebepli Gerakl Olimp tawındaǵı qudaylar saltanatında húrmetli orınǵa iye bolğan eken.

Oylap kóriń

Tekstti oqıp, ápsanalarda haqıyqat hám jalǵandı ajratıń.

Áyyemgi grekler
elesletiwleri.
Atlant

Ápsanalar qaharmanlari

Titanlar
(gigantlar)

Sirenalar
(yarim qus,
yarim hayallar)

Kentavrlar
(yarim at, yarim
adamlar)

Cikloplar
(mañlayında
bir kózi
bolğan úlken
maqluqlar)

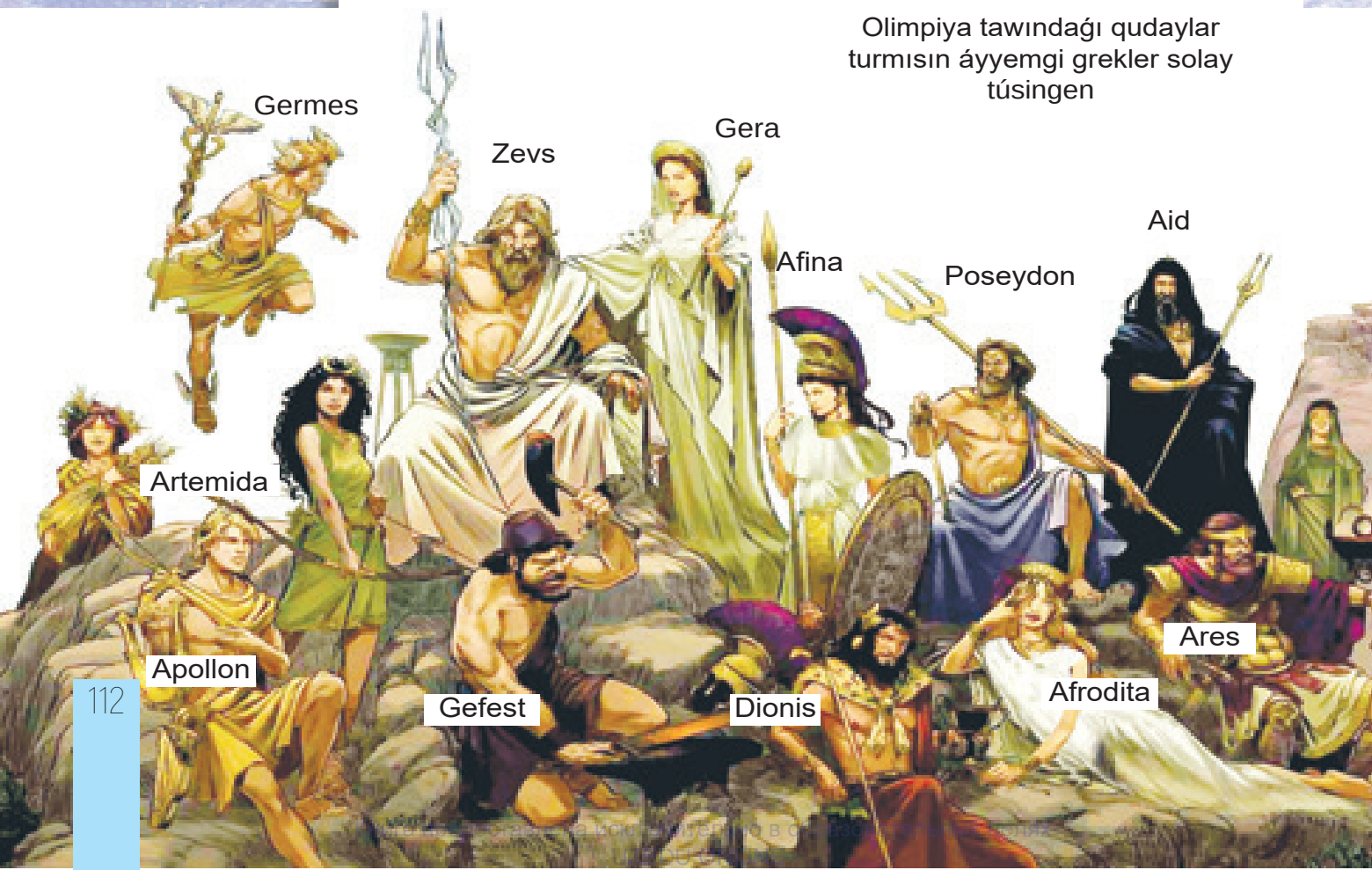
Áyyemgi greklerdiñ qudaylari

Áyyemgi greklerde olardıñ turmısı hám átiraptağı álem kózge kórinbeytuğın sırlı kúshlerge bağınishlı ekenligine isenetuğın edi. Bul kórinbes kúshlerdi grekler qudaylar dep atadı. Qudaylar olardıñ jer júzi hám marhumlar saltanatındağı turmısında húkimdar edi. Áyyemgi greklerdiñ úsh qudayı álemge húkimdarlıq etetuğın edi: joqarı quday dep esaplangan **Zevs** – aspan-da, **Poseydon** – teñizde, **Aid** – marhumlar saltanatında. Qalğan qudaylar bolsa diyqansılıq hám ónermentshilik, kórkem óner hám qosıq, muhabbat hám gózzallıq qáwenderleri esaplangan. Uris hám jeñis, ádillik, uyqı hám tañğı sáwle qudaylari, sonday-aq, ekinshi dárejeli **satirlar hám nimfalar** degen qudaylarda bar bolğan. Olar toğaylar, dáryalar hám tawlarda jasağan dep túsinilgen.

Greklerdiñ túsinigine göre, qudaylar Arqa Greciya-dağı **Olimp tawında** kún keshirgen.

Grekler Olimp qudayların adamlarday qızğanshaq hám zalım, kúndi bázim hám oyın-kúlkide ótkeredi, bir-biri menen tartısadı, qálewine qarsı barganlardı jawızlarsha jazalaydı dep esaplangan. Sonıñ ushın da grekler ózleri jaratqan qudaylardan qorqıp, olar húrmetine kóplegen ibadatxanalar qurdırıp, qurbanlıqlar shalğan.

Olimpiya tawındağı qudaylar turmısın áyyemgi grekler solay túsingen

Germes

Zevs

Gera

Afina

Poseydon

Aid

Artemida

Apollon

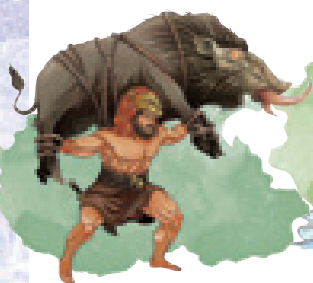
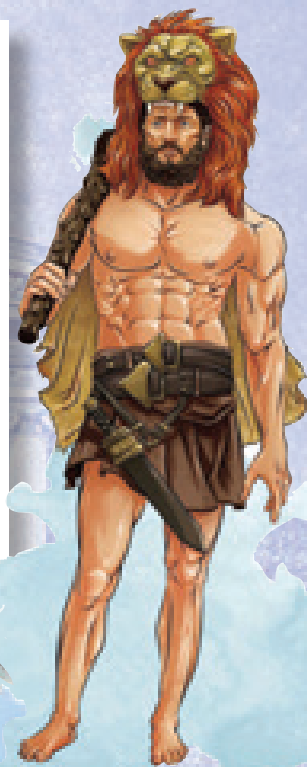
Gefest

Dionis

Afroditita

Ares

Gerakldiń 12 erligi

Oylap kóriń

Súwretlerge qarań hám Gerakldiń 12 erligi haqqında sóylep beriń.

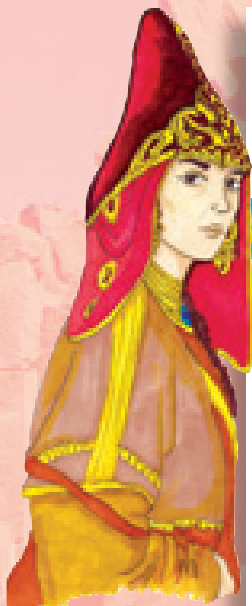
Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Greciya tariyxın úyreniwde ápsanalar qanday áhmiyetke iye?
2. Grekler ápsanalarında tábiyattıń hár qıylı hádiyselerin qay tárizde túsindirgen?
3. Grekler turmısında qudaylar qanday áhmiyetke iye bolǵan?

IV BÓLIM

B.E.SH. VI-ERAMÍZDÍŇ III ÁSIRLERINDE ORTA AZIYA

33–34-§. AHAMONIYLERDÍŇ ORTA AZIYAĖA BASQÍNSHÍLÍQ JÚRISLERI

Malika Tumaris

**Kir II – massagetler
menen sawashta
nabit boldi**

Parfiya,
Margiyana
hámde
Baktriyanı
basıp aldı

530-jılđa
Kir II massa-
getler ústine
júris qıldı

Massagetler
qáwimleriniń
malikası
Tumaris

Kir II hám onıń basqınshılıq júrisleri

Kir II Orta Aziyanı basıp alıwǵa háreket qılǵan birinshi par-
sı patshası bolǵan. Ol **Parfiya**, **Margiyana** hám **Baktriyanı**
basıp aldı. **B.e.sh. 530-jılđa** Kir II kóp ásker menen massa-
getler ústine júris qıldı. Sol dáwirde massagetler qáwimleri-
niń malikası **Tumaris** edi.

Bul júris haqqında “tariyxtıń atası” Gerodot bılay gúrriń
etedi: *“Bul sawash ... basqa sawashlardanda qorqınıshlıraq
edi. Dáslep hár eki dushpan kúshler bir-birine qarsı jawın-
gerlik sap dúzip, oqjaydan oq jawdırdı. Oqları tawsılıwı me-
nen qollarına qanjar hám nayzalar alıp, dushpanǵa qarsı
umtıldı. Sawash uzaq dawam etti. Hesh kim sheginiwdi qıya-
lınada keltirmedi. Kóp qan tógildi. Aqırında, massagetlerdiń
qolı bálent keldi. Parsı áskerleriniń kópshiligi qırıldı. Sawash
maydanında Kir İniń ózide nabit boldı”.*

Dara I diń saklarǵa qarsı áskeriy atlanısları

Dara I húkimdarlıǵınıń birinshi jılı Margiyanada parsı
basıp alıwshılarına qarsı iri xalıq qozǵalańı baslandı.
Qozǵalańǵa **Frada** basshılıq etti. Qozǵalańshılar menen
parsılar ortasındaǵı sheshiwshi sawash **b.e.sh. 522-jılı** boladı.
Fradanıń ózi tutqınǵa alınadı hámde óltiriledi. Bul waqıya
haqqında maǵlıwmatlar Behistun jazıwlarında keltirilgen.

Ahamoniyler
armiyası

Dara I diń Behistun jazıwlarındaǵı xabarı

“Margiyana degen mámleket maǵan boysınbay qoydı. Margiyanalılar ózlerine Frada atlı bir kisini basshı etip tayınladı. Sonda men Baktriya satrapı Dadarshishge shabarman jiberip, “barıp maǵan boysınbay qoyǵanlardı joq qılıw kerek”, – dedim.

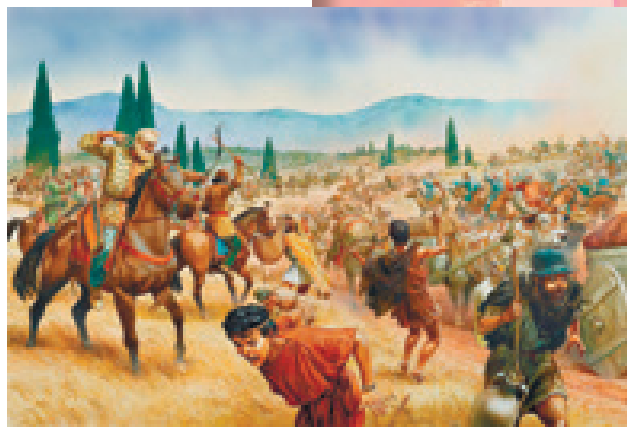
Dadarshish áskerleri menen margiyanalılarǵa júris qıldı. Meni Axuramazda qolladı. Axuramazda sharapatı menen qozǵalańshılar áskerleri jer menen jeksen etildi”.

Dara I húkimdarlıǵınıń úshinshi jılında saklar ústine áskeriy atlanıs qıladı. Bul atlanıs haqqında maǵlıwmatlar Behistun jazıwlarında keltirilgen.

Sol dáwirde bul áskeriy atlanıs haqqında tariyxshı **Polien** (b.e.sh. II ásir) ráwiyatta bar. Saklar ráwiyatına tiykarlanıp, onda aytıluwınsha, parsılardıń áskerine sak qáwiminen shopan – **Shıraq** keledi. Ol parsı áskerlerin ózinen basqa hesh kim bilmeytuǵın soqpaq penen saklardıń arqa tárepine baslap baratuǵınlıǵın aytadı. Suwsız shólistan boylap jeti kún jol júrgennen keyin, shólden dozaq azabın shekken parsılar aldanganlıǵın sezip qaladı. Parsılar shopandı óltiredi. Dara I diń saklar ústine áskeriy atlanısı sátsiz juwmaq-lanadı.

Oylap kóriń

Ana watan azatlıǵı
ushın basqınshılarǵa
qarsı gúresken
Tumaris hám
Shıraq kibi márt
qaharmanlardı ne
birlestiredi?

Tınısh xalıqqa hújim.
Zamanagóy súwret

Dara I diń Suza sarayındaǵı oq
jayshıları súwreti

Polien Shiraqtıń erligi haqqında

Dara I

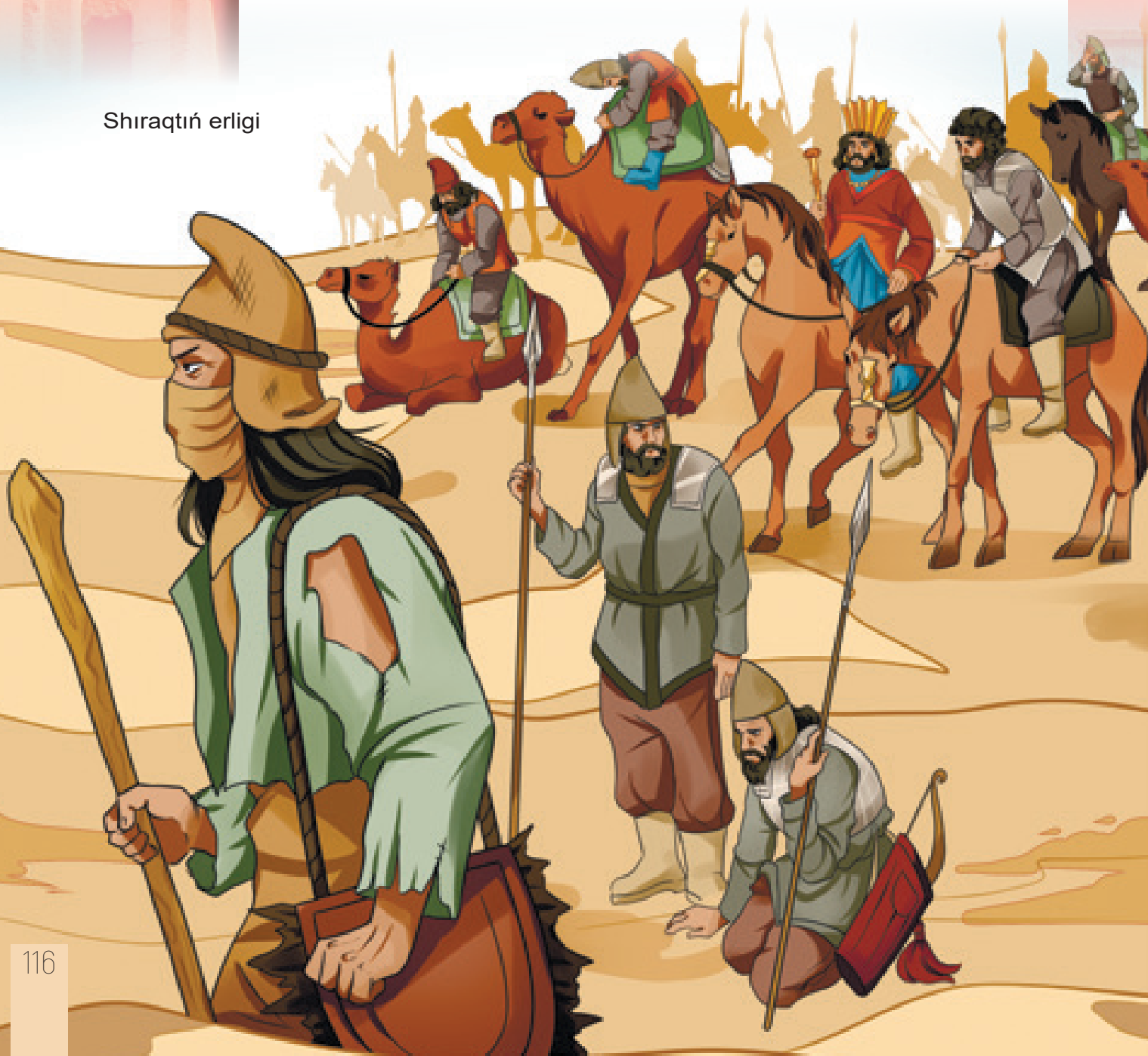
B.e.sh. 522-jil-
da Frada
basshılıǵındaǵı
qozǵalańdı
bastırǵan.

Saklarǵa
qarsı júris
qılǵan.

“Áskerler Shiraq penen jeti kúnlik jol júrip, suwsız qum sahrası arqalı shólistanǵa kirip baradı. Mıńbası Ranosbat qulovizdan (jolbaslawshıdan) soradı: “Ullı shahımızdı aldap, kóp sanlı áskerlerdi bul suwsız sahara bawırına baslap keliwińe seni ne májbúr qıldı? Bul jerlerde qus ushsa-qanatı, adam júirse –ayaǵı kúyedi. Ya bir bulaq, ya bir adamzat ushıramasa. Alǵa júriwdiń yaki artqa qaytıwdiń imkanı joq”.

Shiraq wah-ha-halap kúlip juwap berdi: “Men jeńdim. Saklardı qáwipten qutqarıw ushın sizlerdi suwsızlıq hám ashlıq bálesine gırıptar ettim”.

Shiraqtıń erligi

Ahamoniylərdirin mámleket basqariwi

Basıp alıngan mámleketlerdi qol astında uslap turıw ushın ahamoniylər bir pútin mámleketti wálayat – **sat-rapiyalarğa** bólip tasladı. Bul sóz parsı tilinen alıngan bolıp “xshatra” – “wálayat” sózinen kelip shıqqan. Satrapiyalar húkimdarları – **satraplarğa** sheklenbegen basqariw huqıqı berilgen edi. Olardın kópshiligi Ahamoniylər dinastiyası wákilleri bolgan.

Orta Aziyanın parsılar basıp algan wálayatları úsh satrapiyağa bólingen. Hár bir satrapiyadan parsı shahına jıllıq ulpan-salıq jetkizip berilgen. Bunnan tısqari bağınıshlı xalıqlar saray hám ibadatxanalar qurılıslarınada isletilgen. Salıq sıpatında gúmis, sharwa malları (atlar, túyeler, qoylar), ónetmentshilik buyımları (gúlal ıdıslar, qural-jaraq, bezeniw buyımları), kiyim-kenshek, gezlemeler hám haywanlardın terileri beriler edi.

Dara I hám onın miyrasxori Kserks húkimdarlıgı dáwirinde iyelep alıngan aymaqlardağı Orta Aziyalılar grek-parsı urıslarında qatnasqan. Belgili Marafon sawashında (**b.e.sh. 490-jıl**) parsı áskerleri qatarının orayında bolgan saklar tabıslı urısıp, ózlerin kórsete algan.

Gerodot parsı shahı Kserks basshılıgında grekler ústine júris qılğan Orta Aziyalıq jawıngerlerdin qural-jaraqların súwretlep keltirgen. Baktriyalılar oqjay hám nayzalar menen, saklar qanjar hám aybaltalar menen, xorezmliker wám soğdılılar baktriyalılar sıyaqlı qural-jaraqlar menen sawashqa kirisken. Sak hám baktriyalı atlı áskerleri Kserks áskerleri arasındagı eń jaqsı jawıngerler esaplangan.

Oylap kórin

Sizińshe, qaysı maqset penen Shıraq parsılardı izine ertip, suwsız qum sahrasına baslap bargan?

Atlı hám piyada áskerler

Massagetlerdın kiyim-kenshek hám qural-jaraqları

Gerodottın massagetler haqqındağı gúrrińi

“Massagetler skif (sak)ler sıyaqlı kiyinip, turmıs tárizi birdey bolğan. Olar atlı hám piyada sawash qılğan. Ádet-te, oqjay, nayza hám aybaltalar menen qurallangan. Olardıń bárshe buyımları hám ásbap-úskeneleri altın hám mıstan islengen. Nayzalardıń hám oqjay oqlarınıń ushları, áskeriy baltalar mıstan islengen. Bas kiyimleri hám belbewleri altın menen bezelgen. Atların qorgaw ushın sawıtlar kiydirilip, olar da mıstan toqılğan.

Massagetler gálle ekpey, sharwashılıq hám balıq awlaw menen kún keshirgen. Araks (Ámiwdárya) da balıq kóp. Sút ishedı. Olar sıyınatuğın jalğız quday-Quyash. Quyash qudayına attı qurbanlıq qılıp, olardıń pikirinshe gayratlı qudayğa teyzúrér janlıqtı qurban qılıw lazım, – dep esaplağan”.

Massagetler

Mádeniyattín rawajlanıwı

Jazba hám arxeologiyalıq maǵlıwmatlar b.e.sh. VI–IV ásirlerde Orta Aziya xalıqlarınıń ónermentshilik, zergerlik, tigiwshilik, gúlalshılıq hám arxitektura tarawında joqarı dárejege eriskenliginen derek beredi.

Dáryalar oazisinde **Kóktóbe** (Zarafshan), **Daratóbe** (Qashqadárya), **Qumbıztóbe** hám **Gúzeliqır** (Ámiwdárya-nıń tómengi aǵımı) hám basqa sol kibi áyyemgi ónermentlik orayları rawajlangan.

Jazba dereklerde mıs hám temir metalları qazıp alıńanlıǵı hámde Orta Aziyanıń Shıǵıs mámleketleri menen baylanıstırǵan áyyemgi kárwan jollarında alıp barılǵan sawda-satıq isleri haqqında maǵlıwmatlar keltirilgen. Sawda kárwanları qaraqshılar hújimi hám talawshılardan qorǵalǵan. Áhmiyetli sawda jolları ótken dárya ótkelleri hám de taw asıwları boy-lap áskeriy qorǵanlar qurılǵan.

Gúzeliqırdan
tabılǵan gúlal
qazan

Altın bilezik. Ámiwdárya ǵáziynesinen

Bezeniw buyımları

Suzadağı saray qurılısı haqqında Dara I jazıwı

“Qurılısta isletilgen altın Sard hám Baktriya-dan alıp kelindi. Almaz, lazurit hám yaqut Soǵdiyanadan keltirilgen. Qollanılǵan kók yaqut Xorezmnen, gúmis hám jez Mısırdan alıp kelindi”.

B.e.sh. V–IV ásirlerde Orta Aziya aymaǵında dáslepki teńge pullar tarqalǵan. Zergerlik óneriniń joqarı dárejede rawajlanǵanlıǵına búgingi kúnde Britaniya muzeyinde saqlanıp atırǵan, 1877-jılda **Ámiwdárya ġáziynesinen** tabılǵan altın hám gúmis buyımlar ayqın mısal bola aladı.

Hárbir qala orayında ishki qorǵan bolǵan. Qalanıń átirapın iyelegen diyqan xojalıqlarında ata ruwına tiyisli úlken shańaraqlar kún keshiretuǵın edi. Diyqanlar qorǵanları úy-jay hám xojalıq bólmelerinen ibarat edi.

Arxeologlar qala hám qorǵanlar átirapında atızlarǵa suw alıp keletuǵın kanal hám japlardıń izlerin tapqan.

Ámiwdárya
ġáziynesinen
tabılǵan
háyselsheler

Parsı shahlarıńıń
maqbaraları.
Naqshı Rostam
jartası. Iran

Sırlı “Ámiwdárya gáziynesi”

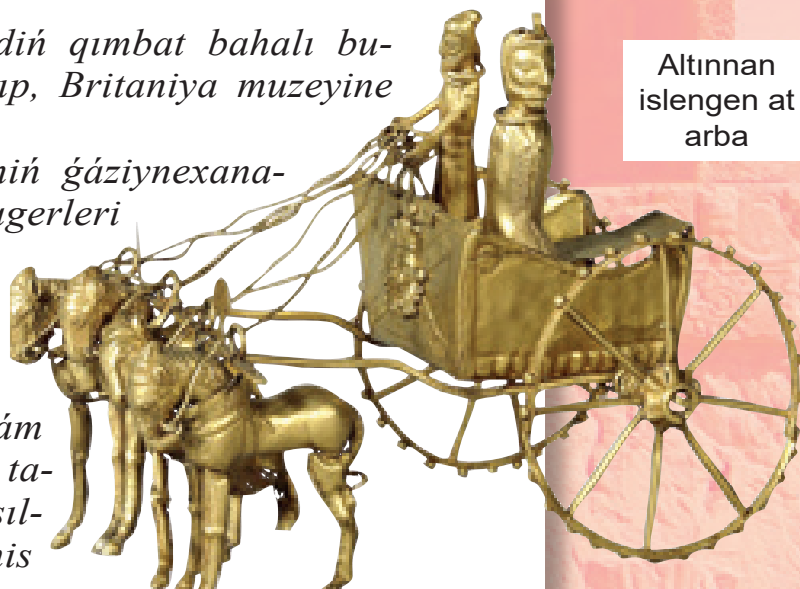
1880-jılı may ayı tınleriniń birinde Awғанstannıń qublasında Qabuldan úsh kúnlik jolda Peshovargá ketip baratırған buxaralı sawdagerler kárwanına qaraqshılar hújim qıladı. Kárwanda altın buyımlar bolған.

Sawdagerlerdiń birewiniń xızmetkeri qaraqshılar tutqınlıǵınan qashıp, sol rayonniń angliyalı áskeriy-siyasiy nayıbı kapitan F. Berton áskeriy postın ayaqqa turǵızadı. Berton járdemshilerin qasına alıp, qaraqshılar izinen túsedi. Yarım tünde Berton tosattan qaraqshılar aldınan shıǵadı. Olar oljanı bólisip atırған boladı. Sol waqıtta taw úńgirinde tosattan payda bolған kapitangá qaraqshılar qarsılıq kórsete almaydı.

...Hindistanda sawdagerlerdiń qımbat bahalı buyımların angliyalılar satıp alıp, Britaniya muzeyine tapsırған.

1905-jılı Britaniya muzeyiniń gáziynexanasıhı O.Dalton Buxara sawdagerleri haqqında “Oks gáziynesi”, - degen kitap jazadı.

Sawdagerlerdiń sózi boyınsha bul altın buyımlar 1877-jılı **Qubodiyan** alabınan hám áyyemgi Baktriya jerlerinen tabılған. Ol joqarı kórkemlik usılda islengen altın hám gúmis buyımlardan ibarat edi. Bul joqarı dárejede islengen súwretlew óneri úlğileri hám de teńgeler pánde “Ámiwdárya (Oks) gáziynesi” atı menen belgili.

Altınan islengen at arba

Oylap kóriń

Baktriya ustaları tárepinen islengen altın arbaǵa qarań. Orta Aziyada áyyemgi súwretlew óneri qay dárejede rawajlangan?

Soraw hám tapsırmalar

1. Kir II massagetler jurtına qashan bastırıp kirdi?
2. Massagetler qáwimlerin kim basqaradı? Kir II áskerleri hám massagetler ortasındaǵı sawashtı táriyplep berin.
3. Dara I ge qarsı qozǵalań qaysı aymaqta baslangan hám oǵan kim basshılıq etken?
4. Ahamoniyler Orta Aziyada basıp alıńan aymaqlarda qanday minnetlemelerdi belgilegen?
5. Shiraqtıń erligi haqqında gúrriń etip berin.

Orta Aziya Ahamoniyler dáwirinde

Óz aldına (úsh) satrapıyalar baslıǵı satrap

Daratóbe, Kóktóbe, Qumbıztóbe, Gúzelıqır

Xojalıq, ónermentshilik, hám sawda qatnasıqlarınıń rawajlanıwı

35–36-§. ORTA AZIYA XALQÍNÍN GREK-MAKEDON BASQÍNSHÍLARÍNA QARSÍ GÚRESI

b.e.sh. IV ásirde Makedoniyanín rawajlanıwı

B.e.sh. 336-jılda Filipp II óliminen soń onıń 20 jaslı balası Aleksandr Makedoniya húkimdarı boladı. **B.e.sh. 334-jılda** ol Shıǵısqa júris baslap, bul júris 10 jıl dawam etedi. Mine usı urıs dawamında ol Kishi Aziya, Siriya, Mısır, Iran hám Hindistanda úlken-úlken aymaqlardı basıp aladı. Aleksandr Makedonskiy úlken aymaqta grek mádeniyatınıń tarqalıwına imkan jaratıw maqsetinde basıp alınǵan aymaqlarǵa greklerdi jaylastıradı.

Orta Aziya xalıqlarınıń qural-jaraǵı hám áskeriy óneri

Orta Aziya jawingerleri sawashǵa sawıt kiyip kirisip, baslarına duwlıǵa kiyip alǵan. Qanjar (**akinak**) hám qılıshlar, jawinger aybalta (**sagaris**) hám nayzalar menen qurallanǵan. Uzaq aralıqtan turıp sawash júrgiziw quralı sıpatında oqjaydan paydalanǵan. Dushpanǵa qarsı hújimdi atlılar baslap bergen. Atlılar hújim qılıp turıp, dushpanǵa oq hám nayzalar menen topılıs jasaǵan.

Qorǵan hám qalalardı qorǵawda oqjay hám palaqpannan paydalanǵan. Qorǵanıw maqsetinde tas hám pisen ılaydan tayarlanǵan yadrolar qollanılǵan. Qalalar gúzetiw minaraları hám gezeleri bolǵan bekkem diywallar menen qorshap alınǵan edi. Diywallar tóbesinde oqjayshılar ushın arnawlı jollar salınǵan. Sırtqı diywal boylap jaylasqan dóńgelek oq atıw orınlarında oqjayshılar ornalasqan. Suw toltırılǵan shuqır hám keń qándeke qalaǵa baratuǵın joldı tosıp turatuǵın edi.

Akinak

Jawinger
aybalta-
sagaris

Orta Aziya áskerleri

Aleksandrđn áskeriy atlanısları

B.e.sh. 330-jılda Aleksandr Makedonskiy áyyemgi Parsı mámleketiniń Ahamoniylar dinastiyasınan bolǵan sońǵı shahı **Dara III** áskerlerin qıyratadı. Ol Hindistanǵa atlanıs jasawdan aldın áskerleriniń arqa tárepiniń qáwipsizligin támiyinlew maqsetinde **Oks** (Ámiwdárya) tıń arǵı tárepinde jasawshı xalıqlardı boysındırmaqshı boladı.

Birinshi bolıp onıń jolın tosqan qala Baktriya paytaxtı **Baktra (Zariasp)** boldı. Bul waqıtta Ahamoniylar dinastiyasınıń wákili **Bess** Baktrianıń satrapı edi. Ol Baktra qalasın taslap, Okstıń arǵı tárepine qashıp ketedi.

Maroqandtıń basıp alınıwı

B.e.sh. 329-jılı grek-makedonlar Maroqandtı iyeleydi. Aleksandr áskerleriniń bir bólimin qaldırıp, ózi bolsa **Qurushkat (Kiropolis)** qalasın basıp alıw ushın tiykarǵı áskeriy kúshleri menen Sırdárya jaǵalarına qaray jılıy baslaydı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda bul qalaǵa parsı shahı Kir II tiykar salǵan eken.

Soǵdiyana xalqı basqınshılardı qarsı gúreske kóterildi. Tez arada soǵdlılarǵa baktriyalılar hám saklar qosıladı. Qozǵalańǵa talantlı áskerbası **Spitamen** basshılıq etedi.

Ádewir ásker toplaǵan Spitamen Maroqandtı qorshawǵa aldı. Aleksandr qamalda qalǵanlarǵa járdemge úsh mıńǵa jaqın jawıngerlerden ibarat ásker jiberedi. Áyyemde **“Politimet”** dep atalǵan Zarafshan dáryası boyında makedoniyalılarǵa duzaq qoyǵan Spitamen dushpan toparın birotala qırıp taslaydı. Sonda Aleksandrđn ózi qozǵalańdı bastırıwǵa atlanadı. Grek-

Oylap kóriń

Spitamen basshılıq qılǵan soǵdlılar áskerine baktriyalılar hám saklar ne ushın qosılǵan.

Aleksandr Makedonskiy óz áskeri menen

Oylap kórin

Spitamen qanday qılıp makedoniyalıların san tárepinen ústin bolğan áskeriy bólimin jeńiliske ushırata aldı?

Makedoniyalıları shıǵınǵa ushıratqan soǵdılarıń oqjay oqları

lerdiń úlken kúshleri jaqınlasıp kiyatırǵanına xabar tapqan Spitamen qamaldı toqtatıp, áskerlerin sahraǵa qaray baslap ketedi.

Saklarǵa qarsı gúres ushın Aleksandr **Yaksart (Sırdárya)** boyında, Xojend janında bir qala salıwdı buyıradı. Bul qala **Aleksandriya Esxata** (Uzaqtaǵı Aleksandriya) dep ataladı.

B.e.sh. 328-jıl gúzinde Spitamenniń Aleksandr menen sheshiwshi sawashı bolıp ótedi. Kúshler teń bolmaǵanlıǵı sebepli Spitamen jeńilip, shólge sheginedi. Sol jerde kóshpeli qáwimler basshıları onı satqınlarsha óltiredi.

Spitamen qozǵalań bastırılsa da, Soǵdiyanada grek-makedonlar birinshi márte jeńiliske ushıraydı. Aleksandr jergilikli aqsúyekler menen múnásibet ornatiw jolların izleydi. Soǵd aqsúyekleri Xoriyen hám Oksiarttıń Gisar tawlarında jaylasqan taw qorǵanların qolǵa kirgizip, Oksiarttıń qızı **Ravshanakqa (Roksana)** úylenedi. Solay etip Aleksandr Makedonskiy itibarlı soǵd aqsúyeklerinen biri menen aǵayın tutınıp, Oksiarttı Baktriya wálayatlarınan biriniń hákimi etip tayınlaydı.

Orta Aziya jerlerin basıp alıw ushın Aleksandr derlik úsh jıl urnsada, biraq onsha úlken bolmaǵan aymaqtı: Margiyana, Baktriya, Soǵdiyana, házirgi Bekabad hám Xojend arasındaǵı Sırdárya boylarınǵana boysındırıwǵa miyasar boladı. Xorezm, Tashkent oazisi hám Fergana óz gárezsizligin saqlap qaladı.

Ósh alıw

Aleksandrđn áskerleri Zarafshan dáryasına alıp baratúğın joldan shań-tozań kóterip keler edi.

...Tosattan oqlar ses shıǵarıp usha basladı. Putalıqlar arasınan oqjay oqları jawınday jawılar edi. Dushpan oylamaǵan jerden hújim qıldı. Makedoniyalılar qorqınıshtan qatıp qaldı. Jáne duzaq!... Karannıń buyırq aralas baqırǵan dawısına heshkim qulaq salmadı. Ğalawıt tapqan makedoniyalılar qasha basladı. Biraq dushpan piyada áskerleri qamızarlıq arasınan olardıń aldınan shıǵıp, aybaltanı sheberlik penen iske saldı hám dushpanlardı qıra basladı.

Frakiyalı, agrian, peon, makedoniyalı, fessaliyalı hám illiriyalılardan eki mıń ásker Zarafshan boyında máńgi qalıp ketti. Ósh alıw ózin kúttirmedi. Nabıt bolǵan áskerlerdi Olimp tawındaǵı qudaylar da ellinler armiyası qatarına qaytarıwǵa ázzilik qıldı. Bul úlken jeńilis grek-makedon áskerleriniń jeńilmesligi haqqında gáplerdi biykarladı.

Spitamen óz jetiskenliklerin rawajlandırıp, makedoniyalılardı Maroqand qorǵanında qorǵanıw sharaların

Oylap kóriń

Sizińshe, Aleksandrđn áskerleri qalay jazalanǵan? Tekstten paydalanıp sóylep beriń.

Spitamen.
Zamanagóy súwret

kóriwge májbúr etti. Aziyalılardıń atlı áskerleri make-
donlar ústine atlı bastırıp kele basladı. Krater hújim
qılıp kiyatırǵan atlı áskerlerge qarsı tasatar qurallardı
iske saldı. Atılǵan júzlep taslar atlılar qatarına zıyan
jetkizdi. Qorqıp qalǵan atlar kisnep, pısqırǵanınsha
awdarılıp túse basladı. Biraq atlı áskerler ózlerin joǵal-
tıp almadı. Atlarınan sekirip túsip, ózlerin sawashqa ta-
yarladı.

Fessaliya atlıları Baktriya atlıları qanatına hújim
qıldı. Baktriyalılar shegindi. Dúnyanıń eń saylandı atlı
áskerleri esaplanǵan Fessaliya jawingerleri soqqısına
aziyalılar tótepki bere almadı. Kraterdiń kewili jayına
tústi.

Fessaliya atlıları dushpannıń urıs ónerin yadtan
shıǵarıp, olardı quwıwdı dawam etti. Hátte attıń ústin-
de samalday jelip baratırǵanda da saklar, baktriyalılar
oqjaydan qátesiz oq úze alatuǵınlıǵın olar umıttı. El-
linler oqjaydan oq úziwde Gerakldi teńi joq dep esap-
laǵan. Okstıń arǵı tárepinde ápsanawiy qaharmannan-
da sheber oqjayshılar jasar eken.

Aleksandr Makedonskiydiń áskeriy atlanısları

Basqinshılıq aqıbetleri

Grek-makedoniyalı áskerlerdiń basqinshılıq júrisleri Orta Aziya jerlerin qarabaqanaǵa aylandırdı. Xalıqtıń úlken bólimi qırıp taslanıp, kóplep qalalar oyran etildi.

Aleksandr Makedonskiy Orta Aziyada birneshshe qalalar qurdıǵan. Bul qalalar onıń atı menen **Okstaǵı Aleksandriya, Aleksandriya Esxata, Margiyana Aleksandriyası** hám taǵı basqa túrinde atalǵan.

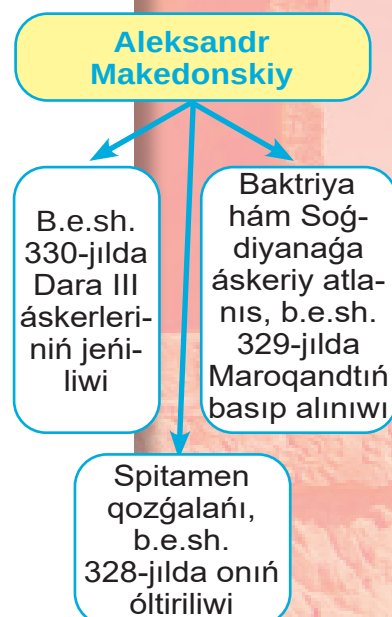
Olardıń ayırımları wayran etilgen Soǵdiyana hám Baktriya qalaları ornında, al basqaları tayanış qorǵanı sıpatında jańadan qurılǵan. Bul qalalarda grek-makedoniyalılarıdıń piyada hám atlı áskerleri jaylasqan. Bul áskerlerdiń siyreklesken qatarı Baktriya hám Soǵdiyana jasları esabınan toltırıladı.

Jergilikli aqsúyek shańaraqlarınan jaslar, solardıń ishinde Roksananıń inisi Itan makedoniyalılarıdı saylandı atlı armiyası – **agema**ǵa qabıl etiledi. Grek tariyxshısı Arriannıń jazıwınsha “óz nayzaları ornına olardıń hám-mesi makedoniyalıları nayzaları menen qurallandı”. Jas jawıngerlerge áskeriy is penen birge grekshe oqıw-jazıwdı úyretken. Keyin bolsa grek-makedoniyalıları qurdırǵan qorǵanlarda áskeriy xızmetti atqarǵan.

Bara-bara ónermentshilik hám sawda qayta tiklendi. Jergilikli hám grek mádeniyatları dástúrleri qosılıp kete basladı. Usı tiykarda **Salavkiyler, Grek-Baktriya hám Parfiya** sıyaqlı antik mámleketler rawajlanadı.

Oylap kórin

Ne ushın Soǵdiyana hám Baktriya jasların áskeriy is penen birge oqıw-jazıwdı biliwge úyretken?

Soraw hám tapsırmalar

1. Orta Aziyalı jawıngerlerdiń quralların táriyiplep berin.
2. B.e.sh. VII–IV ásirlerde Orta Aziya qalaları qanday kóriniste bolǵan? Olardı sanap berin hám kartada kórsetin.
3. Spitamen qozǵalańı qashan bolıp ótti? Qozǵalań qanday juwmaqlandı?
4. Grek-makedoniyalı áskerlerdiń Orta Aziyaǵa basqinshılıq júrisleriniń unamsız aqıbetlerin sanań.
5. Kartada Aleksandr Makedonskiydiń Orta Aziya boylap júrgen jolların kórsetip berin.

37-§. SALAVKIYLER MÁMLEKETI HÁM GREK-BAKTRIYA PATSHALÍGÍ

Orta Aziya Salavkiyler mámleketi quramında

B.e.sh. 323-jılı
Aleksandr Makedonskiy
mámleketi bólinip ketdi.

Makedoniya

Mısır

Siriya
(Salavkiyler
mámleketi)

B.e.sh. 323-jıl 13-iyunda Aleksandr Makedonskiy dúnyadan ótti. Ol dúzgen mámleket úsh bólimge: **Ma-kedoniya**, **Mısır** hám **Siriyağa** bólinip ketedi. Bul mámleketler Aleksandrđın en jaqın áskerbasıları tárepinen basqarılğan.

Uzaq dawam etken óz ara urislardan soń **b.e.sh. 312-jıl**da Aleksandr Makedonskiyđın áskerbasılarının biri **Salavka** Babil (Siriya mámleketi) húkimdarı boldı. Salavkiyler mámleketi quramına Mesopotamiya, Iran, Parfiya, Baktriya, Soğdiyana hám Margiyana kirgen.

Salavka óz mámleketi quramına kirgen Orta Aziya-nıń wálayatların satrapiyalargá ajıratadı. Mámleketti qorgaw hám áskerlerdi dúziw menen burıngı áskerbasılardan tayınlangan **strategler** shugıllanatuğın edi.

Salavka óz ulı **Antioxtı** Shıgıs wálayatlar-Parfiya, Margiyana, Baktriya hám Soğdiyanağa nayıp etip tayınladı. Salavkanıń óliminen soń Antiox úlken mámleket húkimdarına aylanadı hámde 20 jılğa jaqın basqardı.

Patsha Antiox Salavka hám **Apama** Spitamenniń qızınıń perzenti edi. Malika Apama Salavkiyler mámleketinde ataqlı bolǵan. Qarabaqanaları házirgi Siriya aymaǵında jaylasqan qala onıń húrmetine **Apameya** dep atalǵan.

Balalıq dáwirinde Antiox Soǵdiyana haqqında gúrrińlerdi anasınan esitken. Ana tárepinen Soǵd onıń ata-babaları jurtı bolǵan. Aleksandr Makedonskiyge qarsı gúresken ataqlı babası Spitamen atı hám onıń qáwimi Soǵdiyananıń eń áyyemgi jergilikli xalqı esaplangan. Sonıń menen birge Spitama atı-bul Shıǵısta áyyemgi zardushtiylik dinine tiykar salǵan Zaratushtra qáwiminiń de atı. Soǵd tilinde “**Spitamana**” sóziniń túp-tiykarı avesto tilinde “Spentamana” – “Muqaddes ruwx” mánisin ańlatqan.

Ástelik penen Soǵdiyana, Baktriya hám Margiyanada tınısh turmıs tiklene basladı. Bul jerlerde jańa qorǵanlar hám qalalar salınıp, sawda-satıq, diyqansılıq hám ónermentshilik rawajlana basladı. **Baktra, Maroqand, Margiyana Antioxiyası (Marı), Termiz** úlken qala hám mádeniy oraylarǵa aylanadı.

Sawda jolları boylap jaylasqan qalalar úlken áhmiyetke iye bolǵan. Termiz átirapında jaylasqan Ámiwdáryanıń oń jaǵalıǵında jaylasqan **Kempirtóbe qorǵanı** solardan biri. Arxeologlardıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, qorǵan Aleksandr Makedonskiydiń Soǵdiyanaǵa áskeriy atlanısı waqtında Oks dáryasınan keship ótken ornında jaylasqan. Qorǵan ishinde sawda kárwanlarına xızmet kórsetiw ushın arnawlı ǵálle saqlaw orınları bolǵan.

Baysın tawlarında **Uzındara qorǵanı** jaylasqan. Ol tastan qurılǵan qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan. Bul jerde Baktriya hám Soǵdiyananı baylanıstırıp turǵan áhmiyetli taw jolın qorǵaǵan grek-makedon áskerleriniń garnizonı jaylasqan. Túrlishe arxeologiyalıq materiallıq derekler jawıngerler turmısı haqqında maǵlıwmat beredi. Bul tabılmalar: awqat pisiriw ushın arnalǵan gúlal qazan hám suw ıdısları, qorǵanda saqlanǵan úlken ıdıslar-xum, úy-ruwzıǵershilik buyımları hámde salavkiyler hám grek-baktriya dáwirine tiyisli gúmis hám mıs teńgelerden ibarat.

Salavka

B.e.sh.
312-jılda
Salavkiyler
húkimdarı

Mesopotamiya, Iran,
Parfiya,
Baktriya,
Soǵdiyana,
Margiyana

B.e.sh.
280-jıldan
Antiox
húkimdar

Baktra,
Maroqand,
Marı,
Termiz

Diodottiń altın teńgesi

Patsha Evtidem
teńgesi

Grek-Baktriya mámleketi

B.e.sh. 250-jilda Baktriya Salavkiyler mámleketi-nen ajralıp shıǵadı. Antik dáwir tariyxshılarınıń xabar beriwinshe birneshshe Baktriya qalaları húkimdarı **Diodot** ózin patsha dep járiyalaydı. Sol waqıyadan baslap Grek-Baktriya mámleketi tariyxı baslanadı. B.e.sh. 250-jilda Salavkiyler mámleketinen ajralıp shıqqan Parfiya Baktrianıń qarsılasına aylanadı.

Baktriyadan tısqarı Grek-Baktriya patshalıǵı quramına Soǵdiyana hám Margiyana da kirgen.

Diodottan keyin Grek-Baktriyada húkimdarlıq mámleket tariyxında sezilerli iz qaldırmaǵan **Evtidemge** ótti. Evtidemniń balası **Demetriy** húkimdarlıǵı dáwirinde Grek-Baktriya patshalıǵı eń úlken mámleket shegarasına iye boldı. Hindistan jerleriniń bir bólimi usı mámleketke qosıp alınǵan edi.

Parfiyada hákimiyat **Mitridat I** qolına ótiwi menen ol Baktriyaǵa áskeriy qısım jasawdı kúsheytti. Grek-Baktriya mámleketi tınımsız urıslar alıp barıwı, bul mámle-

Grek-Baktriya patshalıǵı
B.e.sh. II ásir

Áyyemgi grek qalası
Ayxanum. Baktriya.
Tiklengen

Oylap kórin

Grek-Baktriya
mámleketinde
sawda-satıqtıń
janlanıwına ne
sebep boldı?

kettiń kúshsizleniwine sebep boldı. Bunnan paydalangan kóshpeli yuechji qáwimleri **b.e.sh. 140–130-jıllar** aralıǵında Grek-Baktriya mámleketin basıp aladı.

120 jıl ómir súrgen Grek-Baktriya mámleketinde ónermentshilik hám sawda-satıq rawajlanıp, qalalar salınadı. Baktriya, Soǵdiyana hám Margiyana ónermentleriniń islegen buyımları kóplep qońsı qala hám mámleketlerde payda bolǵan. Grek-Baktriya mámleketinde húkimdarlar súwreti túsirilgen teńgeler quyıp shıǵarılǵan. Tigrdeǵı Salavkiyadan Baktriyaǵa shekem jol qurılısı tamamlanǵannan soń, áyyemgi Shıǵıstıń kóplegen mámleketleri menen sawda-satıq baylanısları janlanadı. Baktriya arqalı Qıtaydan Hindistanǵa, sonday-aq Ullı Jipek jolınıń Qubla bólimine sawda jolı ótken.

Grek-Baktriya patshalıǵı

Baktriya,
Soǵdiyana,
Margiyana

B.e.sh.
250-jılda
dúzilgen

Húkimdarlar:
Diodot,
Evtidem,
Demetriy

120 jıl
ómir súrgen,
yuechjiler tárepinen
basıp alınǵan

Soraw hám tapsırmalar

1. Aleksandr Makedonskiydiń mámleketi ne ushın hám qaysı gárezsiz mámleketlerge bólinip ketti?
2. Salavka hám Antiox haqqında nelerdi bilesiz?
3. Grek-Baktriya mámleketi tariyxı haqqında aytıp berin.

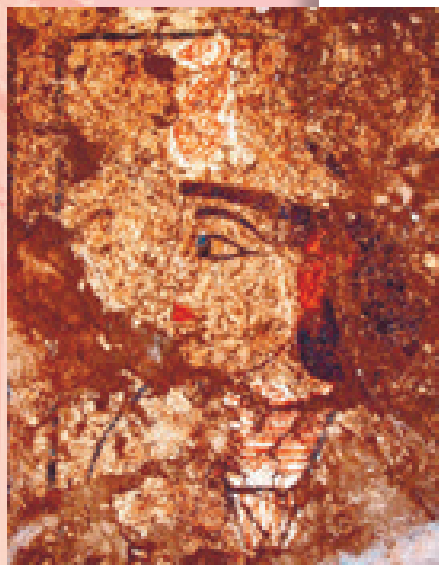
38–39-§. ÁYYEMGI XOREZM

Xorezm mámleketi

B.e.sh. IV ásirde Xorezm Ahamoniylar mámleketi-
nen ajralıp shıǵıp, ǵárezsiz mámleketke aylanadı. Alek-
sandr Makedonskiy húkimdarlıǵı dáwirinde de Xorezm
mámleketi ǵárezsiz edi. Áyyemgi grek tariyxshısı **Ar-
rianniń** aytıwınsha, bul dáwirde Xorezmde **Farasman**
patshalıq etken.

B.e.sh. IV–III ásirlerde Xorezm Orta Aziyada qala
qurıw hám arxitektura keń rawajlangan áhmiyetli orayı-
na aylanadı. Mámleket shegaraları hám sawda kárwan
jolları boylap qorǵanlar qurıladı. Xorezmniń **Xiywa,**
Janbasqala, Bazarqala hám basqa qalalarında kór-
kem, záwlim imaratlar boy tikleydi.

Qalalar bekkem qorǵanıw diywalları menen qorsha-
lıp, diywal múyeshlerinde gúzetiw minaraları qurılǵan.
Oraydan ótken kóshe qalanı ekige bólip, onnan bolsa
átirapqa kósheler kesip ótip, máhálleler bir-birinen ajı-
ralıp turǵan. Oraylıq maydanda záwlim saray hám iba-
datxanalar jaylasqan. Xorezm mámleketinde áskeriy is,
xojalıq hám ónermentshilik tarawı rawajlanıwına úlken
itibar berilgen.

Diywaldaǵı súwret.
Aqshaxan qala.
B.e.sh. II–I ásirler

Qoyqırılǵanqala.
Qazıwdan keyin tiklengen kórinisi

Xojalıq hám ónermentshilik

Bul úlke xalqı xojalıgınıń tiykarın suwǵarıp egiletuǵın diyqanshılıq hám sharwashılıq quraǵan. Qalalar hám diyqanshılıq úy-qorǵanlarınń átirapların atızlar, baǵlar qorshap turǵan. Ámiwdáryadan uzınlıǵı 40-50 kilometrge jetetuǵın keń suwǵarıw kanalları qazılǵan. Xorezmli-ler biyday, arpa hám tarı ekken. Qorǵanlarda gálle saqlaw ushın arnalǵan úlken qoymaxanalar jaylasqan.

Xorezmde ónermentshilik rawajlanǵan: gúlalshılıq, temir hám mıs ásbaplar, qural-jaraq hámde zergerlik buyımları tayarlanǵan. Xorezm xalqı Soǵdiyana, Margiyana, Baktriya hám kóshpeliler menen jaqınnan sawda qatnasıqların ornatqan. Bul úlkeden áhmiyetli kárwan jolları ótken. **B.e.sh. I ásirde** hám eramızdın dáslepki ásirlerinde Xorezmde gúmis hám mıs teńgeler islep shıǵarılǵan. Bulardıń hámmesi sawda qatnasıqlarınıń rawajlanıwına kómeklesken.

Áyyemgi Xorezmlierdin kelbetleri.
Tiklengen

Xorezm qorǵan diywalları

Háykel
kórinisindegi
ossuariy

Kórkem óner, jazıw hám din

Gúlal ıdıslar

Áyyemgi Xorezm sarayları hám ibadatxanaları diywal súwretleri, skulpturanıń joqarı úlgeri menen bezelgen.

Ámiydáryanıń oń jaǵalıǵındaǵı **Aqshaxan qalasında (b.e.sh. II–I ásirler)** saray hám ibadatxana jaylasqan. Ibadatxana diywalları adamlar, atlar hám atlılar súwretlengen túrli súwretler menen qaplangan. Ásirese, 30 qaharman súwreti ayırıqsha ajralıp turadı. Olardıń kópshiligi qus kórinisindegi taj kiydirilgen halda súwretlengen.

Usı imaratlardı qurıw ushın mámlekettiń bárshe aymaqlarında islep shıǵarılǵan qam gerbishler kóp muǵdarda isletilgen. Qurılısta arxitektorlar, súwretshiler hám skulptorlar qatnasqan.

Eramızdıń II–III ásirlerinde záwlim qala – Xorezm húkimdarlarınıń rezidenciyası **Topıraqqala** salınǵan. Onıń arqa bóliminde úlken saray hám ibadatxanalar jaylasqan. Saray ójireleri áyyemgi qudaylar, shahlar, jawıngerler, muzıkantlar, haywan súwretleri menen bezelgen. Zallardıń birinde diywal boylap jaylasqan sıpada boyalǵan ılay háykeller ornatılǵan. Olardıń ulıwma sanı 115 bolǵan.

Orta Aziyada eń áyyemgi jazıw Xorezm aymaǵınan tabılǵan. **Aybúyirqala (b.e.sh. V–IV)** esteliginen xumnıń sırtına jazılǵan jazıwlar usılar qatarında.

Áyyemgi Xorezm qorǵanlarınıń qarabaqanaları

Keyingi dáwirlerde jazıwlar qara sıyada gúlal, súyek, ağash taxtaysha hám terilerge jazılğan. Aramey álipbesine tiykarlangan Xorezm jazıwı 20 háripten ibarat bolğan.

Awıl xojalıǵı, ónermentshilik hám arxitekturanıń rawajlanıwı ámeliy bilimlerge tiykarlangan. Sol sebepli Xorezmde astronomiya, geometriya, matematika sıyaqlı anıq pánler rawajlangan. Ibadatxanalar qasındaǵı mekteplerde sawat ashıw hám arifmetikaǵa úyretken. **Topıraqqala** diywalındaǵı jazıwlı teri oramların kóterip turǵan ruwxanıy-xatkerdiń súwreti itibarǵa ılayıq.

B.e.sh. III ásirde Xorezmde bekkem qorǵan Qoyqırılğanqala qurılğan. Qala ibadatxanasınan ruwxanıylar aspan denelerin baqlaǵan. Mısır ruwxanıyları Nil tasqını waqtın anıqlaǵanı sıyaqlı, Xorezmli ruwxanıy-astronomlar Ámiwdárya suwlarınıń tasıw waqtın belgilep bergen. Sonday-aq, olar egin egiw, nál otırǵızıw hám hasıl jıynaw máwsimleri múddetin anıq bilgen.

Xorezm jawingeriniń bórtpe kórinisi. Naqshı Rustam. Iran. B.e.sh. V ásir

Áyyemgi Xorezm jazıwı

Diywaldağı súwret.
Topraqqala.
Eramızdın II–III
ásirleri

Xorazmli jawıngerdın
basınıń kórinisi.
Eramızdın I ásir

Áyyemgi Xorezm

Ibadatxana-
lar: Qoyqı-
rılğanqala
Aqshaxanqala

Qalalar:
Xiywa, Jan-
basqala, Ba-
zarqala, Topıraq-
qala

B.e.sh. V–IV
ásirler: áyyemgi
Xorezm jazıwı,
Aybúyırqala

B.e.sh. IV
ásir, gárez-
siz Xorezm
mámleketi

Xorezm alabında **zardushtiylik táliymatı** keń tarqalğan. Orta Aziyada zardushtiylik jerlew máresimleri menen baylanışlı bolğan eń áyyemgi **ossuariyeler** Xorezmnen tabılğan. Xorezmliler jer, suw hám otqa sıyınıp, bulardı muqaddes dep bilgen.

Xorezmniń eski qalalarından suw hám ónimdarlıq qudayı – **Anaxita** kórinisin ózinde sáwlelendirgen kóplep gúlal háykelsheler tabılğan.

Eramızdın I ásirinde Xorezmde islep shıǵılğan jergilikli kalendardan Xorezmliler VIII ásirge shekem paydalanğan.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xorezm Ahamoniyler mámleketinen qashan ajıralıp shıqqan?
2. Áyyemgi Xorezm qalaları haqqında nelerdi bilesiz?
3. Xorezm kórkem-óneri haqqında aytıp berin.
4. Xorezmlilerdın xojalıǵı hám ónermentshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
5. Áyyemgi Xorezm mádeniyatı hám dini haqqında gúrriń jazın.

40-§. ÁYYEMGI QANHA HÁM DAVAN MÁMLEKETLERI

Qanha mámleketi

Qıtay dereklerinde **Qanha (Qang)** mámleketi **Qang-yuy** dep atalgan. **B.e.sh. III ásirde** oğan saklar tiykar salgan. Arxeologlardıń anıqlawınsha, Tashkent alabınıń Aqqorğan rayonında **b.e.sh. III ásirde** qurılğan **Qanha** qala-qorğanı saklardıń burıńǵı paytaxtı – **Qang-dez** bolğan. Qıtay dereklerinde bul qalanı **Bityan** dep atağan.

Qanha mámleketi aymaqları orta Sırdárya jaǵaları boylap jaylasqan jerlerdi óz ishine alğan.

B.e.sh. II ásir aqırında Qanha qúdiretli mámleket birlespesine aylanadı. Onıń húkimdarları óz teńgelerin basıp shıǵarğan. Qanha mámleketinde áskeriy bekinisler, qorğan, ibadatxanalar, sawda hám ónermentshilik máhálleleri payda boladı.

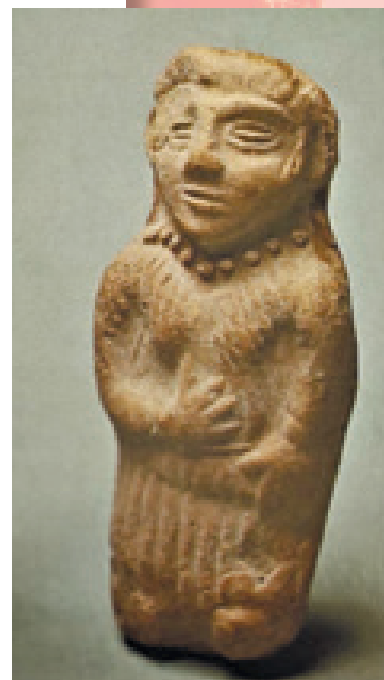
Mámlekettiń mádeniy oraylarınan biri Tashkent oazi-si edi. Mine usı aymaqlarda otırıqshı diyqanshılıq hám sharwashılıq mádeniyatı júzege keledi.

Adamlar biyday, arpa hám salı ekken. Oazisti qorshap turğan tawlardan qalalarga temir, mıs, qalayı hám gúmis jetkizip berilgen. Sol sebepli gúlalshılıq, qural-jaraq islew, toqımashılıq hám zergerlik sıyaqlı ónermentshilik tarawları rawajlangan.

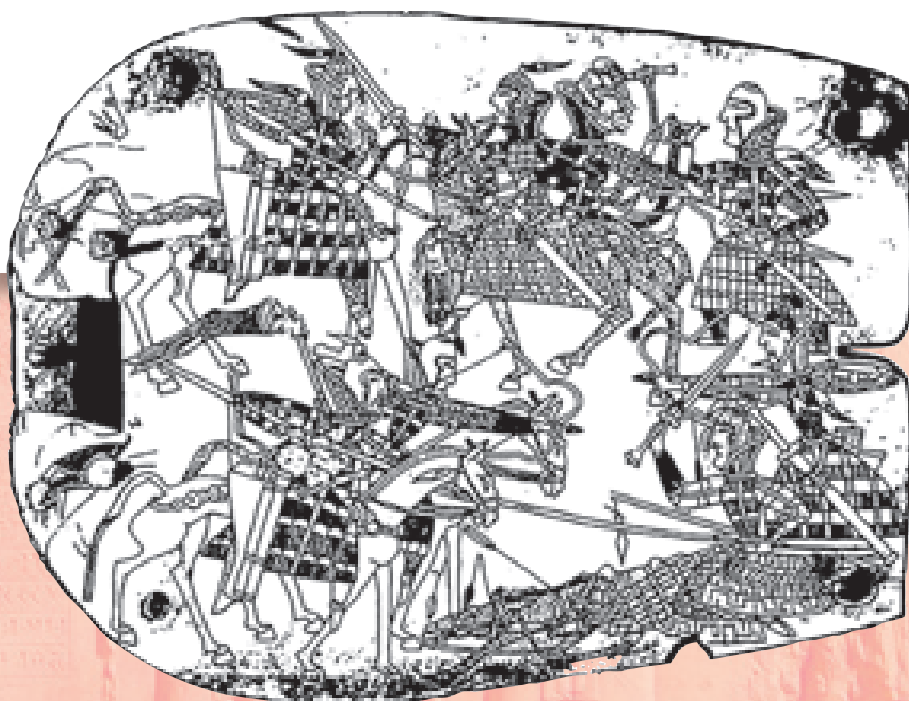
Qang, Qanha,
Qangyuy, b.e.sh.
III – eramızdıń III
ásirleri

Paytaxtı:
Qangdez
(Bityan),
Qanha

Eramızdıń
III ásirlerinde
mayda
múliklerge
bólsheklenip
ketken

Hayaldıń gúlal
háyselshesi.
B.e.sh. II–I ásir

Sawash kórinisi.
B.e.sh. I ásir

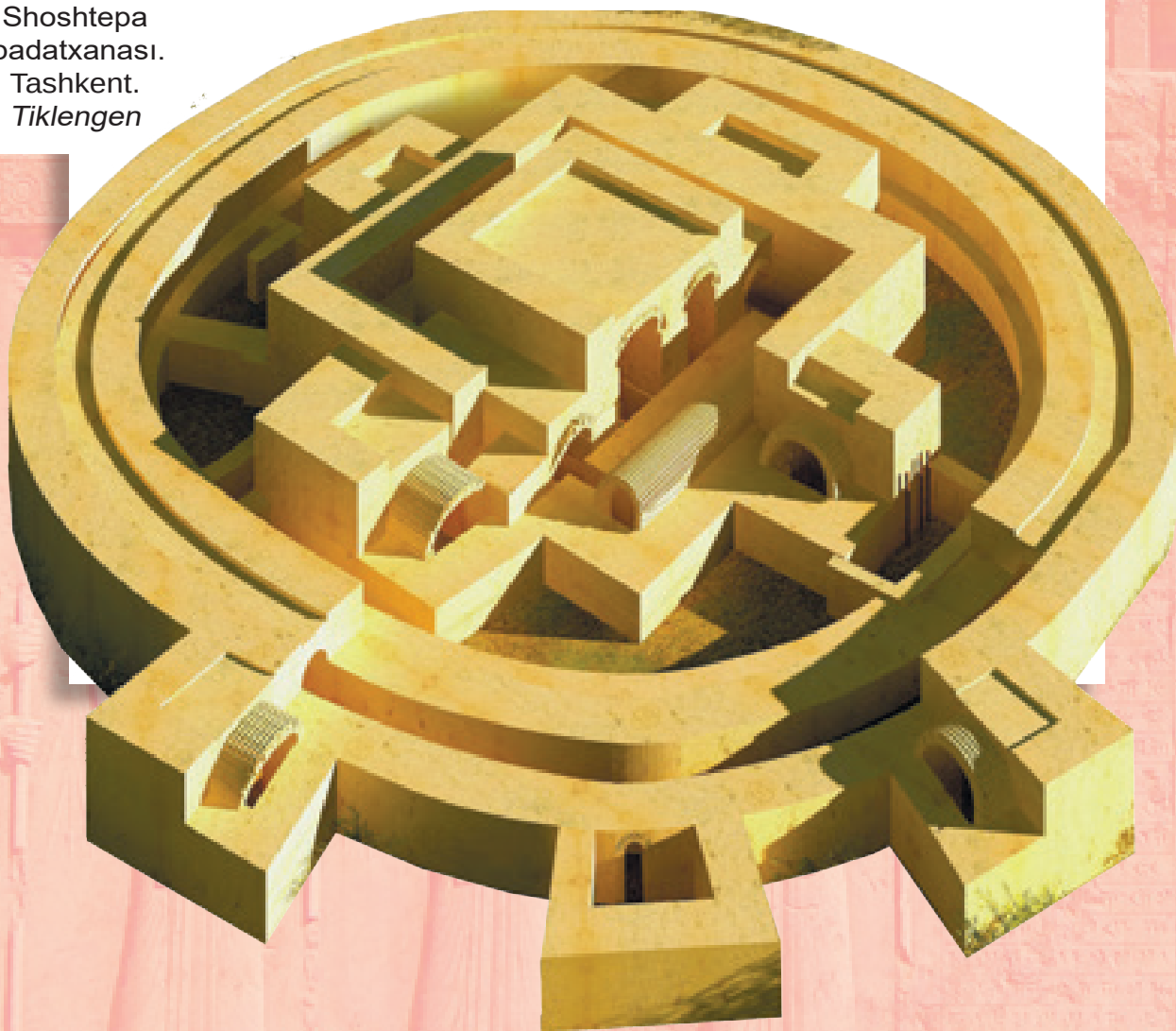
Qanha tamgası

Qanhalılar ot penen quyashqa sıyınğan. **B.e.sh. II ásirde Shoshtepada** sheńber formasındaǵı ot ibadatxanası qurılğan. Dóngelek kórinis quyash tımsalı esaplanğan.

Dalańlıq hám qırlarda sharwashılıq úlken áhmiyetke iye bolğan. Kóshpeli qáwimler eshki-qoylar hám túyelerdi baǵıp, jılqıshılıq penen shuǵıllanğan. Olar teriden ayaq kiyim tigip, jún tawarlardan kiyimler hám gilemler tayarlağan. Diyqanlar hám sharwalar awıl xojalıǵı hám ónermentshilik ónimlerin óz ara almastırğan.

Qanha mámleketi aymaǵınan Ullı Jipek jolınıń arqa tarmaǵı ótkenligi mámleket ekonomikası hám sawda-satıqtıń rawajlanıwına imkan jarattı. **Eramızdın III ásirine** kelip Qanha mámleketi mayda mülklerge bólsheklenip ketedi.

Shoshtepa ibadatxanası.
Tashkent.
Tiklengen

Davan mámleketi

Davan mámleketi (Qıtay dereklerinde bul úlke usı at penen tilge alınadı) shama menen **b.e.sh. III ásirde** payda bolıp, Fergana alabında jaylasqan.

Davan haqqında maǵlıwmatlar qıtay dereklerinde kó-birek keltirilip ótilgen. Bul jerge arnawlı sapar qılǵan Qıtay elshisi **Chjan Szyan** bılay jazǵan: *“Davanda 70 úlken-kishili qalalar bar, olardıń sanı birneshshe júz mıń adamnan ibarat”*. Sonday-aq, elshi davanlılar turmısı tuwrısında bul mámleket xalqı júdá miymandos hám kewili ashıq adamlar ekenligi haqqında maǵlıwmatlar bergen.

Qıtay húkimdarları bul mámleketti basıp almaqshı bolǵan. Áskeriy atlanıslardıń birinde olar Davan mámleketi paytaxtı **Ershini** qolǵa kirgizip, biraq xalqınıń salıq tólewı esabına onı taslap shıǵıp ketiwge májbúr boladı.

Davan mámleketi Qıtay hám Batıstıń basqa elleri menen bolatuǵın xalıqaralıq sawdada áhmiyetli orın tutqan. Ásirese, Fergananıń násilli atları Qıtay húkimdarların qızıqtırǵan. Hátte olar atlar násiliniń birin **“Dúldúl”** dep ataǵan. **“Dúldúl atlar”** mıqlı hám shapqır bolǵan.

Gúlal ıdıs.
eramızdıń
I-II ásirleri

Taw sayı arqalı Davan hám Qıtaydı baylanıstırıwshı jol ótken.

Oylap kórin

Ne ushin Qitay
imperatorlari
Davan atlarin
“dúldúl atlar” dep
atagan?

“Dúldúl atlar” sebep bolgan urislar

Áyyemgi Fergánada “dúldúl atlar” zatınan tarqalğan násilli atlardı saqlağan. Ráwiyatlarğa qarağanda, Davan átirapında tawlarda jabayı atlar jasağan. Olardı tutıp alıw hám qolğa úyretiwdiń ilajı bolmağan. Sonıń ushin násilli biyelerdi tańlap, olardı sol tawlarğa aydap jiberген. Biyeler hám jabayı ayğırlardan – “dúldúl” atlar tarqalğan. Tyan-Chan qıtay tilinde “aspan tawları” dep awdarıladı. Bul atama atlargada ótkен.

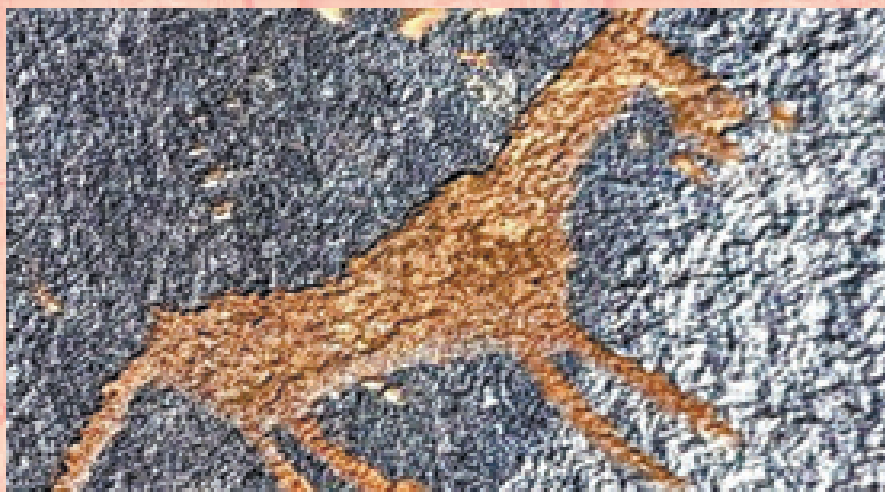
B.e.sh. II ásir aqırında atlardıń dańqı Qıtayğa shekem jetip barğan. Olardı “qanatlı atlar” depte atagan. Shawıp baratırғanda olardıń denesinde ter ornına qan tamshıları kóringen.

Qıtay julnamasında bilay delingen: “Davan mámleketiniń Ershi qalasında ájayıp atlar barlıǵı haqqında xabar keldi. Imperatordıń “dúldúl” atlarğa qızıǵıwshılıǵı artıp baradı. Ol óziniń kelip shıǵıwı ilahiy hám ázzilik ne ekenligin bilmeytuǵınıń adamlar sanasına sińdiriw niyetinde edi. Buniń ushin ol aspanğa shıǵıwğa “dúldúl” atlar qosılğan arbağa mútáj bolıp qaldı”.

Biraq Davan mámleketi atlardı jasırıp, Qıtay elshilerine bergisi kelmedi. Sonda imperator óziniń Che Lin degen batırın elshi qılıp, sawğa-sálemler hám altınnan islengen at háykeli menen Davanğa jiberedi. Qalay bolsada Ershi qalası argımaqların qolğa kirgiziw zárúr edi.

Davan húkimdarları elshi talabın orınlamaydı. Imperatordıń atlardı qolğa kirgiziw talabı orınlanbawı tórt jil sozılğannan soń, Davan menen Qıtay ortasındaǵı urıstıń baslanıwına sebep boladı.

At kórinisi.
Jartas súwreti.
Fergana

Qıtay áskerleriniń Davanǵa birinshi áskeriy atlanısı jeńilis pen juwmaqlanadı. Ekinshi atlanısta Qıtay húkimdarı 60 mıń ásker menen júrisin baslaydı. Bul áskerler jaqsı qurallanǵan hámde azıq-awqat támiynatı menen tolıq támiyinlengen edi. Jılnamashı “pútkil mámleket háreketke kelgen edi”, dep jazadı. Davan mámleketine qaray 50 sárkarda óz áskerleri menen atlanadı. Davanlılardı kútilmegende basıp alıw ushın olar tez pát penen alǵa qaray jılıydı. Olar Ershini qamal qıladı. Qalanı suw menen támiyinlep turǵan suw jolların tosıp, qamaldıń qırqınshı kúni qalanıń sırtqı diywalların buzıp kiredi. Davan húkimdarları qorǵanǵa jasırınıp alıp, kelisim dúziw boyınsha sóylesiwler baslanadı. Qıtaylılar eger argımaqlardı bermese, barlıq atlardı qırǵın qılamız degeninen keyin, Davanlılar argımaqlardı beriwge razı boladı. Qanha mámleketinen járdem kúshleri jetip keliwinen seskengen qıtaylılar kelisim dúziwge razı boladı.

Qıtay áskerleri Ershige bastırıp kirmesten, zárúr muǵdardaǵı atlardı alıp watanına qaytadı.

Sonıń menen “Dúldúl atlar” ushın bolıp ótken tórt jıllıq urıs juwmaǵına jetedi.

At háykelshesi

**Davan
b.e.sh. III-
eramizdın III
ásirler**

Paytaxtı:
Ershi, 70
den artıq
qala, Shu-
rabashat,
Úshqorğan

“Dúldúl
atlar”
sebeb
Qıtay
menen
urıslar

Arxeologlar tapqan dáliller Qıtay jılnamalarındaǵı maǵlıwmatlardı tastıyıqladı. Kóp sanlı xalqına, jaqsı qurallangan hám kúshli áskeriy tayarlıqtan ótken ásker-ge iye Davan **b.e.sh. II–I ásirlerde** rawajlanıwınıń bi-yik shıńına jetken mámleketke aylanadı. Otırıqshı xalıq jer súrip, gálle hám salı ekken, baǵshılıq hám júzim je-tistiriwde úlken nátiyjelerge erisken. Qıtaylılardı ózleri-ne tanıs bolmaǵan Davandaǵı jońıshqa hám júzim jetis-tiriw tań qaldırǵan. Dereklerde mınaday maǵlıwmatlar keltirilgen: “Qıtay elshisi tuqım alıp keldi”. Bunnan soń Qıtay húkimdarı saray átirapındaǵı ónimdarlı jerge jońıshqa hám júzim ektirdi. Tariyxshılar Qıtayda ánar hám eriktiń payda bolıwın Davan mámleketi menen baylanıstıradı. Áyyemgi Fergánada diyqanshılıq má-deniyatı joqarı dárejede rawajlangan. Fergana alabında **Shurabashat, Axsikent, Úshqorğan** sıyaqlı qala qara-baqanaları úyrenilgen.

Alımlardıń anıqlawınsha **eramızdın III ásirinde** Da-van mámleketi ıdırap ketken.

Davan atların
minip júrgen
qıtaylılar

Soraw hám tapsırmalar

1. Qanha mámleketi qashan hám qaysı aymaqta payda bolǵan?
2. Davan mámleketi haqqında nelerdi bilesiz?
3. Qanha hám Davan xalqınıń kúndelik turmısı haqqında aytıp beriń.
4. Qanha mámleketi qashan bólsheklenip ketti?
5. Davan mámleketi tariyxı hám mádeniyatı haqqında sóylep beriń.

41-§. KUSHAN MÁMLEKETI

Kushan mámleketiniń dúziliwi

B.e.sh. 140–130-jıllar aralıǵında kóshpeli yuechji qáwimleri Grek-Baktriya mámleketin basıp aladı. Yuechjiler Baktriya jerlerine kelip ornalasadı. **Eramızdıń I ásirinde** Kushan shańaraǵı rawajlanıp, **Kushan** mámleketine tiykar saladı.

Yuechji qáwimleriniń mǘlklerin birlestirgen birinshi kushan húkimdarı **Kudzula Kadfiz** bolǵan. Bul dáwirde Awǵanstan hám Hindistan wálayatı-Kashmir Kushan mámleketine qosıp alınadı.

Vima Kadfiz dáwirinde Kushan mámleketi aymaǵı jáne de keńeyedi. Patsha **Kanishka** dáwirinde úlken imperiyaǵa aylanadı. Onıń aymaǵına Hindistan, Awǵanstan hám Ózbekstannıń qublasına shekemgi jerler kirgen. Rim, Parfiya, Qıtay mámleketleri qatarında Kushan patshalıǵı da úlken imperiyalardıń birine aylanǵan. Biraq toqtawsız urıslar nátiyjesinde Kushan mámleketi hálsirey baslap, **eramızdıń III ásirinde** bólinip ketedi.

Vima Kadfiz dáwirinde Kushan patshalıǵında húkimdar atı kórsetilgen teńge basıp shıǵarıw baslanıp,

Kushan shahzadasınıń kórinisi

Kushan
patshalariniń
kórinisi.
Tiklengen

aqsha reforması ámelge asırıladi. Teńgelerdiń qunı artadı. Teńgeler altın, gúmis hám mıstan islep shıǵarılǵan.

Kanishka húkimdarlıǵı dáwirinde Kushan patshalıǵı óz rawajlanıwınıń joqargı shıńına erisedi. Jańa-jańa qalalar salınıp, Hindistan, Qıtay hám Rim imperiyaları menen sawda hám elshilik qatnasıqları ornatıladi. Aqsha reforması xojalıq hám sawda-satıqtıń rawajlanıwına kómeklesken.

Xojalıqtıń rawajlanıwı

Kushan mámleketiniń tiykarın suwǵarıp egiletuǵın diyqanshılıq, sawda-satıq hám ónermentshilik quraǵan. Biyday, arpa hám salı jetistirgen. Kushan mámleketi dáwirinde suw digirmanı hám shıǵır túrlerinen keń paydalanǵan.

Ónermentshilik joqarı dárejede rawajlanǵan. Kushan mámleketi esteliklerinen bolǵan **Xalshayan**, **Dalvarzintóbe**, áyyemgi **Termiz**, **Zertóbe**, **Kempirtóbe** hám basqaları úyrenilip anıqlanǵan tabılmalar da bunı tastıyıqlaydı.

Jas óspirimniń
súwreti.
Diywal súwreti

Shıǵır -
biyikke suw
shıǵaratuǵın
úskene

Kushan mámleketi jazıwı

Kushan mámleketindegi óz ara mádeniy hám sawda-satıq baylanısları sebepli Orta Aziyanıń túrli wálayatlarında áyyemgi **aramey jazıwı** keń rawajlangan. Bul jazıw ayırıqsha háriplerge tiykarlanganı sebepli onı ózlestire alıw ánsat bolgan.

Áyyemgi Termiz esteliklerin úyreniw nátiyjesinde **aramey jazıwı** tiykarında kushan-baktriya álipbesindegi jazıw úlğileri tabılğan. Kushan mámleketinde jáne bir jazıw – **kushan jazıwı** bolıp, bunda háripler múyeshli hám aylana kóriniste jazılğan.

Kushan patshalıgında jáne bir jazıwdıń bar ekenligi Surxkotal (Awғанstandağı Qundız qalası janında) hám Kempirtóbe (Termiz janında) esteliginen tabılğan **grek álipbesindegi** kushan jazıwları da tastıyıqlaydı.

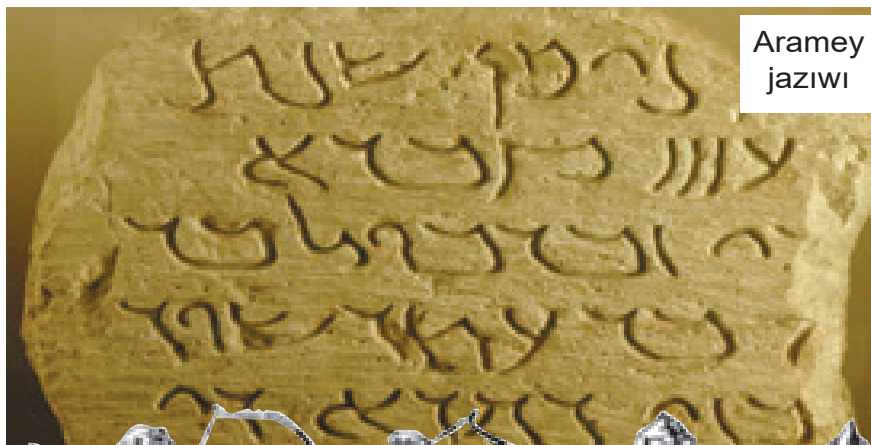
Ámiwdáryanıń tómengi aǵısında, Zarafshan hám Qashqadárya alaplarında aramey álipbesi tiykarındaǵı **xorezm** hám **soǵd** jazıwları da keń tarqalğan edi.

Kanishka
teńgesi

Aramey
jazıwı

Atlı jawingerler. Xalshayan.
Tiklengen

Budda háykeli.
Fayaztóbe.
Eramızdın I–II
ásirleri

Diniy isenim

Kushan mámleketi dúzilip atırǵan waqıtta Baktriya, Soǵdiyananıń tiykarǵı xalqı zardushtiylik dinine sıyınar edi. Kushan patshalıǵı quramına Hindistannıń arqa bólimi qosıp alınıp, qubla Ózbekstan menen baylanıslar ornatılǵannan keyin, Kushan mámleketi aymaǵına buddizm dini kirip kele baslaǵan.

Surxan aymaǵındaǵı **Eski Termiz**, **Ayrıtam** hám **Dalvarzintóbede** úlken buddizm ibadatxanaları bolǵan. Tiykarınan Surxan jerleri arqalı buddizm Orta Aziya boylap keń tarqala baslaydı. Buddizm dini zardushtiylik penen birge eramızdın VIII ásirine shekem Orta Aziyada saqlanıp qaladı.

Arxitektura hám kórkem óner

Kushanlar dáwirinde qurılıs hám arxitektura joqarı dárejede rawajlandı. Dalvarzintóbe hám Eski Termiz sıyaqlı qalalar qam gerbishten qurılǵan bekkem qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan edi. Qorǵanıw diywalları artında bolsa húkimdardıń sarayı jaylasqan. Qalalardıń ózi ónermentler máhállelerine hám turaq jay orınlarına ajratılǵan edi. Qalalarda saray hám ibadatxanalar salınǵan.

Diywaldaǵı súwret.
Dalvarzintóbe ibadatxanası

Kushan turar jayı arxeologiyalıq orınları

Xalshayandağı Kushan h kumdarları sarayı, Eski Termiz (**Qarat be, Fayazt be**) h m Dalvarzint bedegi buddizm ibadatxanalarında sol d wirdegi diywal s wretleri h m m sinshilikti  joqarı k rkem  ner  lgileri  yrenilgen. Shahzadalar, saraydı belgili adamları, jawıngerler k rinishi, Budda h yke-li h m Ayritamnan tabılđan dombırashı h mde ud (muzıka  sbabı) shertip otırđan muzıkantlar k rinishi solar qatarınan.

Nağıs oyıw  neri joqarı d rejede rawajlang n. Dalvarzint beden pil s yeginen islengen shaxmat tasları tabılđan. Kushan k rkem- nerinde jergilikli d st rler,  yyemgi Shığıs h m  yyemgi Greciyanı  ellinlik k rkem- neri  nlesip ketken edi.

Budda basını  k rinishi.
Dalvarzint be. II–III  sirl r

Kempirt be qorđanıw diywalları

Soraw h m tapsırmalar

1. Yuechjiler Baktriyanı qashan basıp alđan?
2. Kanishka d wirinde Kushan patshalığında qanday  zgerisler boldı?
3. Qaysı patsha d wirinde h kumdar atı jazılđan te geler quyıp shığarıla basladı?
4. Kushan patshalığında qanday dinler tarqalđan?
5. Kushan d wiri jazıwı, k rkem- neri h m diniy isenimi haqqında aytıp berı .

42-§. ULLÍ JIPEK JOLÍ

Jipek qurti pillasi

Qıtayda islengen
batis úlke
sawdageriniń
háykeshesi

Ullı jipek jolınıń payda bolıwı hám tarmaqları

XVI ásirge shekem Shıǵıs hám Batıs ortasındaǵı mádeniy baylanıslar hámde sawda qatnasıqlarınıń rawajlanıwında áyyemgi dúnyada belgili bolǵan **Ullı Jipek jolı** áhmiyetli orın tutatuǵın edi. Bul jol **b.e.sh. II ásirde** payda bolǵan. Bul jolǵa “Jipek jolı” degen atama **1877-jılı** nemis geografi **F. Rixtgofen** tárepinen berilgen. Ullı Jipek jolı payda bolmastan aldın Orta Aziya hám Áyyemgi Shıǵıs aymaqlarında sawda hám mádeniy baylanıslar ushın paydalanılǵan hár qıylı jollar bolǵan. Jipek jolı sawda hám mádeniy baylanıslardı jáne de rawajlandırıwǵa xızmet qıldı.

Ullı Jipek jolınıń uzınlıǵı **12 mıń kilometr**di quraǵan. Bul jol Sarı teńizden baslanıp, Jer Orta teńizi jaǵalarına shekem barǵan. Bul jol boyında áyyemgi qalalar jaylasqan.

Soǵdiyanadan Qıtayǵa jún gezlemeler, gilemler, bezeniw buyımları hám qımbat baha taslar, Baktriyadan tıyeler, Ferǵanadan násilli atlar, Badaxshannan lazurit alıp barılǵan. Hindistannan Orta Aziya wálayatlarına paxtadan tayarlanǵan gezlemeler hám shigit arılǵan kárwanlar kelip, Qıtaydan gúrish alıp kelingен. Orta Aziyadan Qıtayǵa júzim, piste, ánar hám basqa da diyqanshılıq ónimleri jetkizilgen.

Ullı Jipek jolı

Ullı jipek jolı Chjan Szyan súwretlewinde

Qıtay imperatorı **U-Di** Qıtaydıń arqa bólimin wayran qılğan kóshpeli xunn qáwimlerine qarsı gúreste awqamlas hám sherikler tabıw ushın elshi **Chjan Szyan**dı jiberedi. Elshi xunlar qolına tutqınlıqqa túsip qalıp, on jılğa shekem qamaqta jatadı. Ol tutqınlıqtan qashıp, Oraylıq Tyan-Shan arqalı Íssıqkólge shıǵadı. Narın dáryası boylap Fergana alabına keledi. Bul jerde kóplegen qalalardı kórip, hayran qaladı. Bul qalalardıń Fergana mámleketine tiyisli ekenligin bilip aladı.

Chjan Szyan Alay alabınan ótip watanına qaytadı. Elshi Qıtay imperatorına kórgen-bilgenlerin aytıp bere-di. Ol Qıtayǵa Fergana atlarınan birewin hám jońıshqa tuqımınan alıp kelgen edi. Bul attı qıtaylılar “dúldúl” dep ataǵan. Imperator U-Di óz sarayı janına jońıshqa ektiredi. Keyin ala bolsa jońıshqa Qıtaydıń pútkil arqa aymaqları boylap egiletuǵın boladı.

Chjan Szyan júrgen jol boylap Qıtay mámleketin Oraylıq hám Batis Aziya menen baylanıstırıwshı jer júzilik áhmiyetke iye *Ullı Jipek jolı* dep atalıwshı kárwán jolı ótetuǵın boldı.

Ullı jipek jolınıń áhmiyeti

Ullı Jipek jolınıń tariyxı Shıǵıs hám Batis xalıqları ortasındaǵı mádeniy hám sawda qatnasıqların jáne de

Ullı Jipek
jolı. B.e.sh.
II-eramızdıń XVI
ásirine shekem

Ullı Jipek
jolı, 1877-jıl
F. Rixtgofer

Qıtay elshisi
Chjan Szyan
júrgen jol
tiykarında

Óz ara
mádeniy
hám sawda
baylanısları

Qıtay, Orta
Aziya, Iran,
Aldıńǵı
Aziya

Ullı Jipek jolı boylap júrip baratırǵan sawdager

Sawda kárwani

keñeytiwge xızmet qıldı. Bul óz ara sheriklik hám mádeniyatlar bayıtılıwı tariyxı bolıp, tınıshlıq hám rawajlanıw tiykarın qurağan.

Orta Aziya bul joldıń tiykarǵı tarmaqları kesip ótetuǵın kesilispesinde jaylasqan. Bul jerge hár túrli mámleketlerden sawdagerler, ónermentler, alımlar hám kórkem óner tarawı adamları kelip turǵan. Olar ózleri ushın joqarı rawajlangan aymaqtı ashqan.

Oylap kóriń

Ullı Jipek jolı Orta Aziya mádeniyatı rawajlanıwına qanday tásir qılǵan?

Nefrit

Soraw hám tapsırmalar

1. Dúnyanıń kóplegen mámleketlerin baylanıstırıp turıwshı kárwán jolları tarmaǵın birinshi bolıp kim “Jipek jolı” dep atadı?
2. Ullı Jipek jolınıń uzınlıǵı qansha?
3. Sawdagerler Ullı Jipek jolı boylap qaysı mámleketlerden nelerdi alıp kelgen?
4. Ullı Jipek jolı boylap sayaxat qılıń. Alıs eller hám qalalar haqqında qısqasha gúrriń dúziń.

V BÓLIM ÁYYEMGI RIM

43-§. ÁYYEMGI ITALIYA HÁM ONÍN XALQÍ

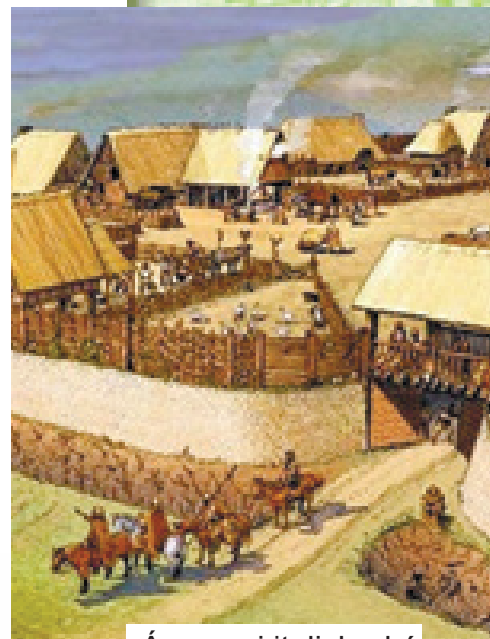
Tábiyiy shárayatı hám áyyemgi xalqı

Klimatı jıllı **Apennin** yarım atawın tolıq iyelegen Italiya aymağında qurğaqshılıq ta, qattı suwıq ta bolmaytuğın edi. Azıq-awqat ónimleriniń kópıgi hám topıraq ónimdarlıǵı sebepli kóp ásirler dawamında áyyemgi Italiya xalqınıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq hám sharwashılıq bolǵan. Áyyemgi zamanlardan baslap Apennin yarım atawında túrli qáwimler jasap kelgen.

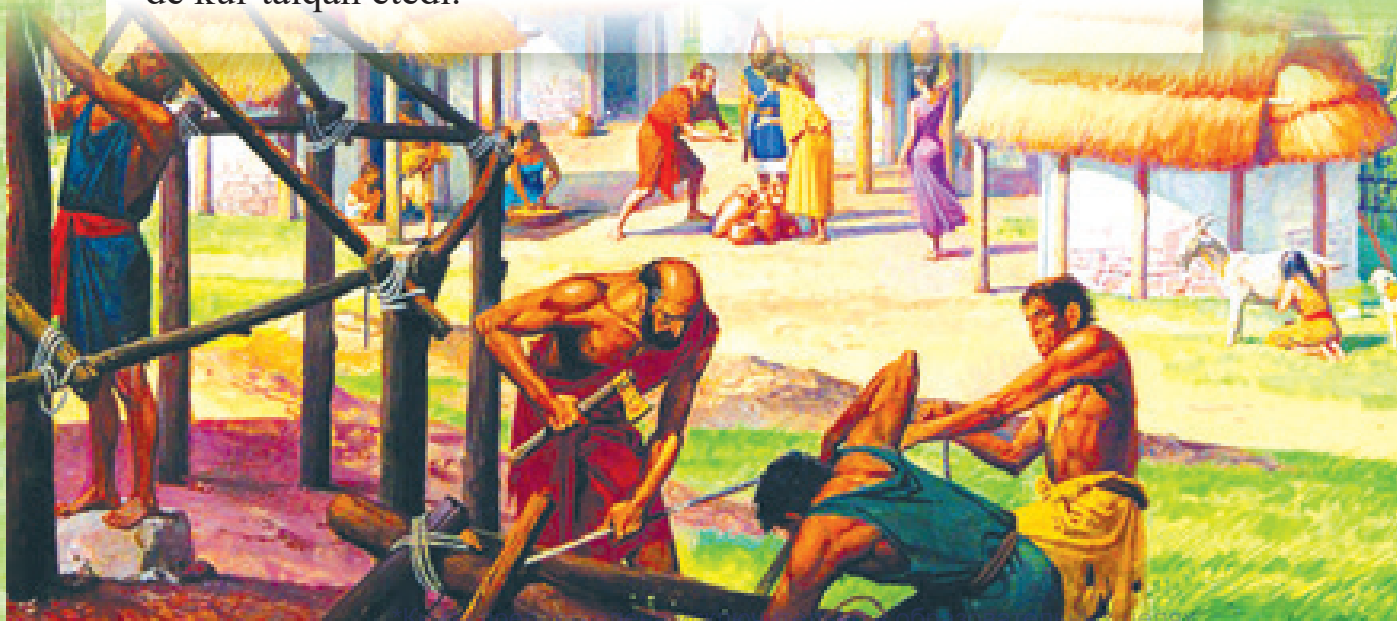
“Italiya” sózi “**buzawlar mámleketi**” mánisin bildirredi. Italiya jaǵalawlarında koloniyalarǵa tiykar salǵan grekler bul mámlekette sıyırlardı otlatıw ushın ájayıp jaylawlardı tapqan.

Apennin yarım atawındaǵı eń úlken dárya **Po** dáryası. Yarım atawdıń qáwimleri **italiylar** dep atalǵan. Italiyanıń arqa-batısında **etrusklar** jasaǵan. Olardıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq bolǵan.

B.e.sh. VIII ásirde etrusklar Italiyada 12 qala-mámleket dúzedi. Etrusklar Shıǵıs elleri menen erkin sawda-satıq etiw ushın grek koloniyaları menen gúres basladı. Afrikanıń arqa jaǵalawında jaylasqan Finikiya koloniyası – **Karfagen** qala-mámleketi de olarǵa qosıladı. Dáslep karfagenliler hám etrusklar jeńiske erisse de, kóp ótpey grek áskerleri olardı qurğaqlıq hám teńizde kúl-talqan etedi.

Áyyemgi italiylardıń mákan jayları hám miynet etiw kórinisi

Аyyemgi Italiya

Rimge tiykar salınıwı

Rim qalası Tibr dáryası boyındaǵı diyqansılıq mákan jaylarınan baslanǵan. Tibr boylap jaylasqan kishi qonıslar birlesip, úlken qalaǵa aylanadı. Rim jeti tóbelikte jaylasqan. Qalanıń jaylasıwı áskeriy kózqarastan júdá qolay bolǵan. Dárya hám batpaqlıq xalıqtı qońsı qáwimler hújimlerinen qorgaytuǵın edi.

Ráwiyatqa qaraǵanda b.e.sh. 753-jıl da Rim qalasına aǵa-ini **Romul** hám **Rem** tárepinen tiykar salınadı. Dúnıyaǵa kelgennen soń nárestelerdi sebetke salıp, Tibr dáryası boyına taslap ketedi. Dárya boyında olardı **Ana qasqır** tawıp alıp emizedi hám baǵadı. Keyin aǵa-inilerdi bir shopan tawıp alıp tárbiyalaydı. Er jetkennen soń bolsa olar Tibr dáryası boyında qala qurıwǵa bel baylaydı.

Búgingi kúnde ápsanada ayılǵanınday egizeklerdi emizgen Ana qasqır Rimniń tımsalı esaplanadı.

Rim úlken qalaǵa aylanadı. **Kapitoliy** tóbeliginde dushpanlardan qorǵanıw ushın qorǵan qurıladı.

Rem hám Romuldı tawıp
alǵan Ana qasqır

Tarkviniydiñ qaladan quwǵın etiliwi

Áyyemgi Rim

“Buzawlar mámleketi”, italiylar, etrusklar

B.e.sh. 753-jılda Rimge tiykar salınıwı, Romul hám Rem

B.e.sh 509-jıl Rim respublikası

Áyyemgi Rimdi basqarıw

Dáslep rimliler óz húkimdarların ózleri saylaytuǵın edi. Húkimdarlar hám baslıq, hám sudya, hám ruwxanıy bolǵan. Laqabı **“Tákabbır”** bolǵan Tarkviniy degen adam mámlekette saylap qoyılǵan húkimdardı óltirip, hákimiyattı iyelep aladı.

Bunnan ǵázebi kelgen xalıq qozǵalañ kóterip, Tarkviniydi qaladan quwıp jiberedi. Qala xalqı pútkil hákimiyat bir adam qolında jámleniwine jol qoymaytuǵın basqarıw formasına ótiwge qarar qıladı. **B.e.sh. 509-jılı** patsha hákimiyatınıñ awdarılıwı **Rim respublikasınıñ** tiykarın jarattı.

Etrusklar qalqanı

Soraw hám tapsırmalar

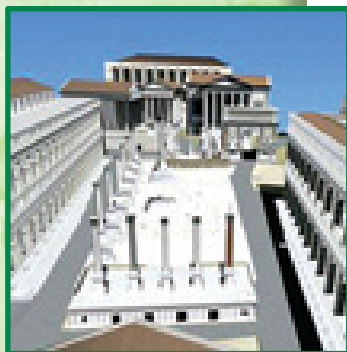
1. Kartadan Italiya aymaǵın kórsetiñ hám onıñ geografiyalıq ózgesheliklerin aytıp beriñ.
2. Italiyanıñ xalqı qalay atalǵan?
3. Ne ushın Ana qasqır Rimniñ tımsalı esaplanadı? Rim qalası qalay payda bolǵanlıǵı haqqında aytıp beriñ.

44-§. RIM RESPUBLIKASI

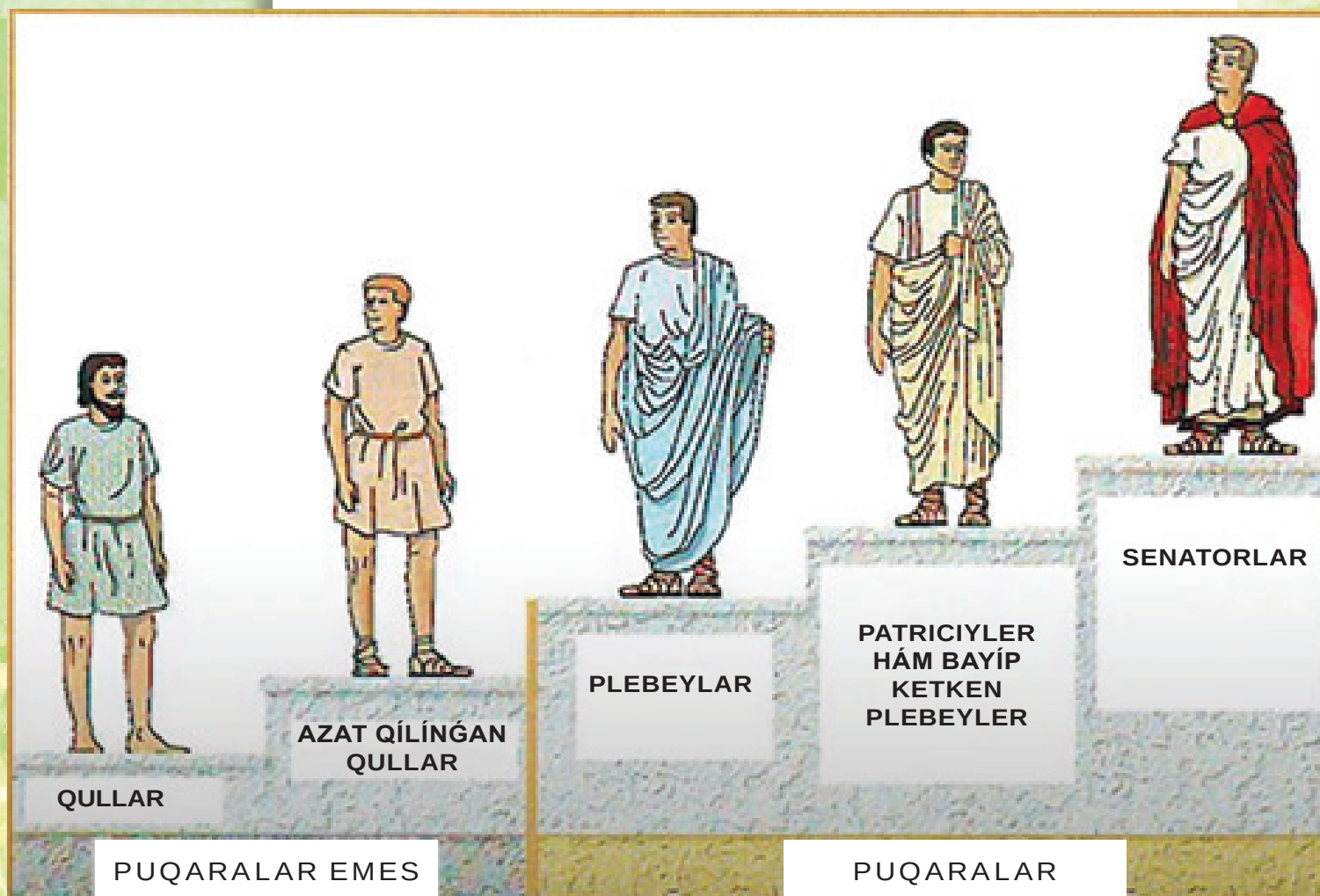
Respublikani basqariw

Rim h́ukimdarlari áhmiyetli máselelerdi sheshiw ushın **Xalıq májilisın** shaqıratuǵın edi. Xalıq májilisi urıstı daǵazalaw, kelisim dúziw, nızamlardı tastıyıqlap hám biykarlaw, barlıq hámeldar adamlardı saylap tayınlaytuǵın edi. Bul májilistiń qararın **Senat** tastıyıqlaǵan. Senat sózi latinshadan awdarǵanda “aqsaqallar keńesi” degen mánisti bildiredi. Rimniń tiykarǵı xalqı **patriciyler**, Rimge kóship kelgen adamlar hám olardıń áwladları **plebeyler** dep atalǵan. Rim basqarıwında tek patriciyler qatnasa alatuǵın edi.

B.e.sh. VI ásir aqırınan Rim mámleketi respublika dep júritile basladı. Latin tilinen awdarǵanda “respublika” sózi “xalıq isi, ulıwma is” degen mánislerdi ańlatadı (*res-*

Áyyemgi Rim orayı.
Tiklengen

Áyyemgi Rimde sociallıq qatlam

Áyyemgi Rimde
Senat májilisi

“is”, *publika* – “xalıq”). Xalıq májilisi patriciylerden eki adamdı bir jıl múddetke hákim etip saylağan. Olar **konsul-lar** dep atalğan.

Bay adamlar túrli jollar menen saylawshılardı óz tárepi-ne awdırıp alıwǵa háreket qılıp, biypul túslik uyımlastırıp, sawǵa-sálem tarqatıp hám oǵan uqsas islerdi ámelge asırǵan.

Saylaw kúni konsullıqqa óz kandidaturasın qoyǵan bay qul iyeleri “**kandida**” dep atalıwshı aq jipek lipas kiyip alǵan. Házirgi “kandidat”, yaǵnıy qandayda bir lawazımdı iyelewge háreket etiwshi talaban adam mánisin beriwshi sóz de “kandida” sózinen kelip shıqqan. Aq reń talabannıń húj-danı da onıń lipasınday taza hám pák ekenligin bildirip tu-ratúǵın edi.

Oylap kóriń

Sizińshe, ne ushın
Rim respublika dep
atala basladı?

Rim respublikası basqarıwı

Saylaw procesi

Konsullar

Senat mámlekette úlken hákimiyatqa iye bolğan. Birde bir nızam Senatta dodalanbay turıp, Xalıq májilisi tárepinen qabıl etilmeytuǵın edi. Tiýkargı lawazımlı adamlar-konsullar bolsa tikkeley mámleketti basqaratuǵın edi. Áyyemgi zamanlarda eń tájiriýbeli hám húrmetli adamlar Senatta orın iyelegen bolsa, waqıt ótiwi menen konsullar hesh bir saylawsız Senat-ta orın iyelep alatuǵın hám onıń ómirlik aǵzası – **senator**ǵa aylanatuǵın dárejege eristi.

Urıs baslanǵan jaǵdayda yaki xalıq qozǵalańı júz bergende **diktator** hám onıń orınbasarı atlı áskerler baslıǵı etip tayınlanatuǵın edi. Diktator sheklenbegen hákimiyatqa iye bolğan. Biraq ol hákimiyatta altı aydan kóp tura almaytuǵın edi.

Hár bir konsuldı 12 adamnan ibarat húrmetli qarawıl – liktorlar qorǵap júretuǵın bolğan. Konsul jınayatshılardı jazalaw múmkinshiligine iyelik etiw belgisi sıpatında liktorlar iyinleriniń ortasına balta shansılǵan qayısqaq arqanlardan túyin taǵıp júretuǵın edi.

Konsullar eki adam bolıp, olar áhmiyetli máselelerdi sheshkende bir-birleri menen másláhátlesip alıwı kerek edi. Konsullar jıl dawamında Rim respublikasını basqarıp, rimlilerdi sudlaytuǵın edi. Áskeriy jaǵdaylarda bolsa, olar áskerlerge áskerbasılıq etken. Hár jılı olar Xalıq májilisine esap berip barǵan. Rim respublikasında **xalıq tribunı** lawazımı da shólkemlestirile-di. Xalıq tribunları kámbaǵal rimliler máplerin gózleytuǵın edi. Olar májilislerde barlıq puqaralardıń teń hám jasırın dawısları menen saylanatuǵın edi. Xalıq tribunı “veto” (qadaǵan etemen) sózin aytıwı múmkin bolıp, bunday jaǵdayda nızam qabıl etilmeytuǵın edi.

Liktorlar konsuldı gúzetip barmaqta

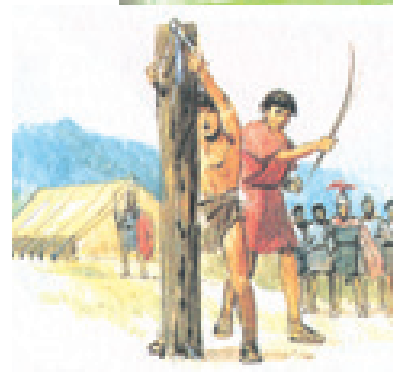

“12 keste nizamlari”

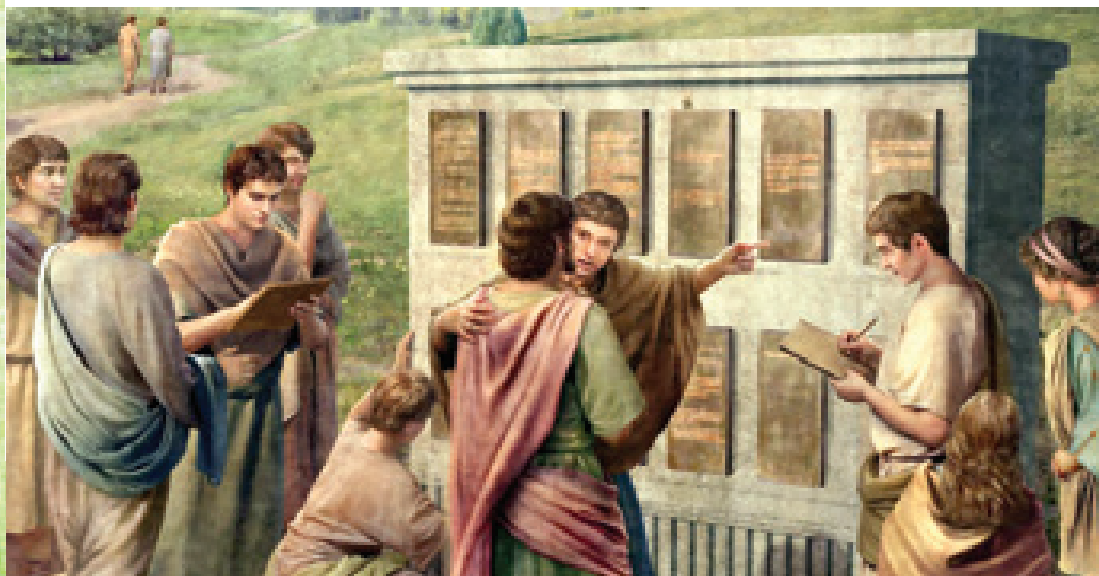
Áyyemgi Rim nizamshılıǵı awızeki nizamlarǵa tiykarlangan edi. Sud májilislerinde qatnasıwshı patriciylar kóbinese ádalatsız qararlar shıǵaratuǵın edi. Plebeyler talabına göre nizamlardıń jazba jıynaǵın dúziw ushın Senat onlaǵan patriciyden ibarat keńes dúziwge májbúr bolǵan. Nizamlar dúzilgen bolıwına qaramastan, patriciylar óz lawazımlarınan paydalanıwdı dawam etken.

Sol waqıtta plebeylerden ibarat bolǵan Rim áskerleri qozǵalań kóteredi. Olar Rim átirapındaǵı Muqaddes tawǵa ketip qalıp, óz nizamlarına iye bolǵan jańa mámleket quramız dep eskertedi. Solay etip, 12 mıs plastınaǵa oyıp jazılǵan nizamlardı hámme kóriwi ushın Rimniń oraylıq maydanı-forumǵa jaylastırılıp, qabıl qılınǵan.

Bul nizamlar jeke múlkke qol qatılmaydı dep járiyalap, biraq tiykarınan plebeyler hám patriciylardıń teńsizligin nizamlastırdı. Tek **b.e.sh. III ásir** baslarına kelip Rimniń barlıq puqaraları jámiyette iyelegen ornına qaramastan, nizam aldında teń dep esaplanatuǵın nizamlar qabıl etildi.

Jinayatshını jazalaw

Rim puqaraları “12 keste” nizamların úyrenbekte

Soraw hám tapsırmalar

1. Rimde respublika basqarıwı qay tárizde ámelge asırıldı?
2. “Respublika” sózi qanday mánisti ańlatadı?
3. Diktator kim? Qanday jaǵdaylarda ol Rim húkimdarına aylanǵan?
4. Rim nizamshılıǵı haqqında aytıp berıń. Onıń ózine tán ózgesheligi nede?
5. “12 keste nizamları” kimniń máplerin qorǵaytuǵın edi?

45-§. RIM RESPUBLIKASI TURMISI

Qalalardagi turmis

Áyyemgi diywalga
islengen súwret.
Pompey

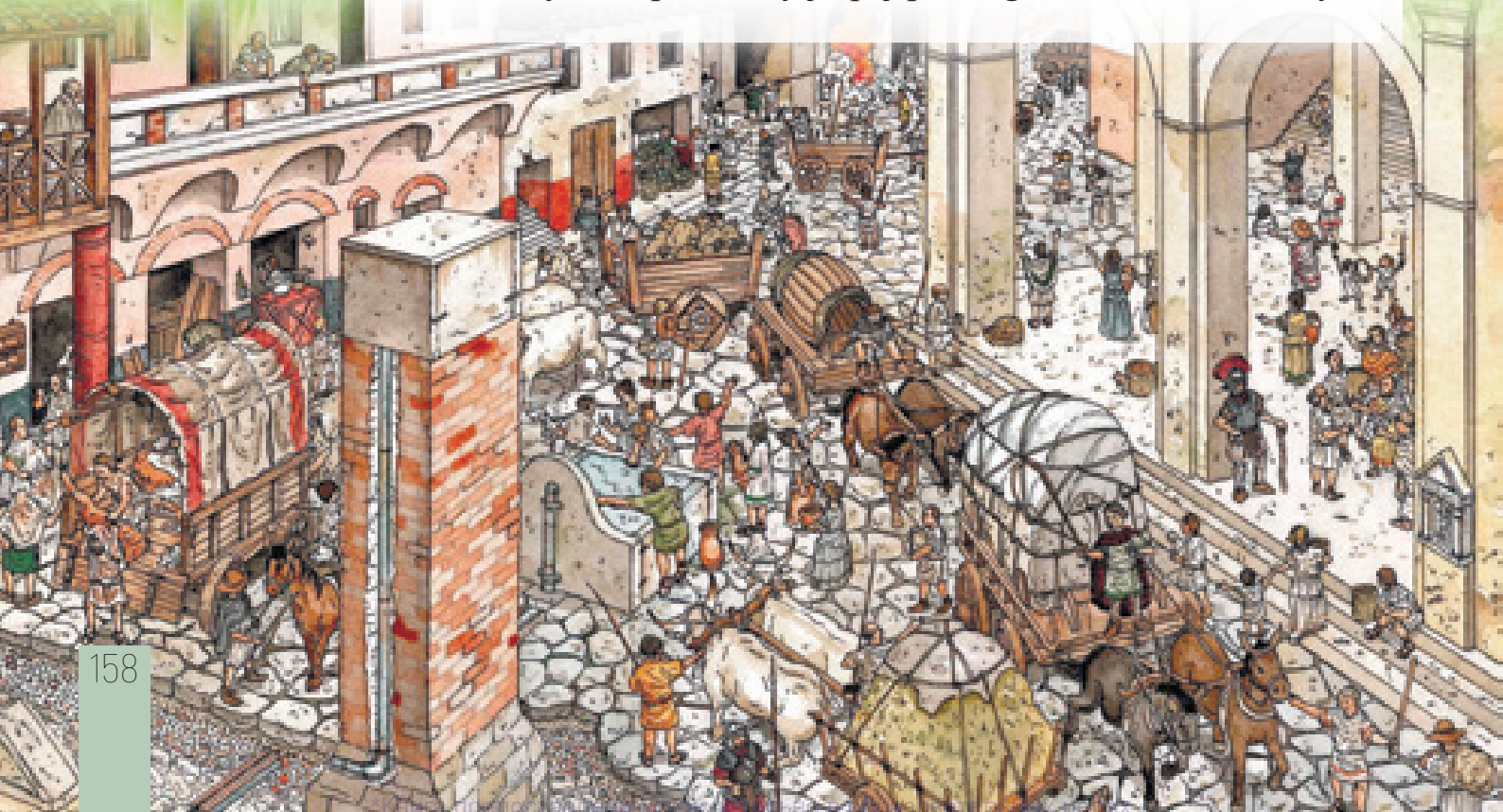
Mámlekettiń aymağı keńeyip barǵan sayın qalalar da kóbeydi. Rim qalaları aldınnan islengen puqta reje tiykarında qurılǵan. Qalalarda kóplegen sulıw jámiyetlik orınlar hám turaq jay imaratları, ibadatxanalar, monshalar, sawda orınları hám dárixanalar bolǵan.

Kópshilik adamlar 2-3 qabatlı imaratlarda jasaǵan. Bay adamlar ózlerine dábdбели imaratlar qurǵan. Bunday úylerde oraylıq jılıtıw tarmaǵı bolıp, pollar ısıtılıp, trubalar arqalı úylerge suw aǵıp keler edi. Úy **mozaikalar** – shiyshe yamasa tas bóleklerinen islengen súwretler menen bezetilgen. Záwlim turaq jaylar – villalar diywalların **freskalar** – kewmegen sıbawǵa islengen súwretler bezep turǵan. Hár bir qala orayındaǵı **forum**da bazar maydanı, xalıq jıynalısları ushın orın hám oraylıq ibadatxana bolǵan. Suw qalaǵa birneshshe qabatlı kópirge uqsap ketiwshi **akveduk** arqalı aǵıp keletuǵın edi.

Rim bazarlarında eń bazarı shaqqan tovar-qullar edi. Hár bir qalada qullar bazargá shıǵarılatuǵın bazarları bolǵan.

Adamlardıń kiyip júretuǵın lipasları olardıń jámiyettegi ornın bildirip turatuǵın edi. Máselen, er balalar 14 jasqa tolǵanǵa shekem qızǵısh jolaq **“toga”** kiygen. 14 jasqa tolǵanda olar er jetken jigit esaplanıp, appaq toga kiyip baslaydı. Tap usınday juqa jipek toǵanı senatorlar da kiye-

Áyyemgi Rim
kóshesi

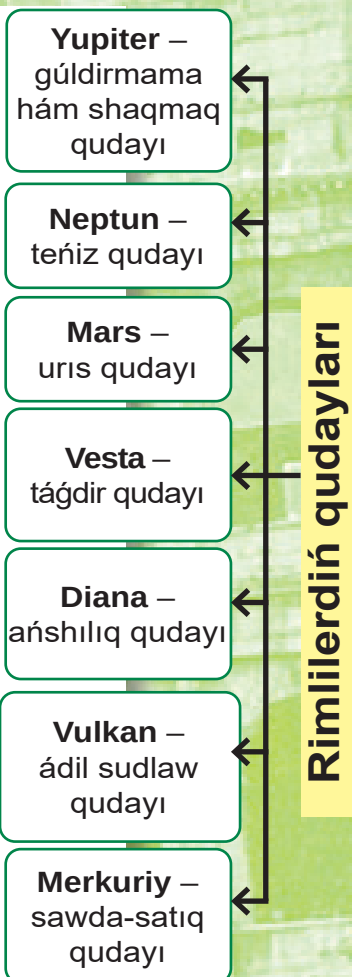
tuđın edi. Rimli hayallar túrli reńdegi kóylekler kiyip, bas hám iyinlerine oramal taslap júretuđın edi.

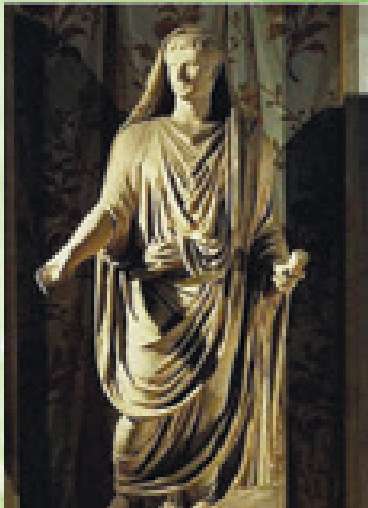
Áyyemgi Rimlilerdiń diniy isenimleri

Kúndelik turmısta rimliler óz qudaylarına kúsh hám qáwenderlik etiwın sorap, múrajat etetuğın edi. Qudaylar ushın ullı ibadatxanalar qurıldı. Rimliler qudaylarınıń kópshiligi greklerdiń qudayların eske túsiredi. Áhmiyetli isti baslawdan aldın rimliler bul iste kúsh-quwat beriw ushın qudaylarǵa qurbanlıqlar baǵıshlaytuđın edi.

Hártúrli qudaylar turmıstıń túrli táreplerin basqartuđın edi. Máselen, urısta jeńiliske ushıraytuđın bolsa, qaysı bir is penen urıs qudayı **Marstıń** ashıwına tiydik dep oylaǵan.

Rimniń bas qudayı, aspan, gúldirmama hám shaqmaq patshası **Yupiter** Rim mámleketiniń qáwenderi bolǵan. Rimliler teńiz, ańshılıq, sawda-satıq, ot hám temirshilik, báhár hám muhabbat, ádalat hám táǵdir qudaylarına sıyıǵan.

Ullı pontifik

Oylap kórin

Áyyemgi rimlilerdiń qudayları grek qudaylarınan nesi menen ajıralıp turǵan?

Diniy máresimler

Diniy máresimler qatań belgilengen qaǵıydalar tiykarında ótkizilgen. Máresimler ótkiziliwin **ruwxanıylar – pontifikler – Rim ruwxanıyları** baqlap barǵan. Olar bayramlar kalendarın, máresimlerdiń saltanatlı merekeleri tártibin dúzgen. 5 adamnan 15 adamǵa shekem ruwxanıylar jámlengen pontifikler jámaátine Ullı pontifik basshılıq etken. Ullı pontifik qudaylar menen keńesip, úzil-kesil juwmaq shıǵaradı, dep esaplaǵan.

Rimliler barlıq zárúr islerdi pal ashıwdan baslaǵan. Pal ashıw **ruwxanıy-avgurlar** járdeminde ámelge asırılǵan. Avgurlar quslar párwazına, gúldirmama, shaqmaq, muqaddes quslarǵa sebilgen dánlerge, jańǵırıqqa hám taǵı basqa da zatlarǵa qarap pal ashatuǵın edi. Egerde belgiler kewildegidey bolmasa, isler belgili bir waqıtqa keshiktiriletuǵın edi.

Shańaraq oshaǵı qudayı **Vesta** ibadatxanasında muqaddes ot saqlanatuǵın edi. Ot janıp turǵan bolsa, tirishilik bar dep esaplangan.

Uris qudayına baǵışlanǵan máresim

Soraw hám tapsırmalar

1. Rim qalaları hám olardıń xalqı turmısı haqqında ayıp berin.
2. Rimliler lipasları nesi menen ajıralıp turar edi?
3. Rimde diniy máresimler qalay ótkizilgen?
4. Avgurlar ne menen shuǵıllanǵan?

46-§. QULLAR HÁM GLADIATORLAR

Rimde qulshılıq

Rimdegі sıyaqlı kóp muǵdardaǵı qullar Áyyemgi Mısırda da, Áyyemgi Greciyada da bolmaǵan. Jeńisli urıslar nátiyjesinde Rimde qullar sanı hádden tısqarı kóbeyip ketedi. Mısır hámde Greciyada qullardıń sanı Rimdegidey kóp bolmaǵan.

Erkin rimlilerdiń pikirinshe, qul pútkilley qul iyeleri- niń ıqtıyarında bolǵan bir buyım sıyaqlı edi. Qullar júdá arzan bolǵanlıǵı sebepli, olardıń qádiri bolmaǵan.

Rim mámleketindegi qullarda miynetten mápdarlıq sezimi hasla bolmaǵan. Olarǵa is-haqı tólenbes edi. Sonıń ushın qullar múmkin bolǵanınsha kemirek hám jamanıraq isler edi. Bara-bara qullar miynetiniń ónim- darlıǵı kemeyip ketken.

Qullar miyneti qul iyeleri ushın paydalı emesligi má- lim boladı. Kóplegen qul iyeleri qulların jer ijarashıları- na aylandıra baslaydı.

Miynetten
mápdarlıq
bolǵan

Qullar

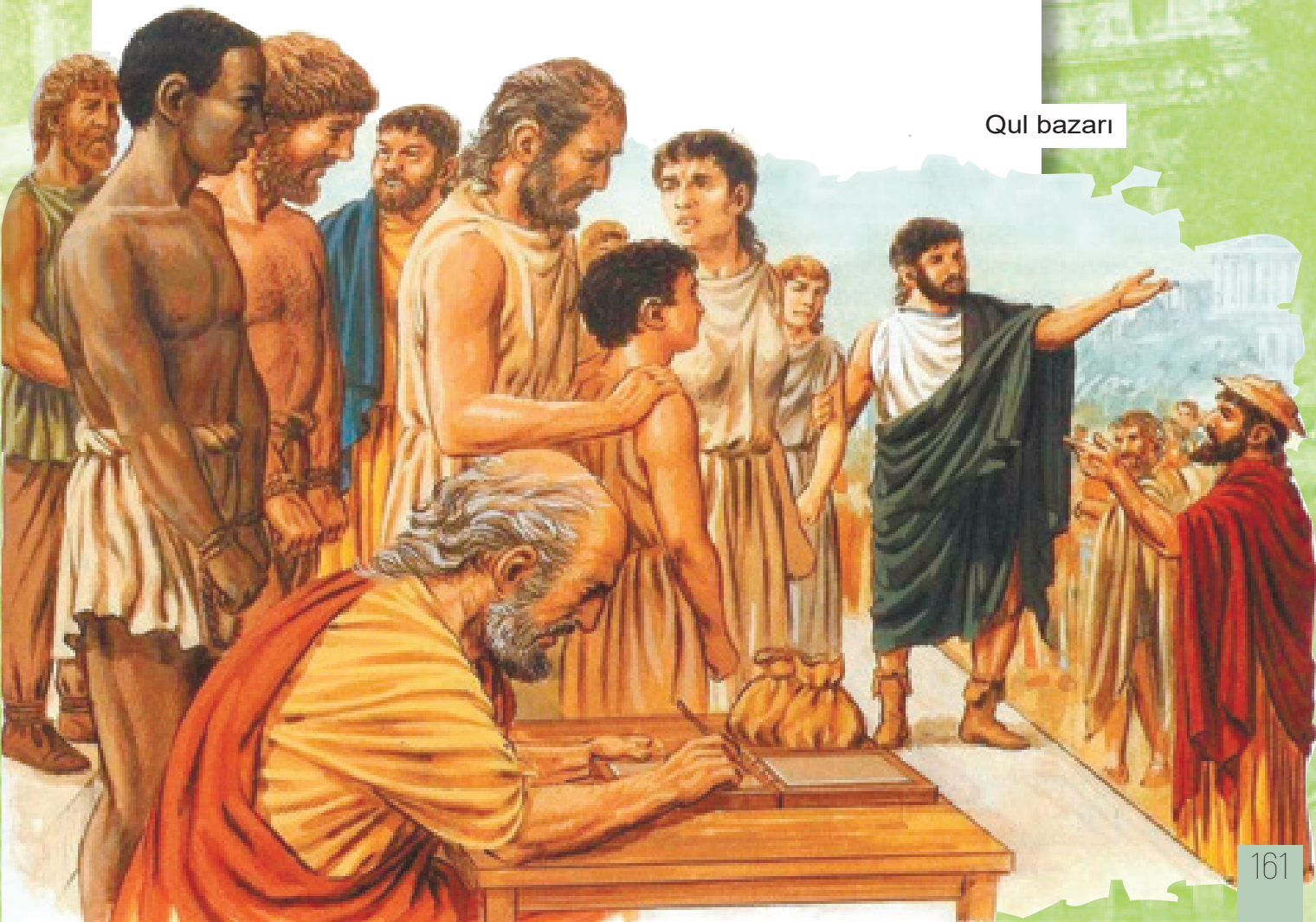
Kolonlar

“ılashıqlı
qullar”

Kishi jer
ijarashıları

Azıq-awqat ónimleri
menen ózlerin
támiyinlegen

Qul bazarı

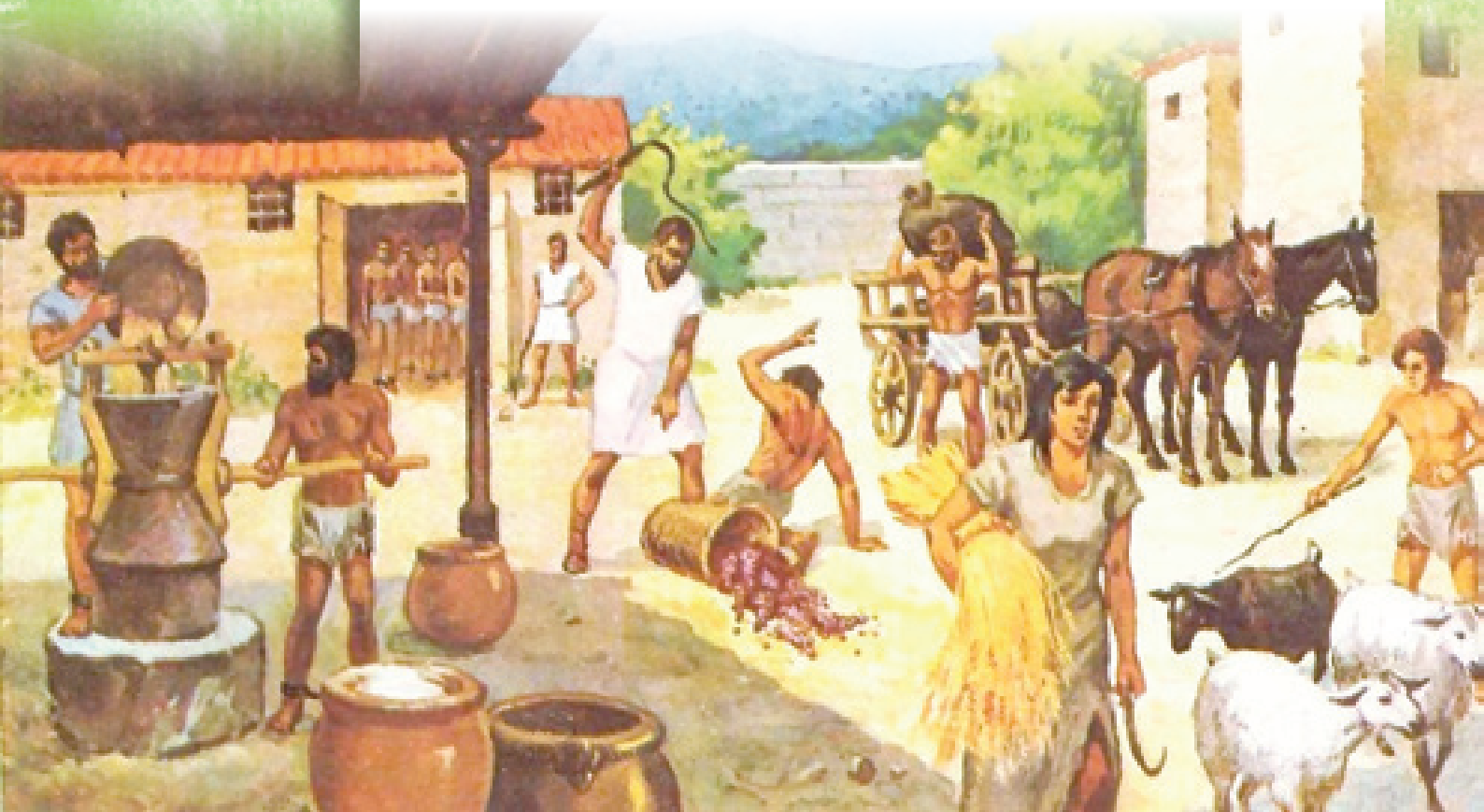
Qullar jol qurılısında

Qullar qozgalańınan qorqqan, ónimdarlıqtı asırıwǵa umılǵan jer iyeleri óz jerlerin kishi-kishi mǘklerge bólip, erkin kámbaǵallargá ijaragá bere basladı. Áne usı jerlerde ijarashılar diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Olar jerge qanshelli islew berse, ónimniń sonsha úlesin ózlerine qaldıratuǵın edi.

Kishi jer ijarashıları **kolonlar** dep atalǵan. Jerden paydalanǵanlıǵı ushın olar jer iyesine ózleri jetistirgen ónimler menen tóleytuǵın edi.

Bara-bara baǵınıshlı qullardıń sanı kemeydi. Ayırım jer iyeleri kishi jerlerin gárezsiz paydalanıwǵa ruqsat beredi. Olardıń óz miynet quralları, egetuǵın tuqımları bar bolıp, shańaraǵı menen birge jasar edi. Bunday qullar **“ılashıqlı qullar”**, yaǵnıy úy-jaylı qullar dep atalǵan. Olar jerden paydalanǵanlıǵı ushın haqı tólep, biraq ózleriniń táǵdiri xojayınlarınıń qolında bolǵan.

Qullar hám kolonlar Rim mámleketiniń eń japa shekken xalqı bolıp, olar birgelikte qul iyelerine qarsı gúres baslaydı.

Qullar miyneti

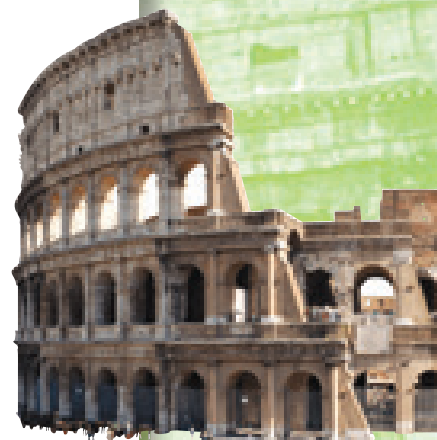
Gladiatorlar urislari

Rimlilerdin súyikli tamashalaridan biri gladiatorlar sawashi edi. Kóplegen gladiatorlar qullar yamasa jinayatshilar bolgan. Olarga arnawli jabiq mekteplerde bilim berip, soñnan bir-birleri menen alisiwga, tamashagóyler kewilin kóteriwge májbúr etetuǵın edi.

Hárbir gladiatordin júrimi ya ólimi tamashagóydin qálewine baylanisli edi. Hárbir sawash soñında tamashagóyler jeñilgen gladiatordin tiri qalıw-qalmaslıǵın sheshetuǵın edi. Eger tamashagóylerdin kópshiligi oñ qolınıń bas barmaǵın joqarı kóterse, jeñilgen gladiator tiri qalǵan, al kerisinshe tómengge qaratılsa, ol tamashagóyler kóz aldında óltirip taslanǵan. Sawashlar úlken tas stadionlar – **amfiteatrlarda** bolǵan. 50 mın tamashagóy sıyatuǵın **Kolizey** eń úlken amfiteatr bolǵan.

Bazıda gladiatorlar úlken-úlken toparlarga bólinip sawash qılǵanda, saxna sawash maydanına uqsap qalıp, ótirilgen, jaralanǵan hám jan berip atırǵan gladiatorlar hár jerde awnap jatar edi. Jáne de qızıqlı bolıwı ushın gladiatorlar sawashları kúshi teń qarsilaslar ortasında ótkerilgen. Birewinde tek qılısh hám qalqan bolsa, basqasında tor hám shanishqı (úsh tisli nayza) bolǵan.

Tor hám shanishqı menen qurallanǵan gladiator ózin qorgay almasa da, ol qarsilasın tor menen orap taslawı hám shanishqı menen óltiriwi múmkin edi. Gladiatorlardın jabayı arıslanlar, qaplan, ashıwshaq ógizler menen de gúresleri ótkizilgen.

Kolizey

Gladiatorlar sawashi

Spartak kóterilisi

B.e.sh. 74-jılı baslanğan **Spartak** basshılıǵındaǵı qullar kóterilisi áyyemgi dáwirde eń ǵalaba hám uyım-lastırılğan kóterilislerdiń biri bolǵan.

Rim armiyasında xızmet qılıwdan bas tartqanı ushın, **Kapuya** qalasındaǵı gladiatorlıq mektebine satıp jiberilgen frakiyalı qul Spartak qullardı kóteriliske shaqır-dı. Biraq kimdur bul tuwralı rimlilerge xabar jetkize-di. Sonda Spartak hám onıń 200 ge jaqın tárepdarları qarawıllarǵa hújim qılıp, gladiatorlar mektebinen qa-shıp ketedi. Qalada jasırınıw imkanıyatı bolmaǵanlıǵı sebepli, olar **Vezuviy** tawındaǵı jıralarǵa shıǵıp aladı. Áste-aqırın basqa qullar da olarǵa qosıla baslap, kóteri-lis baslaǵanlar toparı keńeyip baradı.

Qozǵalań baslaǵan qullardı qıyratıwǵa jiberilgen úsh mın adamlıq armiya Vezuviy tawı janında áskeriy lager quradı.

Qamal baslandı. Spartak kútilme-gen hám batıl rejeni ámelge asıra-dı. Qullar júzim shaqalarınan zánǵı toqıp, kórinbeytuǵın tárepten biyik-ten páske túsip aldı. Rimliler ásker-leriniń arqa tárepinen soqqı bergen Spartak olardı qıyratıp tasladı.

Spartakka qarsı tájiriybeli sárkar-da **Mark Krass** basshılıǵında kóp mın sanlı ásker jiberildi. **B.e.sh. 71-jıldıń báhárinde** júz bergen she-shiwshi sawashta Spartak áskeri qıy-ratılıp, onıń ózi bolsa usı sawashta nabit boldı.

Spartak

Soraw hám tapsırmalar

1. Rimde qullar sanı kimlerdiń esabınan kóbeygen?
2. Rimliler qullarǵa qanday qatnasta bolǵan?
3. Qullar, kolonlar hám “ılashıqlı qullar”dıń ornı bir-birinen qanday parıq qılǵan?
4. Spartak basshılıǵındaǵı kóterilis haqqında aytıp berıń.
5. Ne dep oylaysız, qozǵalań qılǵan qullar ne sebepten jeńiske erise almaǵan?

47-§. RIM RESPUBLIKASÍNÍN QULAWÍ

Sebepleri

Qullar kóterilisi qul iyelerin qattı qorqıwǵa salıp qoyadı. Qul iyeleri aldında kúshli hákimiyat bolıp esaplangan, áskeriy diktatura ornatılıw zárúrligi tuwrısındaǵı másele kóldeneń turar edi. Senatorlar hám az sanlı lawazımlı adamlar úlken mámleketti kewildegidey basqarıwdı támiyinley almaytuǵın edi.

B.e.sh. I ásirde turaqlı jallanba áskerlerge súyeniwshi áskeriy basshılar real kúshke aylandı. Jallanba áskerlerdi Rimniń áskeriy kúsh-qúdireti hám mámlekettiń kúsheyiwi emes, al tek olja qızıqtıratuǵın edi. Jallanba áskerler ushın kimler menen sawash júrgiziw yamasa kimlerdi talawdıń parqı bolmaǵan.

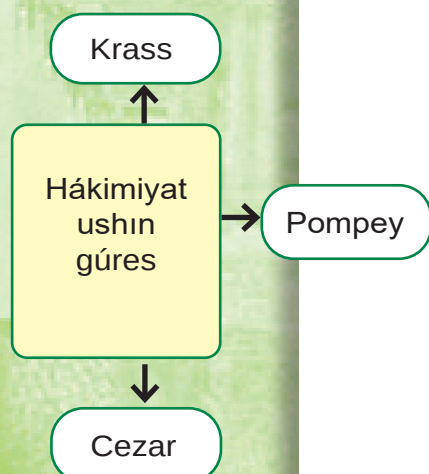
Rim búrkiti. Rim húkimdarları tımsalı esaplangan

Rim áskerleri

Yuliy Cezar

Cezar hákimiyatınıń ornatlıwı

Spartak kóterilisi bastırılıp, qıyratılğannan keyin Krass hám **Pompey** hákimiyat ushın uzaq waqıt gúres alıp bardı. Biraq Rim mámleketi ushın alıp barılıp atırğan urıslardıń birinde Krass nabıt boladı. Endi Pompey ushın **Cezar** birden-bir qáwipli qarsılas bolıp qaldı.

Yuliy Cezar **b.e.sh. 49-jılda** Galliyadaǵı jeńisli urıstan keyin, Rimge alıp barıwshı joldaǵı Rubikon dáryasınan keship óter eken, jeke hákimlik ushın ashıq gúresti baslap jiberdi. Cezar sol waqıtta bılay degen: “Shek taslandı”.

Rim xalqınıń qollap-quwatlawı sheshiwshi áhmiyetke iye boldı. Pompeydiń áskerleri Ispaniyada edi. Cezar Rim imperatorı hám diktatorı-sheklenbegen hákimiyatqa iye húkimdarına aylandı. Cezardıń qálewı Rim ushın nızam kúshine iye edi. Ol heshqanday saylawlar-sız adamlardı joqarı lawazımǵa tayınlap, Senat hám Xalıq májilisine esabat bermey qoydı.

Bul jaǵday uzaq dawam etpedi. Cezardıń sheklenbegen hákimiyatına narazı bolǵan senatorlar jasırın til biriktiriw shólkemlestiredi. Olar Cezardı óltirip, Senattıń burınǵı abırayın qayta tiklewge sheshim qabıllaydı. Til biriktiriwshilerge Cezardı jaqın doslarınan biri bolǵan **Brut** basshılıq etedi. Senatta májilis waqtında til biriktiriwshiler Cezardı qorshap alıp, oǵan qanjarlar menen soqqı bere basladı. Cezar sol jerdiń ózinde nabıt boladı.

B.e.sh. 44-jılda Yuliy Cezar húkimdarlıǵı óz juwmaǵına jetedi. Onıń óltiriliwinen soń sárkardalar ortasında gúres kúsheyip, bul puqaralar urısınıń baslanıwına alıp keledi.

Yuliy Cezardıń
Rubikon
dáryasınan keship
ótiwi

Hákimiyat ushın gúrestin aqibetleri

Dáslep Brut hákimiyattı tiklewge urınıp kóredi. Bi-raq senatorlar aldınğı tártip-qağıydalarğa qaytıwdı qá-lemeytuğın edi. Olardıń kópshiligi óz baylıgın Cezar húkimdarlıgı waqtında qolğa kirgizgen edi.

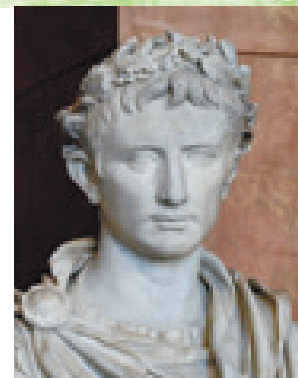
Sol waqıtta Rimde Cezardıń jiyeni – **Oktavian** Brut hám onıń tárepdarlarına qarsı gúres basladı.

Arqa Greciyada Brut ásker topla, Rimge qáwip sala-
dı. Oktavian **Mark Antoni**y menen awqam dúzip, res-
publikashılardı qıyratıp taslaydı.

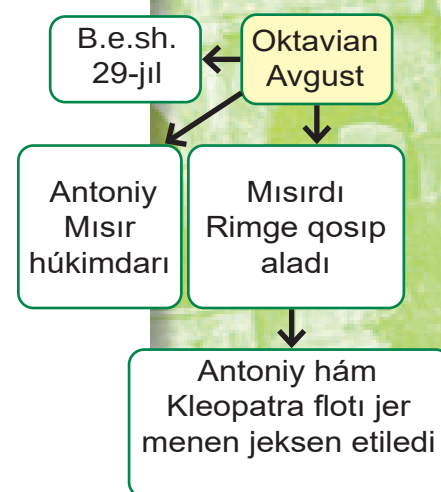
Sonnan keyin Oktavian Rim mámleketiniń Batıs bó-
limin, al Antoni bolsa Shıgıs bólimin basqarıwdı óz
qolına aladı.

Mısırğa kelgen Antoni Mısır malıkası **Kleopatra**ğa
úylenedi. Neke sawğası sıpatında Antoni Kleopatrağa
Rimniń shıgıs provinciyların(wálayat) beredi. Bul Ok-
tavianniń narazılıgına sebep boladı.

Greciya jağalawlarında Antoni hám Oktavianniń
flotları ortasında sawash boladı. Sawash qızğan bir pa-
yıtta Kleopatra hám Antoni Aleksandriya qalasına
qashadı. Armiya hám flot Oktavianğa bağınadı. Keyin-
gi jılı Oktavian áskerleri menen Mısırğa jetip keledi.
Antoni hám Kleopatra ózin-ózi óltiredi. Al Mısır bolsa
Rim mámleketi provinciyasına aylanadı. Solay etip Ok-
tavian Rim imperiyasınıń jeke húkimdarına aylanadı.

Oktavian Avgust

Sawash kórinisi

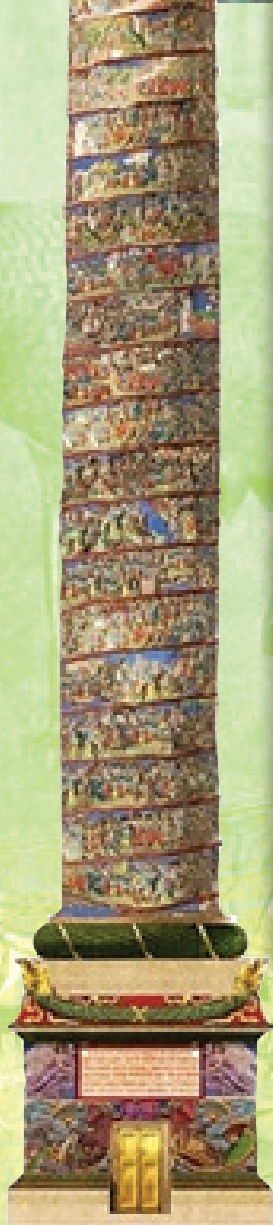

B.e.sh. 29-jilda Oktavian Senattan **imperator** atagin hám **Avgust** laqabın aladı. Ol Rim imperiyasınıń tiykars-hısına aylanıp, bir qatar reformalar ótkerdi. Imperator keń kólemli qurılıs jumısların alıp bardı. Onıń dáwirinde Rim-de kóplegen saray hám ibadtxanalar qurıldı.

Oktavian Avgust óliminen keyin onıń miyrasxorları— **Kaligula** hám **Neron** húkimdarlıǵı dáwirinde imperiya krizisi baslandı. Tek **eramızdın II ásir** baslarına kelip Rimniń kúsh-qúdireti qayta tiklendi. Bul dáwir Rim imperiyasınıń “Altın ásiri” dep atalgan.

Eramızdın 98-jılında **Trayan** Rim imperiyası taxtın iyeleydi. Trayan dávirinde Dunay dáryası boyında jasawshı **daklar** menen urıslar alıp barıldı. Bálentligi 40 metrge teń Trayan sútini sırtında súwretlengen daklar menen urıs kórinisleri bul waqıya haqqında gúrriń etedi. Sol dáwirde Siriya hám Mesopotamiya aymaqları Rim imperiyası quramına kirgen. Trayan Parfiya patshalıǵı menen de jeńisli urıslar alıp bargan.

Rimdegi Trayan ústini

Soraw hám tapsırmalar

1. Rimde respublika qulawınıń tiykarǵı sebebin aytıń
2. Rimde Cezar hákimiyatı dúziliwi qalay júz berdi?
3. Yuliy Cezardan keyin Rimde qanday ózgerisler boldı?
4. Jeke hákimlik ushın gúreste nege Oktavian jeńip shıqtı?

48-§. BATÍS RIM IMPERIYASÍNÍN HÁLSIREWI HÁM QULAWÍ

Imperiyanın hálswirewi

Imperator **Trayan** dáwirinen soń rimliler úlken basqınshılıq júrislerin alıp bara almadı. **Eramızdın III ásirinde** Rim imperiyasınıń kúsh-qúdireti hálslizlene basladı. Imperatordı endi armiya saylap, armiyanıń ózinde de túrli toparlar arasında gúres bolıp turatúgın edi.

Sol waqıtta imperiya shegaralarınıń arqa-batıs tárepinde kóshpeli qáwimler payda boldı. Rimliler olarǵa “**varvarlar**” degen laqap berip, shegara ayaqlarda úlken armiya saqlap turıwǵa májbúr bolǵan.

Dáslep grekler ózleri ushın túsinikli bolmaǵan barlıq qáwim hám xalıqlardı “varvarlar” dep ataǵan. Keyin bolsa rimliler mádeniy rawajlanıwdıń anaǵurlım tómengi basqıshında turıwshı xalıqlardı usılay ataǵan.

Oylap kóriń

Ne ushın rimliler mámleket shegaralarında úlken armiya saqlap turıwǵa májbúr bolǵan?

Avgust ayınıń qarańǵı túninde qullar Rimniń 12 dárwazasınıń birin ishten ashıp beredi

Eramizdın 330-jılı
paytaxt Vizantiy
(Konstantinopol)

Rim
imperiyası

Eramizdın 395-jılı

Batıs Rim
imperiyası

Shıgıs Rim
imperiyası

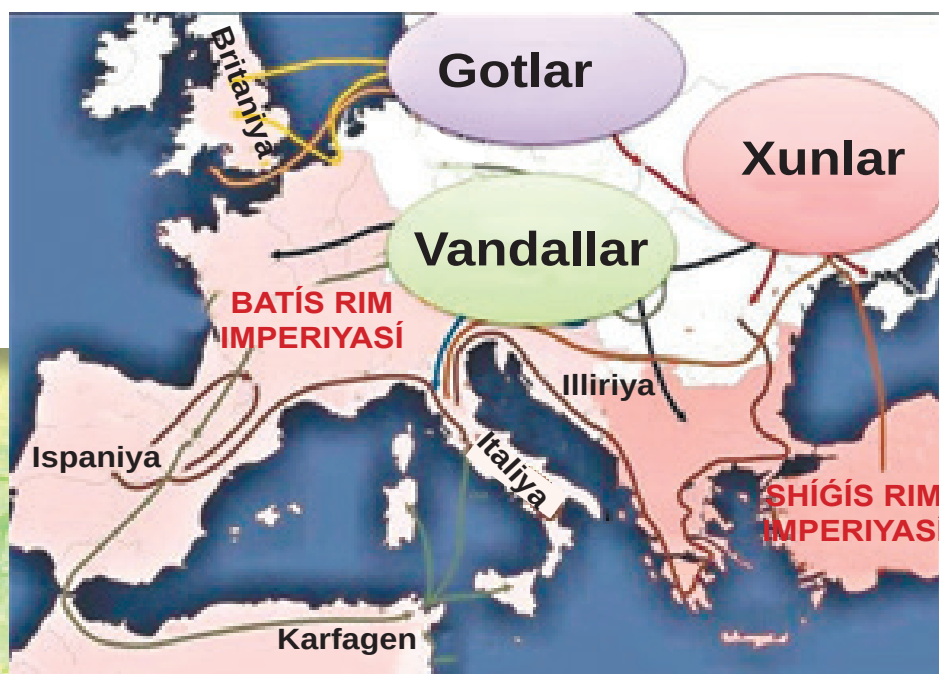
Batıs hám Shıgıs Rim imperiyaları

Imperator **Konstantin** dáwirinde, eramızdın 330-jılı Bosfor buğazındağı **Vizantiy** qalası Rim imperiyasınıń paytaxtı etip járiyalanadı. Imperatordın buyırığı menen qaladağı barlıq eski imaratlar buzıp taslanıp, jańa qala qurıladı. Qala imperator húrmetine **Konstantinopol** dep atala basladı.

Úlken imperiyanı Konstantinopoldan turıp basqarıw qıyın edi. Imperator **Feodosiy** óliminen soń eramızdın 395-jılı Rim imperiyası onıń eki ulı ortasında **Batıs** hám **Shıgıs** bólimlerge bólip alınadı. Batıs bólimine Italiya, Batıs Evropa hám Arqa Afrikadağı wálayatlar, Shıgıs bólimine bolsa Balkan yarım atawı, Kishi Aziya hám Mısır aymaqları kirgen. Shıgıs Rim imperiyasında imperator hákimiyatı saqlanıp qalıp, al Batıs Rim imperiyası bolsa óz aldına bólek mámleketlerge bóline basladı.

Gotlar Rimde

Eramızdın 410-jılında Alarix basshılıındağı german qáwimleri – **gotlar** Rimdi qorshap aladı. Rimliler olar menen sóylesiwler alıp bara basladı. Biraq túnde qullar dárwazanı ashıp berip, basqınshılar qalağa bastırıp kiredi. Gotlar háykellerdi joq qılıp, bahalı kitaplardı órtep, Rimdi anıq úsh kún taladı. Talan-taraj qılınğan Rim qalası bosap qaladı.

Varvarlardın Rimge basqınshılığı

Germanlar sawatsiz bolip, teatr, kitapxanalardi kormegen edi. Rim imperiyasi shegarasina kirgennen keyin olar Rim imaratlari, arxitekturası hám músinler gózzallığı hám ullılıgın múnásip bahalay almadı. Olardıń bárin ayawsız joq etip tasladı. Germanlar qorǵanların qorshap turǵan diywallardı bekkemlew ushın Rim ibadatxanalari hám kitapxanalari imaratlarınan tas taxtalardı kóshirip alıp ketetuǵın edi. Kitaplar, músinler hám basqa da kórkem óner shıǵarmaları da nabıt boldı.

Batis Rim imperiyasınıń qulawı

Gotlardıń Rimdi basıp alıwı imperiya xalqın lárzege saldı. Júz jıllar dawamında rimliler ózleriniń barlıq qarsılasları ústinen jeńiske erisken, ózlerin bolsa dúnya húkimdarı esaplaytuǵın edi. Rimdi bolsa **“máńgi qala”** dep táriyiplegen.

Rim xalqınıń kópshiligi Rimniń hálsirewi menen pútkil dúnya joq bolıp ketiwine isenetuǵın edi.

Vandallar
Zamanagóy súwret

Odoakr Rimniń sońǵı imperatorın taxttan qulatadı. Zamanagóy súwret

Rim áseri.
Zamanagóy súwret

Alarix ta qaytis boldı, biraq Rimniń onnan da qáwiplirek dushpanı – **Attila** basshılıǵındaǵı xunn qáwimleri **452-jılı** payda boladı. Attila Shıǵıs Rim imperiyasına hújim shólkemlestire baslaydı.

Eramızdıń 455-jılında Rimge germanlardıń **vandal** qáwimleri hújim qılıp, eki hápte dawamında qalanı taladı. Vandallar ózleri menen alıp kete almaytuǵın hámme nárseni nabıt qıldı.

Eramızdıń 476-jılında german qáwimleriniń Rimdegi jallanba armiya sárkardası **Odoakr** sońǵı imperator **Romuldı** taxttan awdarıp tasladı hám imperator ataǵı nıshanların Konstantinopolǵa jiberedi.

Batıs Rim imperiyası shegaraların german qáwimleri iyelep aladı. Solay etip **eramızdıń 476-jılı** Batıs Rim imperiyasınıń qulawı hám Áyyemgi Dúnya tariyxınıń juwmaqlanıwı sánesi sıpatında tariyxqa kiredi. Usı sáneden baslap **orta ásirler tariyxı** baslanadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Rim imperiyasınıń Batıs hám Shıǵıs imperiyalarǵa bóliniw sebebi nede?
2. Rimniń basıp alınıwı haqqında aytıp berin.
3. Batıs Rim imperiyasınıń qulaw sebeplerin aytın.

49–50-§. ÁYYEMGI RIM MÁDENIYATÍ

Rimliler turmısı

Áyyemgi zamanlarda rimli aristokratlar bolğan patri-ciylar bir qabatlı ápiwayı úylerde jasaytuğın edi. Xojalıqta qullar da onsha kóp bolmağan.

Waqıt ótiwi menen rimliler turmısında keskin ózgerisler júz beredi. Bay adamlar jasaytuğın tóbelikler janbawırında tamasha bağlar hám sharbaqlar payda bolğan. Bul jerlerdiń hawası salamat hám taza bolğan. Imperatordıń jaqın adamları záwlim imaratlarğa iyelik etetuğın edi.

Ápiwayı rimliler tóbelikler ortasında jaylasqan tegis orınlarda jasaytuğın edi. Bul jerlerde kóshe tar bolğan.

Rimli imperatorlar paytaxt xalqı ushın **“termler”** dep atalğan kórkem monshalar qurdırğan (grekshe *ter-mos* sózinen alınğan bolıp, “ıssı” sózi de sonnan kelip shıqqan). Arzımağan tólem esesine hár bir rimli term-lerge túsiw imkaniyatına iye bolıp, bul jerde júziw ushın basseyner, sport zalları bar edi. Term-ler qasında bilim alıw hám pánler menen shuğıllanıw ushın kitapxana da bolğan.

Rim monshaları – term-ler

Oylap kóriń

Sizińshe, Rim hám zamanagóy qalalar ortasındağı ayırmashılıq nede? Tekst hám súwretke tiykarlanıp, Rimge qanday “sayaxat qılğanińızdı” aytıń.

Rim arxitekturası úlğileri

Balalardi mektepte oqitw
kórinisi.
Zamanagóy súwret

Bilimlendiriw

Kámbaǵal rimlilerdiń perzentleri xojalıq jumıslarında járdem bergenligi sebepli mekteplerde oqımaytuǵın edi. Bay shańaraq perzentleri bolsa 6 jastan baslap mektepke qatnaǵan.

Jazıwdı úyrenip atırǵan balalar **stil** degen metall tayaqsha menen mum qaplangan taxtayshalarǵa oyıp jazatuǵın edi.

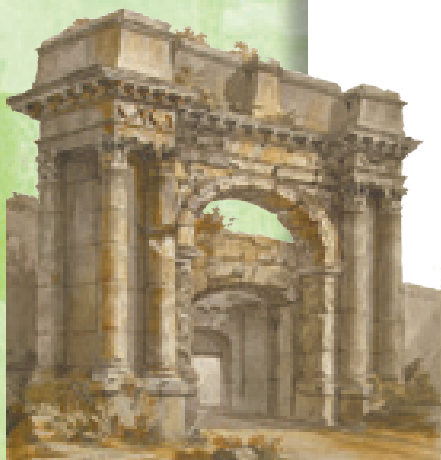
Oqıw, jazıw hám esaplawdı úyrenengennen keyin, kópshilik bilim alıwdı tamamlaytuǵın edi. Ayırımlar **grammatikada** (orta mektepte) bilim alıwdı dawam etken. Ol jerde tariyx, geografiya, geometriya, muzıka hám astronomiya oqıtılǵan.

Arxitektura hám músinshilik

Rim imperiyasında qurılıs isleri joqarı dárejede rawajlangan edi. Amfiteatrlar, cirkler hám teatrlar, ibadatxanalar, saraylar, **triumfal arkalar** hám kóp qabatlı jaylar qurıldı. Qalanı biyik diywal qorshap turatuǵın edi. Rim arxitekturası grek arxitekturasınan ránbárenligi hám sulıwlıǵı menen ózgeshelengen. **Eramızdıń I ásirinde** Rim eń iri hám xalqı kóp qalaǵa aylanǵan. Sol dáwirlerde hátte mınaday sózler payda bolǵan: “Barlıq jollar Rimge baradı”. Toǵaylar, tawlar hám batpaqlıqlar arqalı jollar salınadı. Rimde suw ótkizgish sisteması-suw trubaları qaldıqları házirge shekem saqlanıp qalǵan.

Suw ótkizgishler jaypawıt tiykarında qurılǵan bolıp, tawdaǵı bulaqlardan suwdıń ózi aǵıp keler edi. Suw trubaların jıralar, jarlar hám alaplardan ótkeriw ushın **akveduklar** – kanallardıń joqarı bóliminen ótkizilgen kópirler qurılǵan.

Úlken kópirlerdi pútkilley tastan qurıw qımbatqa túsip, qurılıs isleri uzaq dawam eter edi. Rimliler jańa qu-

Triumfal arkası

Akveduk

rılıs materialı bolğan **betondı** oylap tapqan. Qatqaninan soń ol tastan da bekkem bolıp qalğan. Betonniń qollanılıwı rimlilerge tez hám bekkem imaratlar qurıwǵa múmkinshilik berdi.

Beton oylap tabılǵannan keyin jaydıń tóbesi gúmbez formasında sütünlersiz qurılatuǵın boldı. Rimdegi **Panteon** (grek tilinen “barlıq qudaylar ibadatxanası” máni-sin ańlatadı) sol tárizde salınǵan.

Rimniń eń úlken amfiteatrı bolğan **Kolizey** ótmishtegi ullılıq úlgesi sıpatında házirge shekem saqlanǵan.

Áyyemgi Rimde ataqlı tariyxıy shıǵarmalar jaratılǵan. Tariyxshı **Tit Liviy** “Rim tariyxı” shıǵarmasın jazǵan. **Plutarx** grek-rim sárkardaları haqqında kitap jazıp qaldırǵan. **Kvint Kursiy Ruf** “Makedoniyalı Aleksandr tariyxı” shıǵarmasın jazıp qaldıradı. Bul shıǵarmalar biziń dáwirimizge shekem jetip kelgen.

Áyyemgi Rim
arxitekturası
úlgileri.
Tiklengen

Xristianliqtin payda bolwi

Eramizdin I asir baslarinda Rim hakiimiyati qol as-tinda bolgan Palestinadagi **Vifleem** qalasinda karamatli bala – **Isa** (Isus) tuwilganligi haqqinda rawiyatlar ken tarqala basladi.

Rawiyatlarğa qarağanda, 30 jasında Isa on eki shá-kirtileri (apostol) menen Palestina boylap sayaxat etip, Quday ayatları haqqında gúrrinler aytip berip, onı ámel-de kórsetedi: ólilerdi tiriltedi, jasawdan úmitin úzgen, dúzelmeytuğın nawqaslardı emleydi.

Jergilikli ruwxanıylar Isa payğambardı bar diniy haqıyqatlardı buzıp talqılawda ayıplap, onı ólim jazası-na buyıradı. Rim nayıbı **Pontiy Pilat** bul húkimdi tastı-yıqlağan.

Golgoфа tawı

Xristianlardın dáslepki ibadatxanasının kórinisi

Isa óliminen soń onıń shákirtleri denesin **Golgofa** tawındaǵı bir úńgirge jerleydi. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda úshinshi kúni **Isa Masix** qayta tirilip, aspanǵa kóterilip ketken.

Adamlar Isa payǵambardıń qayta tirilip, qudaydıń al-dına barıwına hám Jer júzine qayta keliwine isengen.

Isa Masix haqqındaǵı ráwiyatlar Evangeliya (Injil) dep atalıp, grek tilinen awdarǵanda bul sóz “**Xoshxabar**” mánisin ańlatadı. Isa payǵambar táliymatınıń dawam etiwshileri xristianlar bolıp tabıladı. Shákirtleri **apostollar** (havoriy) dep atalǵan. Xristianlar jámáátlerine **episkoplar** basshılıq etedi. **Eramızdıń I ásiri** xristianlıq júzege kelgen sáne esaplanadı.

Rim húkimdarları xristianlardı quwdalap, jirtqısh haywanlar pánjesine taslap, túrli azaplarǵa saladı. Bul bolsa adamlardıń narazılıǵına sebep boladı.

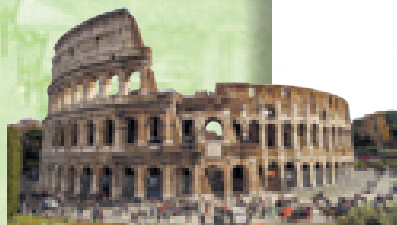
Eramızdıń 313-jılında imperator **Konstantin** xristianlıq basqa dinler menen teń bir din dep járiyalanǵan párman shıǵaradı. Párman xristianlarǵa ibadatxanalar qurıw hám emin-erkin ibadat qılıw imkanın beredi.

Imperator
Konstantin

Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Rimli atınan gúrriń dúziń.
2. Rim mekteplerinde nelerdi oqıtqan?
3. Rim arxitekturasınıń ózgesheligin aytıń.
4. Rim tariyxı wákılleriniń atların aytıń.

QOSÍMSHALAR TARIYXÍY ATAMALAR SÓZLIGI

Agora – Áyyemgi Greciya qalalarındaǵı xalıq jıynalatuǵın orın, oraylıq maydan.

Akveduk – qalaǵa suw alıp keletuǵın, ústinde kanalı bar bálent kópir.

Altamir – Ispaniyadaǵı sońǵı paleolitke tiyisli súwretler tabılǵan úngir

Amfiteatr – saxna átirapında tamashagóyler otırıwǵa arnalǵan qurılmalar menen qorshalǵan, ústi ashıq úlken imarat.

Animizm – insandı qorshap turǵan ortalıqta janlar hám ruwxlardıń barlıǵına iseniw.

Antik – latinsha “áyyemgi”.

Aramey jazıwı – Mesopotamiyanıń orta bóliminde jaylasqan áyyemgi xalıq-arameyler tárepinen jaratılǵan jazıw, 20 háripten ibarat bolǵan.

Arxeologiya – zatlay dereklerdi úyreniwshi hám olar arqalı ótmishti qayta tiklewshi pán.

Buddizm – b.e.sh. VI ásirde Hindistanda Siddharta Gautama tárepinen tiykar salınǵan diniy táliymat

Falanga – awır qurallanǵan áskerlerdiń birneshshe, 9 yamasa 16 qatar sap tartıwı.

Filosofiya – grekshe filo – “súyiw”, sofiya – “danıshpanlıq” mánislerin bildiredi.

Firaun – Mısır húkimdarı, “ullı shańaraq” mánisin bildiredi.

Goplit – Áyyemgi Greciya hám Greciya-Makedoniya armiyalarınıń awır qurallanǵan piyada áskerı.

Ibadatxana – muqaddes dep járiyalanǵan, adamlar qudaylarǵa sıynatuǵın imarat yamasa orın.

Imperator – latınsha “húkimdar”, áyyemgi Rimde dáslep húrmetli áskeriy ataq, keyin sheklenbegen hákimiyatqa iye húkimdarğa tiyisli ataq.

Imperiya – húkimdardıń sheklenbegen hákimiyatı járiyalanğan, basqa kóplegen xalıqlardı ózine boysındırğan mámleket.

Italiylar – Apennin yarım atawında jasawshı áyyemgi qáwimler.

Iyerogliflar – áyyemgi grekler mısırlılar jazıwın solay atağan, “muqaddes jazıw” mánisin ańlatadı.

Kapitoliy tóbeligi – Rimdegi eń bálent tóbelik.

Koloniylar – áyyemgi dáwirlerde óz elin tárk etken adamlar tárepinen jańa jerlerde tiykar salınğan qala hám orınlar.

Konsul – Respublika dáwirinde joqarı siyasiy lawazım. Hár jılı saylanğan eki konsul Senat hám armiyağa basshılıq etken.

Kromanyon – zamanagóy kóriniske iye áyyemgi adamnıń súyekleri tabılğan orınnıń atı (Franciya). Orınnıń atınan kelip shıǵıp, bul adamdı kromonyon dep atağan.

Lazurit – kók reńdegi tábiyiy tas, mineral qazılma.

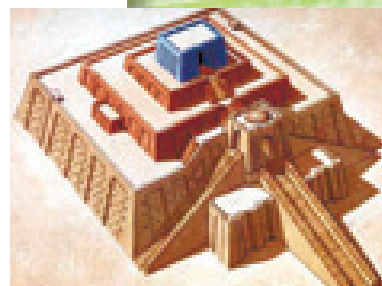
Metek – Afinada jasawshı shet elli.

Neandertal adamı – orta paleolit dáwirinde jasağan adam. Onıń súyekleri Germaniyanıń Neandertal alabınan tabılğan.

“*Nom*”lar – Mısırdagı dáslepki mámleketler.

Nomarx – Áyyemgi Mısırdagı dáslepki mámlekettiń húkimdarı.

Papirus – paqalı jazıw jazıwǵa material tayarlaw ushın isletiletuǵın qamıs.

Patriciylar – Rimniń áyyemgi jergilikli xalqı.
Piramida – záwlim tas imarat, firaunlar maqbarası.
Plebeyler – Rimge kóship kelgen adamlar hám olardıń áwladları.

Polis – grekshe “qala”.
Respublika – “ulıwmalıq is” mánisin ańlatadı, dúzim atı.

Senat – “Aqsaqallar keńesi” mánisin ańlatadı.
Sfinks – denesi arıslan hám bası adamdiki bolğan, piramidalardı qorgawshı úlken háykel-ápsanalıq maqluq.

Termiler – Áyyemgi Rim qalasındaǵı jámiyetlik monshalar.

Varvar – dáslep grek tilinde sóylemeytuǵın hárqanday sırt elli adam, keyin bul sóz mádeniy rawajlanıwdan artta qalğan adamlarǵa qollanılatuǵın boldı.

Civilizaciya – áyyemgi jámiyet rawajlanıwınıń ádewir joqarı dárejesi (qalalar, jazıw hám mámleketlerdiń rawajlanıwı)

Zikkurat – joqarısında ibadatxanası bolğan, teksheleri úlken hám bálent imarat.

ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍY SÁNELERDE

B.e.sh. 1 million – 100-mín jıllıqlar – Orta Aziyada dáslepki paleolit dáwiri

B.e.sh. 100–40-mín jıllıqlar – orta paleolit dáwiri.

B.e.sh. 40–12-mín jıllıqlar – sońgı paleolit dáwiri.

B.e.sh. 12–7-mín jıllıqlar – mezolit dáwiri.

B.e.sh. 6–4-mín jıllıqlar – neolit dáwiri.

B.e.sh. 4–3-mín jıllıqtıń ortaları – eneolit dáwiri.

B.e.sh. 4-mín jıllıq – Mesopotamiyada shumer hám akkادلardıń mákan jayları hám qalalarınıń payda bolıwı.

B.e.sh. 4-mín jıllıq – Nil jaǵalawlarında mákan jaylardıń payda bolıwı.

B.e.sh. 3000-jıl – fraun Menes Mısırdı bir pútin mámleketke birlestirdi.

B.e.sh. 2600-jıl – Mısırdá Xeops (Xufu) piramidasınıń qurılısı.

B.e.sh. 3-mín jıllıq – Elam mámleketiniń payda bolıwı.

B.e.sh. 3-mín jıllıq – Moxenjodaro hám Xarappa qalalarınıń payda bolıwı.

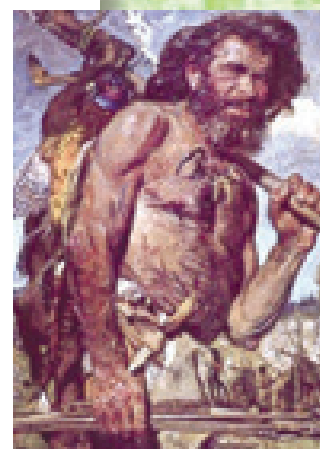
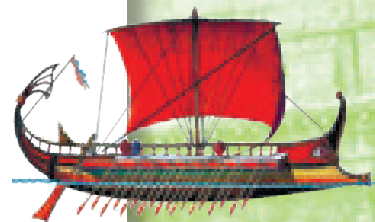
B.e.sh. 3-mín jıllıqtıń ortaları – 2-mín jıllıq – bronzá dáwiri.

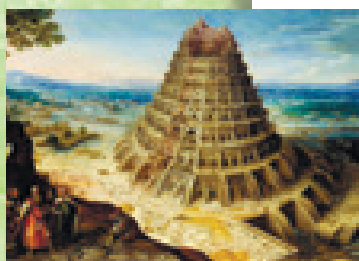
B.e.sh. 3-mín jıllıqtıń sońı – 2-mín jıllıq – Qıtayda dáslepki civilizaciyanıń payda bolıwı.

B.e.sh. 2-mín jıllıq – Aldıńgı Aziya aymaǵında Assuriya mámleketiniń payda bolıwı.

B.e.sh. 2-mín jıllıq – Babil patshalıǵınıń dúziliwi.

B.e.sh. 3-mín jıllıqtıń aqırı – 2-mín jıllıq – Sapallitóbe, Jarqutan sıyaqlı diyqanshılıq mákan jaylarınıń dúziliwi.

B.e.sh. 2-mín jıllıq – Miken hám Krit mámleketleriniń dúziliwi.

B.e.sh. 2-mín jıllıq – Attikada Akropol qalasınıń júzege keliwi.

B.e.sh. XVIII ásir aqırı – Mısırdıń kóshpeli giksos qáwimleri tárepinen basıp alınıwı.

B.e.sh. XVIII ásir – Babil húkimdarı Xammurapi (b.e.sh. 1792–1750-jıllar) Mesopotamiyanı bir mámleketke birlestirdi.

B.e.sh. XVIII ásir– Moxenjodaro hám Xarappa qalalarınıń krizisi.

B.e.sh. XII ásir – doriylar Lakonikani basıp alıp hám Sparta qalasına tiykar saldı.

B.e.sh. XI ásir – Izrail mámleketiniń dúziliwi.

B.e.sh. X ásir - Finikiyada álipbeniń jaratılıwı.

B.e.sh. IX–VIII ásir basları – Urartu mámleketiniń eń gúllegen dáwiri.

B.e.sh. VIII–VI ásirler – Grek koloniyalarınıń dúziliwi.

B.e.sh. VIII ásir– Italiyada 12 qala awqamınıń payda bolıwı.

B.e.sh. 1-mín jıllıq – zardushtiyliktiń Orta Aziya aymaǵında tarqalıwı.

B.e.sh. VII ásir – Mısırdıń jáne bir pútin mámleketke birlesiwi.

B.e.sh. 776-jıl – Olimpiya oyunlarınıń birinshi ret ótkeriliwi.

B.e.sh. 753-jıl – Rimniń dúziliwi.

B.e.sh. VII ásir – Jańa Babil patshalıǵınıń dúziliwi.

B.e.sh. VII ásir – Áyyemgi Baktriya patshalıǵınıń dúziliwi.

B.e.sh. VII–VI ásirler – Kóktóbe, Qızıltóbe, Afrasiyab, Uzunqır, Jerqorğan, Gúzeliqır qalalarınıń rawajlanıwı.

B.e.sh. VII–V ásirler – Qıtayda “kóp patshalıq” dáwiri.

B.e.sh. 621-jıl – Drakont nızamlarınıń qabıl etiliwi.

B.e.sh. 605-jıl – Assuriya patshalıǵınıń qulawı.

B.e.sh. 594-jıl – Afinada Solon reformalarınıń ótkiziliwi.

B.e.sh. 558-jıl – Kir II Parsı patshalıǵınıń húkimdarı.

B.e.sh. 539-jıl – Babıldıń parsılar tárepinen basıp alınıwı.

B.e.sh. 530-jıl – Kir II niń Orta Aziyada nabıt bolıwı.

B.e.sh. 525-jıl – Mısırdıń áyyemgi parsı shahı Kambiz II tárepinen basıp alınıwı.

B.e.sh. 522-jıl – Dara I Ahamoniyler mámleketiniń húkimdarı.

B.e.sh. 522-jıl – Dara I ge qarsı Frada qozǵalańı.

B.e.sh. 509-jıl – Rimde Respublikanıń járiyalanıwı

B.e.sh. 490–449-jıllar – grek-parsı urısları.

B.e.sh. 490-jıl – Marafon tegisligindegi sawash.

B.e.sh. 480-jıl – Fermopil sawashı (úsh júz spartalı erligi).

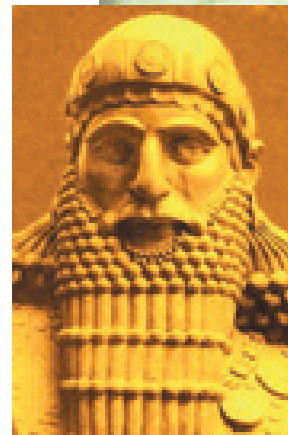
B.e.sh. 480-jıl – Salamin sawashı.

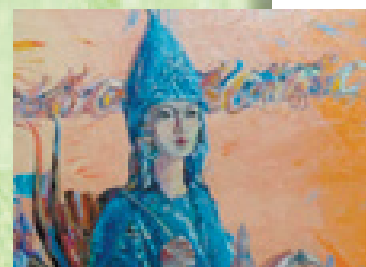
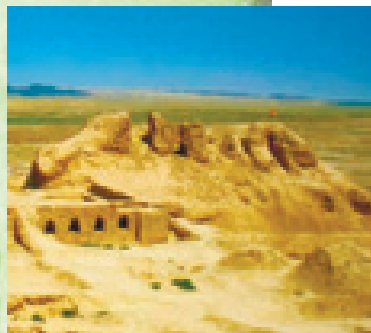
B.e.sh. 479-jıl – Plateya qalası janındaǵı sawash-greklerdiń jeńisi.

B.e.sh. 443–429-jıllar – Afinada strateg Perikl húkimdarlıǵı dáwiri.

B.e.sh. V–IV ásirler – Orta Aziya aymaǵında dáslepki teńgelerdiń tarqalıwı.

B.e.sh. IV ásir – xorezmliler, saklar hám massagetlerdiń Ahamoniyler zulımınan azat bolıwı.

B.e.sh. 338-jıl – Xeroniya janındaǵı sawash, makedoniyalılar tárepinen greklerdiń qıyratılıwı.

B.e.sh. 329-jıl – Aleksandr Makedonskiy basshılıǵındaǵı grek-makedonlar tárepinen Maroqandtıń basıp alınıwı.

B.e.sh. 329-jıl – Zarafshan dáryası jaǵalawlarındaǵı sawashta grek-makedon áskerleriniń qıyratılıwı.

B.e.sh. 328-jıl – Aleksandr Makedonskiy armiyası menen sawashta Spitamenniń jeńiliwi.

B.e.sh. 323-jıl – Aleksandr Makedonskiydiń ólimi.

B.e.sh. 312-jıl – Salavka húkimdarlıǵınıń baslanıwı. Salavka–Salavkiyler mámleketiniń tiykarın salıwshı.

B.e.sh. III ásir – Qanha mámleketiniń dúziliwi.

B.e.sh. III ásir – Davan mámleketiniń dúziliwi.

B.e.sh. 250-jıl – Grek-Baktriya mámleketiniń dúziliwi.

B.e.sh. 246-jıl – Sin Shixuandi – Sin mámleketiniń húkimdarı.

B.e.sh. III ásir – Xorezmde Qoyqırılǵanqala ibadatxanasınıń salınıwı.

B.e.sh. II ásir – Ullı Jipek jolınıń payda bolıwı.

B.e.sh. 140–130-jıllar – Grek-Baktriya mámleketiniń yuechjiler tárepinen basıp alınıwı.

B.e.sh. I ásir – Qıtayda qaǵazdıń oylap tabılıwı.

B.e.sh. 74-jıl – Spartak kóterilisi.

B.e.sh. 49-jıl – Yuliy Cezar – Rim imperatorı.

B.e.sh. 29-jıl – Oktavianǵa Senat tárepinen imperator ataǵı hám sıylı Avgust laqabınıń beriliwi.

Eramizdın 98-jılı – Rim imperiyasında Trayan húkimdarlıgınıń baslanıwı.

Eramizdın I ásiri – Xorezmde kalendardıń jaratılıwı.

Eramizdın I ásiri – xristianlıq dininiń payda bolıwı.

Eramizdın I ásiri – Baktriyada buddizm dininiń tarqalıwı.

Eramizdın I ásiri – Kushan patshalıgınıń gúllegen dáwiri.

Eramizdın III ásiri – Kushan mámleketiniń kriziske ushırawı.

Eramizdın 330-jılı – Rim imperiyasınıń paytaxtı – Vizantiy (Konstantinopol).

Eramizdın 394-jılı – Olimpiyada oynları ótkeriliwiniń toqtatılıwı.

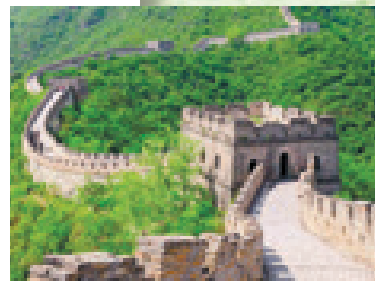
Eramizdın 395-jılı – Rim imperiyasınıń bóliniwi: Batıs hám Shıǵıs.

Eramizdın 410-jılı – Alarix basshılıǵındaǵı gotlar tárepinen Rimniń qıyratılıwı.

Eramizdın 452-jılı – Attila basshılıǵındaǵı xunn qáwimleriniń Italiyaǵa bastırıp kiriwi.

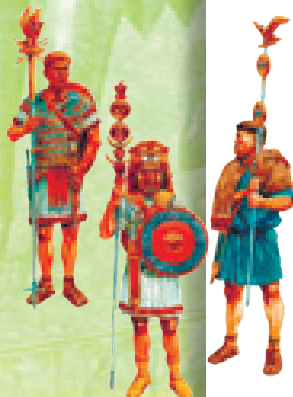
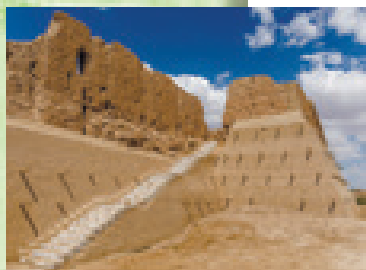
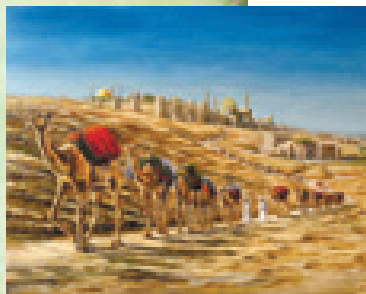
Eramizdın 455-jılı – Rimge vandallardıń hújimi.

Eramizdın 476-jılı – Batıs Rim imperiyasınıń qulawı.

JUWMAQLAWSHÍ TÁKIRARLAW

Áyyemgi dúnya tariyxın úyreniwde tariyxıy atama hám atlardı qalay ózlestirgenińizdi sınap kóriń. Juwaplarıńızdı tekseriw ushın atamalar berilgen betler de keltirilgen.

agema – 127

agora – 95

akinak – 122

akkadlar – 43

akveduk – 158

amfiteatr – 163

animizm – 15

aristokratiya – 96

antropologlar – 8

arxeologlar – 8

avgurlar – 160

axeylar – 86

baktriyalılar 74

buddizm – 65

brahmanlar – 60

bronza dáwiri – 21

demokratiya – 95, 97

demos – 95

diktator – 156

elamlılar – 55

ellinler – 94, 181

eneolit – 21

etnograflar – 8

etrusklar – 151

falanga – 88, 100

filosof – 112

firaun – 31, 33

forum – 158

freska – 158

giksos qáwimleri – 32

gladiatorlar – 163

goplitlar – 88

gúlalshılıq – 24, 44

havoriy (apostol)lar – 177

ilotlar – 91

italiylar – 151

iyerogliflar – 40

kassiyalar -55

kasta (varna)lar – 60

koloniyalar – 179

kolonlar – 162

konsul – 156, 179

ruwxaniylar – 35

kromanyon – 17

kshatriylar – 60

liktor – 156

massagetler – 73

matriarxat – 11

metekler – 89

mezolit – 18

mikrolitler – 20

Minoy civilizatsiyası – 86

mixxat – 44

mozaika – 158

mumiyalaw – 39

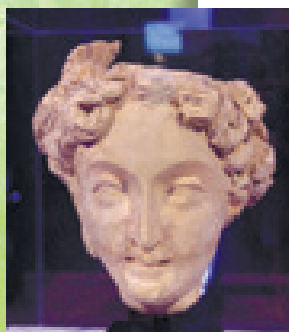
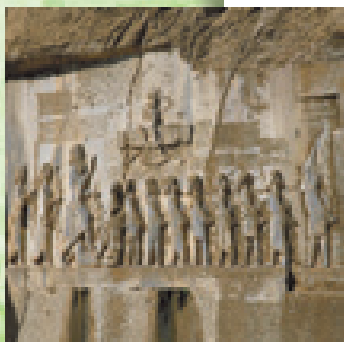
neandertal – 14

neolit – 20
“nom” – 31
ossuariy – 83, 136
paleolit – 12, 17
palestra – 90
papirus – 28
patriarxat – 10, 22
patriciylar – 154
periekler – 92
piramidalar – 36
plebeylar – 154
patshalar – 45
polis – 88
pontifik – 160
respublika – 154, 180
sagaris – 122
saklar – 74
sanskrit – 63
sarkofag – 38
satrap – 117
satrapiyalar – 56, 117
Senat – 154, 180
sfinks – 36, 180
civilizaciya – 7, 181
skif – 53
stil – 90, 174
strateg – 98, 128
soʻgdlular – 74
temir asiri – 27
termler – 174, 180
toga – 158
ruw – 10, 17

ruw jamoati – 10, 17
“varvarlar” – 94
xorezmliler – 74
zardushtiylik – 81
zikkurat – 45
oʻzlestirish xojaliq – 13
qala-mamlakatlar – 45
“shah joli” – 56
shudralar – 61
shumerler – 43
shugʻir – 144
chopperler – 13

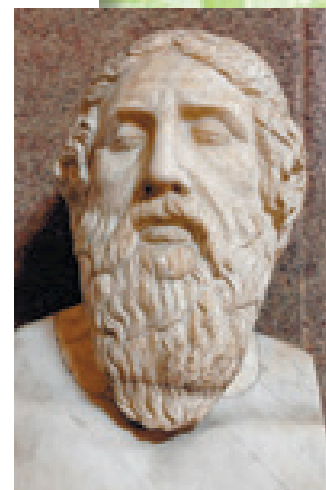
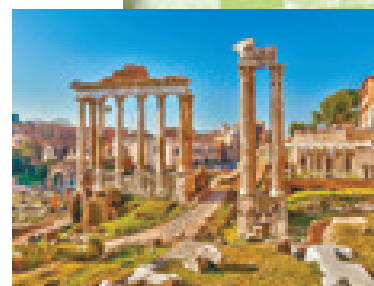
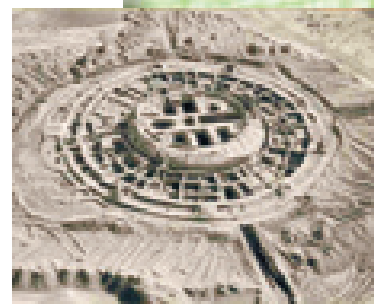
ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍNA TIYISLI TARIYXÍY HÁM GEOGRAFIYALÍQ ATAMALAR

<i>Afina</i> – 89	<i>Marafon</i> – 99
<i>Afrasiyab</i> – 77	<i>Maroqand</i> – 123
<i>Akkad</i> – 43	<i>Margiyana</i> – 114
<i>Aleksandriya Esxata</i> – 124	<i>Machay</i> – 18
<i>Altamir</i> – 15	<i>Memfis</i> – 31
<i>Apennin</i> – 151	<i>Mesopotamiya</i> – 43
<i>Ayritam</i> – 146	<i>Midiya</i> – 55
<i>Ashshur</i> – 54	<i>Miken</i> – 86
<i>Baktra</i> – 124	<i>Mısır</i> – 28
<i>Baktriya</i> – 74	<i>Mohenjodaro</i> – 59
<i>Behistun</i> – 9	<i>Nil</i> – 28
<i>Babil</i> – 48	<i>Nineviya</i> – 53, 54
<i>Tigr</i> – 43	<i>Nubiya</i> – 32
<i>Dalvarzintóbe</i> – 138	<i>Obishir</i> – 19
<i>Davan</i> – 137	<i>Oks (Ámiwdárya)</i> – 13
<i>Ganga</i> – 61	<i>Olimpiyada</i> – 104
<i>Golgofa</i> – 176	<i>Olviya</i> – 94
<i>Eki dárya aralığı</i> – 43	<i>Assuriya</i> – 54
<i>Italiya</i> – 151	<i>Pantikapey</i> – 94
<i>Jarqutan</i> – 23	<i>Peloponnes</i> – 85
<i>Jambasqala</i> – 132	<i>Persepol</i> – 56
<i>Karfagen</i> – 151	<i>Pirey</i> – 89
<i>Konstantinopol</i> – 170	<i>Rim</i> – 152
<i>Korinf</i> – 102	<i>Rozett</i> – 41
<i>Krit</i> – 86	<i>Selúhgir</i> – 13
<i>Kurushkat (Kiropolis)</i> – 123	<i>Sapallitóbe</i> – 22
<i>Gúzeliqır</i> – 77	<i>Sparta</i> – 91
<i>Lagash</i> – 45	<i>Soğdiyana</i> – 73
<i>Lakonika</i> – 89	<i>Vezuviy</i> – 164
<i>Lasko</i> – 15	<i>Vizantiy</i> – 144
<i>Makedoniya</i> – 100	<i>Zamanbaba</i> – 23

ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍNDAGÍ ADAM ATLARÍ

<i>Alarix</i> – 170	<i>Kaligula</i> – 166
<i>Aleksandr Makedonskiy</i> – 102, 123, 127	<i>Kambiz II</i> – 33, 55
<i>Antiox</i> – 128	<i>Kanishka</i> – 143
<i>Antoniy</i> – 167	<i>Kvint Kursiy Ruf</i> – 175
<i>Aristofan</i> – 107	<i>Kiaksar</i> – 55
<i>Arrian</i> – 9	<i>Kir II</i> – 33, 55, 114
<i>Arximed</i> – 110	<i>Kleopatra</i> – 167
<i>Attila</i> – 172	<i>Konstantin</i> – 177
<i>Ashshurbanapal</i> – 52	<i>Krass</i> – 164
<i>Bess</i> – 123	<i>Kserks</i> – 99
<i>Brut</i> – 166	<i>Kudzula Kadfiz</i> – 143
<i>Budda</i> – 64	<i>Menes</i> – 31
<i>Demetriy</i> – 130	<i>Mitridat I</i> – 130
<i>Demokrit</i> – 109	<i>Navoxodonosor II</i> – 50
<i>Demosfen</i> – 100	<i>Neron</i> – 168
<i>Diodot</i> – 130	<i>Oktavian Avgust</i> – 168
<i>Diogen</i> – 109	<i>Perikl</i> – 98
<i>Dara I</i> – 9, 114	<i>Polien</i> – 115
<i>Dara III</i> – 123	<i>Pompey</i> – 166
<i>Drakont</i> – 96	<i>Pontiy Pilat</i> – 176
<i>Fidiy</i> – 98	<i>Rixtgofen F.</i> – 148
<i>Filipp II</i> – 100, 122	<i>Salavka</i> – 128
<i>Frada</i> – 114	<i>Sargon I</i> – 47
<i>Geraklit</i> – 109	<i>Cezar</i> – 166
<i>Gerodot</i> – 9, 109	<i>Sin Shixuandi</i> – 69
<i>Gilgamish</i> – 46	<i>Sofokl</i> – 107
<i>Gomer</i> – 105	<i>Solon</i> – 96
<i>Isa Masix</i> – 176	<i>Spartak</i> – 164
	<i>Spitamen</i> – 123

Strabon – 9

Tarkviniy – 153

Trayan – 168

Tutanxamon – 39

Tutmos II – 33

Tutmos III – 33

Tumaris – 114

U-Di – 149

Vima Kadfiz – 143

Xammurapi – 48

Xufu (Xeops) – 36

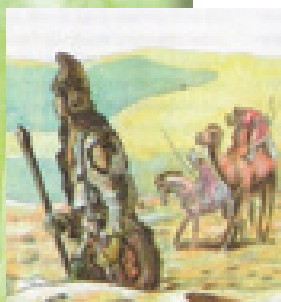
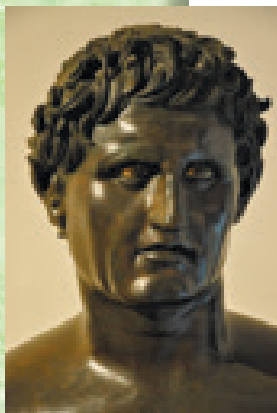
Yaxmos – 33

Evtidem – 130

Zardusht – 81

Shampolyon J. F. – 41

Shiraq – 115

O'quv nashri

Qadimgi dunyo tarixi

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinfi uchun darslik*

(Qoraqalpoq tilida)

Awdarmashi Shukirjan Torebayeva
Redaktor Dilaram Yakiyeva
Texnikaliq redaktor Akmal Sulaymonov
Betlewshi Abror Omonov
Korrektor Bahadır Iskenderov
Dizayner Konstantin Kostetskiy
Xudojnik Mohina Olimbekova

Basiwga ruqsat etildi 00.08.2022 . Ofset baspa. Pishimi 60X84%.
“Times New Roman” garniturası. Kegli 14 shponli. Shártli
baspa kólemi 22,09. Baspaxana esap kólemi 21,97.
Nusxasi _____. Buyirtpa № _____.

Ijarağa beriletuğın sabaqlıq jağdayın kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandağı jağdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılğan-dağı jağdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı juwmağında qaytarıp alıńanda joqarıdağı keste klass basshıları tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı:

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwğa berilgende jağdayı.
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarğı bóleginen ajratılmagan. Barlıq betleri bar, jırtılmagan, betleri almastırılmağan, betlerinde jazıw hám sıızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingan, anağurlım sıızılıp, shetleri qayırılğan, sabaqlıqtıń tiykarğı bóleginen ayırılıp qalıw jağdayı bar, lekin qanaatlandırarlı halatqa keltirilgen, remontlangan. Alınğan betleri qayta qoyılğan, ayırım betlerine sıızılğan.
Qanaatlandırarsız	Muqaba jırtılğan, ústine sıızılğan, tiykarğı bóleginen ajratılğan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsız remontlangan. Betleri jırtılğan, betleri jetispeydi, sıızıp, boyap taslangan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes